

HADITH

International Journal of Hadith Researches
Uluslararası Hadis Araştırmaları Dergisi
المجلة الدولية لأبحاث الحديث

Yıl : 2024

Sayı : 12

E-ISSN: 2667-5455

HADITH

ULUSLARARASI HADIS ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
INTERNATIONAL JOURNAL OF HADITH RESEARCHES
المجلة الدولية لأبحاث الحديث

Yıl | Year | السنة: 2024 Sayı | Issue | العدد: 12

Kapsam Dini Araştırmalar (Hadis ve Sünnet)	Scope Religious Studies (Hadith and Sunnah)
Yayın Dili Türkçe & İngilizce & Arapça	Publication Language Turkish & English & Arabic
e-Yayın Tarihi 31 Temmuz 2024	Online Publication Date 31 July 2024

Yayın Türü | Publication Type | نوع المنشور

Hadith Dergisi, e-yayın olarak yayımlanan uluslararası, bilimsel, hakemli bir dergidir. Bu anlamda sadece hadis (ve sünnet) alanıyla ilgili çalışmalara yer verilir. Özgün ve ilmi makaleler dışında makale ve tebliğ çevirileri, edisyon kritik (tahkik) çalışmaları, tez, kitap ve sempozyum değerlendirmeleri, eleştiri yazıları, mülakatlar, anılar, hadis dünyasından haberler vs. yayımlanabilir.

Hadith Journal is an international, scientific and a refereed e-journal. In this respect, only works related to the field of hadith (and sunnah) are included. In addition to original and scientific articles, it accepts translations of articles and papers, edition critics, thesis, book and symposium reviews, reviews, interviews, memoirs, hadith news, etc.

مجلة أبحاث الحديث الدولية؛ هي مجلة علمية دورية محكمة، تقبل الأبحاث في مجال الحديث النبوي وعلوم السنة فقط، وما يختص بعلم الحديث من غير ذلك كالمراجعات، والتحقيق، والتراجم، والمقابلات، والتعقيبات، والردود، والمؤتمرات العلمية، وتقارير المؤتمرات، والتعريف بكتب السنة النبوية، والأخبار العالمية حول السنة النبوية؛ وغير ذلك يمكن أن يقبل أيضاً.

عملية النشر | Publication Process | Yayın Süreci

Gönderilen makaleler; Turnitin intihal tespit programı tarafından taranarak, intihal içermediği ve daha önce yayımlanmamış olduğu tespit edildikten sonra konuyla ilgili çalışmaları olan en az iki hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik değerlendirilmesine tabi tutulur.

Submitted articles are scanned by Turnitin the plagiarism detection program in order to check that they have not been previously published and to find out they do not contain any plagiarism. Then, they are evaluated by double-blind review fulfilled by at least two referees who have already studied on the subject.

تقوم المجلة بعرض الأبحاث المرسلّة إليها على برنامج يتتبع السرقات العلمية، والأبحاث التي نشرت من قبل، ثم ترسل الأبحاث إلى مُحكِّمَيْن مختصين على الأقل بشكل سري.

محتوى البحث | Article Content | Makale İçeriği

Makaleler, öz (en az 150 kelime), anahtar kelimeler (en az 5 kavram), geniş özet (750-800 kelime) ve (Türkçe makalelerde İSNAD atf sistemine uygun olarak hazırlanan) kaynakça içerir.

The articles include, abstract (at least 150 words), keywords (at least 5 concepts), large abstract (750-800 words) and bibliography (prepared in accordance with the ISNAD citation style in Turkish articles).

يجب أن تتضمن الأبحاث المقدمة على ملخص (يجب ان لا يقل عن 150 كلمة)، والكلمات المفتاحية (أقل شيء خمس كلمات)، وفي حالة الملخصات الموسعة (ما بين 750-800 كلمة)، وفي المقالات التركيبية يجب أن تتوافق الأبحاث مع نظام الاقتباس العلمي للأبحاث التركيبية (ISNAD)

بيان قانوني | Legal Statement | Hukuki Beyan

Yazarlar, HADITH'te yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler. Yazıların hukuki sorumluluğu yazarlarına aittir.
Authors publishing with HADITH retain the copyright to their work. The legal responsibility of the articles belongs to the authors..

سياسة الوصول المفتوح | Open Access Policy | Açık Erişim Politikası

Hadith Dergisi içeriğine anında açık erişim sağlanmaktadır.
Hadith provides free immediate access to its content.
توفر مجلة الحديث إمكانية الوصول الفوري إلى محتواها جزئي أو كلي دون الحصول على إذن المجلة.

Kurucu | Founder | مؤسس

Prof. Dr. Abdulvahap ÖZSOY
(Ataturk University / Türkiye, avozsoy@atauni.edu.tr)

Prof. Dr. Muammer BAYRAKTUTAR
(Tokat Gaziosmanpasa University / Türkiye, muammer.bayraktutar@gop.edu.tr)

Prof. Dr. Salih KESGİN
(Ondokuz Mayıs University / Türkiye, skesgin@omu.edu.tr)

Prof. Dr. Veysel ÖZDEMİR
(Inonu University / Türkiye, veysel23@gmail.com)

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü | Managing Editor | مدير التحرير

Prof. Dr. Muammer BAYRAKTUTAR
(Tokat Gaziosmanpasa University / Türkiye, muammer.bayraktutar@gop.edu.tr)

Baş Editör | Editor-in-Chief | رئيس التحرير

Prof. Dr. Abdulvahap ÖZSOY
(Ataturk University / Türkiye, avozsoy@atauni.edu.tr)

Yayın ve Editör Kurulu | Publishing and Editorial Board | هيئة النشر و مجلس التحرير

Prof. Dr. Veysel ÖZDEMİR
(Inonu University / Türkiye, veysel23@gmail.com)

Prof. Dr. Abdulvahap ÖZSOY
(Ataturk University / Türkiye, avozsoy@atauni.edu.tr)

Prof. Dr. Muammer BAYRAKTUTAR
(Tokat Gaziosmanpasa University / Türkiye, muammer.bayraktutar@gop.edu.tr)

Prof. Dr. Salih KESGİN
(Ondokuz Mayıs University / Türkiye, skesgin@omu.edu.tr)

Prof. Dr. Hüseyin HANSU
(Istanbul University / Türkiye, hhansuistanbul@edu.tr)

Prof. Dr. Mustafa DÖNMEZ
(European University of Benelux / Belgium, m.donmez@benelux.edu.eu)

Prof. Dr. Nimetullah AKIN
(Canakkale Onsekiz Mart University / nakon@comu.edu.tr)

Prof. Dr. Omar ALFRMAWI
(Azhar University / Egypt, alfrmawi@azhar.edu.eg)

Doç. Dr. Muhammet BEYLER
(Yalova University / Türkiye, muhammet.beyler@yalova.edu.tr)

Doç. Dr. Thamer HATAMLEH
(Ministry of Awqaf Islamic Affairs and Holy Places / Jordan, samirhatemle@gmail.com)

Dr. Öğr. Üyesi Alam KHAN
(Gumushane University / Türkiye, alamiiu09@gumushane.edu.tr)

Dr. Öğr. Üyesi Suat KOCA
(Ankara University / Türkiye, kocas@ankara.edu.tr)

Arş. Gör. Yusuf Fuat ÜNAL
(Inonu University / Türkiye, yusuf.unal@inonu.edu.tr)

Editör Yardımcıları | Assistant Editors | المحررون المساعدون

Doç. Dr. Muhammed Enes Topgül
(Marmara University / Türkiye, met624@gmail.com)

Doç. Dr. Seyit Ali Güşen
(İstanbul University / Türkiye, aligusen@istanbul.edu.tr)

Dr. Öğr. Üyesi Abdulkerim Malkoç
(Trabzon University / Türkiye, abdulkerimmalkoc@trabzon.edu.tr)

Ön İnceleme Editörleri | Preview Editors | محرر عمليات التدقيق الأولية

Arş. Gör. Esra Nur SEZGÜL
(Samsun University / Türkiye, esranur.sezgul@samsun.edu.tr)

Arş. Gör. Fatih Muhammet YÜKSEL
(Ardahan University / Türkiye, fatihmuhammetyuksel@ardahan.edu.tr)

Alan Editörleri | Field Editors | محررو الأقسام

Prof. Dr. Muammer BAYRAKTUTAR
(Tokat Gaziosmanpasa University / Türkiye, muammer.bayraktutar@gop.edu.tr)

Prof. Dr. Salih KESGİN
(Ondokuz Mayıs University / Türkiye, skesgin@omu.edu.tr)

Doç. Dr. Thamer HATAMLEH
(Ministry of Awqaf Islamic Affairs and Holy Places / Jordan, samirhatemle@gmail.com)

Doç. Dr. Enes SALİH
(Tokat Gaziosmanpasa University / Türkiye, enes.salih1976@gmail.com)

Türkçe Dil Editörü | Turkish Language Editor | محررو اللغة التركية

Dr. Ahmet KARAKUŞ
(Ataturk University / Türkiye, ahmet.karakus@atauni.edu.tr)

İngilizce Dil Editörü | English Language Editor | محررو اللغة الإنجليزية

Doç. Dr. Bilal GENÇ
(Erciyes University / Türkiye, bgenc@erciyes.edu.tr)

Arapça Dil Editörü | Arabic Language Editor | محررو اللغة العربية

Dr. Öğr. Üyesi Selahattin YILDIRIM
(Inonu University / Türkiye, selahattin12@gmail.com)

Etik Editörü | Ethic Editor | محررو السلوك والقواعد العلمية

Arş. Gör. Muhammed Enes GÜZEL
(Ataturk University / Türkiye, mguzel@atauni.edu.tr)

Bilim ve Danışma Kurulu | Science and Advisory Board | الهيئة العلمية والاستشارية

Prof. Dr. Abdulkadir Evgin

Kahramanmaraş S. I. University / Türkiye, akevgin@ksu.edu.tr

Prof. Dr. Abdullah Karahan

Uludag University / Türkiye, akarahan@uludag.edu.tr

Prof. Dr. Adem Dölek

Erzincan Binali Yıldırım University / Türkiye, adolek@erzincan.edu.tr

Prof. Dr. Adil Yavuz

Necmettin Erbakan University / Türkiye, adlyavuz50@gmail.com

Prof. Dr. Ahmet Keleş

Dicle University / Türkiye, ahmetkeles08@gmail.com

Prof. Dr. Ali Çelik

Eskisehir University / Türkiye, dracelik2006@gmail.com

Prof. Dr. Ali Kuzudışli

Gumushane University / Türkiye, akuzudisli@gumushane.edu.tr

Prof. Dr. Bekir Tatlı

Gazi University / Türkiye, bekir.tatli@hbv.edu.tr

Prof. Dr. Cemal Ağırman

Cumhuriyet University / Türkiye, cemalagirman@hotmail.com

Prof. Dr. Enbiya Yıldırım

Ankara University / Türkiye, enbiyayildirim@hotmail.com

Prof. Dr. Erdiñç Ahatlı

Sakarya University / Türkiye, eahatli@sakarya.edu.tr

Prof. Dr. Fikret Karapınar

Necmettin Erbakan University / Türkiye, fikretkarapinar@gmail.com

Prof. Dr. Halis Aydemir

Dumlupınar University / Türkiye, halis.aydemir@dpu.edu.tr

Prof. Dr. İshak Emin Aktepe

Erzincan Binali Yıldırım University / Türkiye, ishakemin@gmail.com

Prof. Dr. H. Musa Bağcı

Dicle University / Türkiye, mbagci@hotmail.com

Prof. Dr. Mehmet Sait Toprak

Mardin Artuklu University / Türkiye, msaittoprak@gmail.com

Prof. Dr. M. Hayri Kırbasoğlu

Ankara University / Türkiye, hayrikirbasoglu@hotmail.com

Prof. Dr. Nevzat Tartı

Akdeniz University / Türkiye, nevtattarti@akdeniz.edu.tr

Prof. Dr. Recep Tuzcu

Selcuk University / Türkiye, recep.tuzcu@selcuk.edu.tr

Prof. Dr. Sami Şahin

Cumhuriyet University / Türkiye, ssamisahin@cumhuriyet.edu.tr

Prof. Dr. Saffet Sancaklı

Inonu University / Türkiye, saffet.sancakli@inonu.edu.tr

Prof. Dr. Süleyman Doğanay

Erciyes University / Türkiye, doganay38@gmail.com

Prof. Dr. Talat Sakallı

Suleyman Demirel University / Türkiye, talatsakalli@sdu.edu.tr

Prof. Dr. Özcan Hıdır

Istanbul Sabahattin Zaim University / Türkiye, ozcan.hidir@izu.edu.tr

Prof. Dr. Veli Atmaca

Mehmet Akif Ersoy University / Türkiye, atmaca@mehmetakif.edu.tr

Prof. Dr. Yavuz Ünal

Ondokuz Mayıs University / Türkiye, yavuzun@omu.edu.tr

Prof. Dr. Yusuf Ziya Keskin

Harran University / Türkiye, yzkeskin@gmail.com

Prof. Dr. Zişan Türçan

Akdeniz University / Türkiye, z.turcan@hotmail.com

Prof. Dr. Hayati Yılmaz

Sakarya University / Türkiye, hayatiy@gmail.com

Prof. Dr. Recep Aslan

Gaziantep University / Türkiye, raslan@gantep.edu.tr

Prof. Dr. Ömer Özpınar

Necmettin Erbakan University / Türkiye, oozpinar@erbakan.edu.tr

Prof. Dr. M. Sait Uzundağ

Sirnak University / Türkiye, sait_uzundag@hotmail.com

Prof. Dr. Mustafa Işık

Nevşehir H. B. University / Türkiye, mustafaisik@nevsehir.edu.tr

Prof. Dr. Nihat Yatkin

Ataturk University / Türkiye, nyatkin@hotmail.com

Prof. Dr. Mehmet Dinçoğlu

Mus Alparslan University / Türkiye, dincoglu64@hotmail.com

Doç. Dr. Necmeddin Şeker

Sutcu Imam University / Türkiye, necmeddinseker@ksu.edu.tr

Doç. Dr. Nurullah Agitoğlu

Sirnak University / Türkiye, nurullahagitoglu@gmail.com

Doç. Dr. Yusuf Suiçmez

Near East University/ T.R.N.C., ysuicmez@gmail.com

Doç. Dr. Ahmed Emin Seyhan

Kafkas University / Türkiye, ahmeteminseyhan@gmail.com

İletişim | Communication | عناوين الاتصال

Mail: index.hadith@samsun.edu.tr

Tel: +904422313579

Dergi Web Sitesi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/hadith>
Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi 25240 Yakutiye/ Erzurum

İndeksler | Indexes

TR Dizin

(Kabul Tarihi / Accepted Date: 11.06.2024)

DOAJ: Directory of Open Access Journals

(Kabul Tarihi / Accepted Date: 18.08.2023)

ERIH PLUS

(Kabul Tarihi/Accepted Date: 05.03.2024)

Ulrich's Periodicals Directory | ProQuest

(Kabul Tarihi/Accepted Date: 21.08.2022)

EBSCO Central & Eastern European Academic Source

(CEEAS) (Kabul Tarihi/Accepted Date: 10.11.2022)

EBSCO - Arab World Research Source: Al Masdar

(Kabul Tarihi/Accepted Date: 25.12.2023)

EBSCO - Academic Search Complete

(Kabul Tarihi/Accepted Date: 10.11.2022)

EBSCO - Academic Search Elite

(Kabul Tarihi/Accepted Date: 10.11.2022)

EBSCO - Academic Search Ultimate

(Kabul Tarihi/Accepted Date: 10.11.2022)

EBSCO Academic Search Premier

(Kabul Tarihi/Accepted Date: 10.11.2022)

Editörden / Editorial / رئاسة تحرير المجلةIX-XI

Araştırma Makaleleri / Research Articles / أوراق بحثية

Zekât ile İlgili Hadislerin Değişen İktisadî Unsurlar Bağlamında Yorumlanması

-Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi Özelinde-

Interpretation of Ḥadīths on Zakāt in the Context of Changing Economic Factors

-Specific to the Translation and Commentary of Tadjrîd-i Sarîh-

تفسير الأحاديث النبوية حول الزكاة في سياق التغيرات الاقتصادية -خاص بالترجمة والتعليق على تجريد السريح-

Dr. Ethem Karabulut.....1-41

Mâverâünnehirli Muhaddis Heysem b. Küleyb eş-Şâşî ve el-Müsned Adlı Eserinin Hadis

Tarihindeki Yayılımı

The Muḥaddith from Mā Warā' al-nahr Haytham b. Kulayb al-Shāshī and the Circulation of His Work Musnad in the History of Ḥadīth

الحدث من وراء النهر الهيثم بن كليب الشاشي و انتشار كتابه المسند في تاريخ الحديث

Dr. Ayşe Nur Yamanus.....42-66

Türk İlahiyatlarında Kaleme Alınan Hadis Konulu Makalelerin Betimsel Bibliyometrik Analizi (2023 Yılı Özelinde)

Descriptive Bibliometric Analysis of Articles on Ḥadīth Written in Turkish Theology (Year 2023)

التحليل البليومتري الوصفي لمقالات الحديث النبوي الشريف المكتوبة في قسم علم الحديث في الجامعات التركية (عام 2023)

Doç. Dr. Adnan Arslan.....67-98

1997-2024 Tarihleri Arasında Türkiye’de Hadis Alanında Yazılmış Doktora Tezlerinin Değerlendirilmesi: Endüktif Analitik Çalışma

PhD Theses in Ḥadīth and its Sciences in Türkiye between the Years 1997-2024: an Inductive Analytical Study

رسائل الدكتوراة في الحديث وعلومه في تركيا بين عامي 1997-2024: دراسة استقرائية تحليلية

Zeynep Armutlu.....99-140

Kitap İncelemeleri / Book Reviews / مراجعات الكتب

Mehmet Ali Yargı. Meşhur Sünnetin Dindeki Yeri. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009)

Mehmet Ali Yargı. The Place of Mashhūr Sunnah in the Religion. (İstanbul: Ensar Publishing, 2009)

محمد علي يارقي. مكانة السنة المشهورة في الدين. (إستانبول: الأنصار للنشر، 2009)

Doç. Dr. Emrullah Dumlu.....141-152

Tez Özetleri / Thesis Abstracts / ملخصات الأطروحة

Kadın Tâbiû Râvilerin Hadis İlmindeki Yeri

The Place of Female Tâbi'în Râwīs in the Science of Ḥadīth

مكانة الراويات التابعيات في علم الحديث

Dr. Şule Soyol Şenol.....153-159

EDİTÖRDEN

Bugünleri gösteren yüce Rabbimize hamdolsun!

O'nun resulü efendimiz Hz. Muhammed'e sonsuz selam olsun...

Uluslararası Hadis Araştırmaları (Hadith) dergimizin 12. sayısı ile sizlerle birlikteyiz. Bir tarafta dergimizin kat etmiş olduğu mesafe sebebiyle mutluluk içindeyken diğer tarafta dünyanın gözleri önünde acımasızca katledilen çocukların hüznü bütün hücrelerimize kadar bizi kuşatmış durumda. Şayet bilim, eğitim, gelişme insanlığa katkı sağlamıyorsa hakiki anlamda bir varlığı yok demektir. Bu itibarla Hz. Muhammed'in (sas) faydasız ilimden sığınmasının içerdiği o evrensel anlamın ne kadar da önemli olduğunu fark ettiğimiz bir zaman dilimini yaşıyoruz. Bizler akademide elimizden geldiğince faydasız ilim denilebilecek şeylerden uzakta, kendi gücümüz nisbetinde bilimsel bilgi üretmeye çalışıyoruz. Elimizden gelen en iyi işin bu olduğu bilinci içerisinde, herkesin elinden gelen en iyi işi en iyi şekilde yapması temennisiyle çalışıyoruz. Dergimizin bu sayısının da böylesi bir anlayışla yayımlandığını ifade edebilir.

Uluslararası Hadis Araştırmaları (Hadith) dergimiz yayımlandığı andan itibaren birçok indeks tarafından taranmaya layık görüldü. En son olarak da ülkemiz akademisinde oldukça prestijli bir indeks olan TRDİZİN tarafından taranmaya başladık. Bu vesile ile derginin kuruluşundan bu aşamaya gelmesine kadarki süreçte katkısı olan tüm arkadaşlarımıza teşekkür etmeyi bir borç biliyorum.

Bu sayımızda yine araştırma makaleleri, kitap tanıtımı ve tez özeti mahiyetince nitelikli çalışmalarla karşınızdayız.

Rabbim daha nice güzel çalışmalarını sizlerin hizmetine sunmayı nasip etsin!

İyi okumalar, bol istifadeler diliyorum.

Prof. Dr. Abdulvahap ÖZSOY
Baş Editör

EDITORIAL

Praise be to the Almighty Lord for showing us these days!

Endless peace be upon His Messenger, the Prophet Muhammad...

We are with you with the 12th issue of our International Journal of Hadith Research (Hadith). On the one hand, we are happy because of the distance our journal has travelled, and on the other hand, the sadness of the children who are mercilessly slaughtered in front of the eyes of the world has surrounded us to all our cells. If science, education and development do not contribute to humanity, they do not have a real existence. In this respect, we are living in a period of time when we realise how important the universal meaning of the Prophet Muhammad's (pbuh) refuge from useless knowledge is. In academia, we try to produce scientific knowledge to the best of our ability, away from what can be called useless knowledge. With the awareness that this is the best job we can do, we work with the hope that everyone will do the best job they can do in the best way possible. It can be stated that this issue of our journal has been published with such an understanding.

Our International Journal of Hadith Studies (Hadith) has been deemed worthy of being scanned by many indexes since its publication. Most recently, we have started to be indexed by TRDIZIN, which is a very prestigious index in the academia of our country. On this occasion, I would like to take this opportunity to thank all our friends who have contributed to the journal from its establishment to this stage.

In this issue, we have again published research articles, book reviews and thesis abstracts.

I wish you good readings and plenty of benefits from those readings.

Prof. Dr. Abdulvahap ÖZSOY

Editor-in-Chief

الحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ وَالصَّلَاةَ وَالسَّلَامَ عَلَى رَسُولِهِ النَّبِيِّ مُحَمَّدٍ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ...

فنحن معكم في العدد الثاني عشر من مجلتنا العالمية لبحوث الحديث الشريف (Hadith)، الصادرة حديثاً. ونحن سعداء من جهة لقطعنا المسافة التي قطعتها مجلتنا هذه، ومن جهة أخرى فإن الحزن على الأطفال الذين يذبحون بلا رحمة أمام أعين العالم قد أحاط بنا في كل خلايانا. فإذا لم يكن للعلم والتعليم والتنمية إسهام في خدمة الإنسانية فلا وجود حقيقي لها. وفي هذا الصدد، نحن نعيش في فترة زمنية ندرك فيها مدى أهمية المعنى الشامل لاستعادة النبي صلى الله عليه وسلم من علم لا ينفع. ونحن في الوسط الأكاديمي نحاول إنتاج المعرفة العلمية قدر المستطاع، بعيداً عما يمكن تسميته بالمعرفة غير النافعة. ومع إدراكنا أن هذا هو أفضل عمل يمكن أن نقوم به، فإننا نعمل على أمل أن يقوم كل واحد منا بأفضل ما يمكن أن يقوم به بأفضل طريقة ممكنة. ويمكن القول بأن هذا العدد من مجلتنا قد صدر بهذا الفهم.

وقد حظيت مجلتنا الدولية للدراسات الحديثية (Hadith) منذ صدورها بفهارس كثيرة مرموقة وعلى مستوى عالمي معروف. ومؤخراً بدأنا في السعي لنيل فهرسة (TRDiZiN) وهو فهرس مرموق جداً في الأوساط الأكاديمية في بلادنا، وبهذه المناسبة أود أن أنتهز هذه الفرصة لأشكر جميع أصدقائنا الذين ساهموا في المجلة منذ تأسيسها إلى هذه المرحلة.

في هذا العدد، نشرنا مقالات بحثية ومراجعة كتاب و ملخص أطروحة.

أتمنى لكم قراءة ممتعة ونافعة.

Prof. Dr. Abdulvahap ÖZSOY

رئيس التحرير

HADITH

Uluslararası Hadis Araştırmaları Dergisi
International Journal of Hadith Researches
المجلة الدولية لأبحاث الحديث

Temmuz / July / يوليو / 2024, 12: 1-41

Zekât ile İlgili Hadislerin Değişen İktisadî Unsurlar Bağlamında Yorumlanması -Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi Özelinde-

Interpretation of Ḥadīths on Zakât in the Context of Changing Economic Factors
-Specific to the Translation and Commentary of Tadrîd-i Sarîh-

تفسير الأحاديث النبوية حول الزكاة في سياق التغيرات الاقتصادية
-خاص بالترجمة والتعليق على تجريد السريح-

Ethem Karabulut

Dr., Diyanet İşleri Başkanlığı, Erzurum/Türkiye
Ph.D., Presidency of Religious Affairs, Erzurum/Türkiye
ekarabulut_76@yahoo.com

ORCID: orcid.org/0000-0002-7838-1750

RORID: <https://ror.org/007x4cq57>

Makale Bilgisi | Article Information

Makalenin Türü | Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi | Received Date: 29.02.2024

Kabul Tarihi | Accepted Date: 23.07.2024

Yayın Tarihi | Published Date: 31.07.2024

Yayın Sezonu | Pub. Date Season: Temmuz / July

DOI: [10.61218/hadith.1445110](https://doi.org/10.61218/hadith.1445110)

Çıkar Çatışması | Competing Interests: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir. / No conflict of interest declared.

Finansman | Grant Support: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır. / No external funding was used to support this research.

Atıf/Citation/اقتباس: Karabulut, Ethme. "Zekât ile İlgili Hadislerin Değişen İktisadî Unsurlar Bağlamında Yorumlanması -Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi Özelinde-". *HADITH* 12 (Temmuz 2024), 1-41. DOI: 10.61218/hadith.1445110

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. (Ethem Karabulut)

Yayıncı/Published by: Veysel Özdemir.

İntihal/Plagiarism: Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir / This article has been scanned by Turnitin. No plagiarism detected / تم فحص البحث بواسطة برنامج لأجل السرقة العلمية فلم يتم إيجاد أي سرقة علمية.

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır / This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

Zekât ile İlgili Hadislerin Değişen İktisadî Unsurlar Bağlamında Yorumlanması -Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi Özelinde-

Dr. Ethem Karabulut

Anahtar Kelimeler:	Öz
Hadis	Hadislerin anlaşılması ve yorumlanması, toplumsal değişimle birlikte önemli bir hal arz etmiştir.
Zekât	Toplumsal değişimi etkileyen temel faktörlerden birisi de iktisattır. Din ve iktisat etkileşimi her dönemde dinî metinlerin yorumlanmasında önemli bir faktör olmuştur. Makalede, öncelikle iktisadî hayatın tarihsel süreçte geçirmiş olduğu değişimler ele alınmıştır. İslâm ve iktisat etkileşimi genel hatlarıyla ele alındıktan sonra zekât ile ilgili hadislerin, değişen iktisadî unsurlar bağlamında yorumlanması, Tegrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi özelinde ele alınmıştır. Bu eser, Osmanlı'dan Cumhuriyet Dönemine geçiş sürecine ve bu süreçte meydana gelen değişimlere şahitlik eden Babanzâde Ahmed Naim (ö. 1934) ve Kâmil Miras (ö. 1957) tarafından tercüme ve şerh edilmiştir. Bu iki müellif, toplumsal değişim faktörlerini yorumlarına belirgin bir şekilde yansıtmuşlardır. Zekâtla ilgili hadisleri değişen iktisadî unsurlar bağlamında ele alan Kâmil Miras, zekâtta ölçü olarak kullanılan altın ve gümüşten yapılmış dinarı ve dirhemi ele almıştır. Her iki ölçü biriminin tarihi süreç içerisinde geçirmiş olduğu değişimleri analiz ederek tağşişe uğrayan dinar ve dirhem ile ilgili fihki tartışmalara yer vermiştir. Daha sonra da iktisadî hayatta meydana gelen değişimin; yeni çıkan fülûs ve kâğıt paraların zekâtına, nisab ve zenginliğin ölçüsüne etkisini değerlendirmiştir. Bu çerçevede oluşan sorunların çözümünde de yöntem olarak, örf ve adetin kullanılması gerekliliğini savunmuş ve bu bağlamda tahlillerini ortaya koymuştur.

Interpretation of Ḥadīths on Zakāt in the Context of Changing Economic Factors -Specific to the Translation and Commentary of Tadrîd-i Sarîh-

Keywords:	Abstract
Ḥadīth	The understanding and interpretation of ḥadīths has become important with social change. One of the main factors affecting social change is economics. The interaction between religion and economics has been an important factor in the interpretation of religious texts in every period. In this article, the interpretation of ḥadīths on zakāt in the context of changing economic factors is discussed in the Tadrîd-i Sarîh Translation and Commentary. This work was translated and commented by Ahmed Naim and Kâmil Miras, who witnessed the changes that occurred during the transition from the Ottoman to the Republican Period. Kâmil Miras analyzed the ḥadīths on zakāt in the context of changing economic factors and discussed the dīnār and dirham made of gold and silver, which were used as measures for zakāt. He analyzed the changes that the dīnār and dirham had undergone in the historical process and included the jurisprudential debates about the adulterated dīnār and dirham. Then, he evaluated the effects of the change in economic life on the zakāt of the newly issued fulus and paper money, the nişāb and the measure of wealth. In this context, he defended the necessity of using custom and tradition as a method in solving the problems that arise in this framework and presented his analysis in this context.
Zakāt	
Economics	
Change	
Tadrîd-i Sarîh	

Giriş

Dinî metinler olarak Kur'an ve hadisler, her dönemde "değişim" olgusuyla önemli bir etkileşim içerisinde olmuştur. İslâmî ilimlerin oluşumu ve gelişimi ile dinî metinlerin yorumlanmasında, değişim önemli bir faktör olarak güncelliğini hep korumuştur. Bu sebeple Mecelle'de "Ezmanın teğayyürü ile ahkâmın teğayyürü inkâr olunamaz." yani zamanın değişmesi ile hukuki hükümlerin değişmesi de inkâr edilemez şeklinde bir prensip zikredilmiştir. Bu prensip her ne kadar hukuki bir bağlamda sembolize edilmiş olsa da aslında, dinin sabiteleri dışında, genel bir prensip özelliği taşımaktadır.

Evrensel bir özelliğe sahip olan dinî metinler, değişim süreciyle birlikte "anlama" problemini ve yeniden yorumlama ihtiyacını da gündeme getirmiştir. Bu bağlamda Hadis şerhçiliği/yorumculuğu, hadis edebiyatının önemli bir alanını oluşturmuştur. Hadislerin tespit, tedvin ve tasniflerinden sonra, hadisleri anlama ve yorumlama hususu, daha yoğun bir şekilde gündem olmaya başlamıştır. Toplumsal değişimin boyutuna ve hızına paralel olarak, hadisleri anlama ve yorumlama faaliyeti de artmaya başlamıştır. Alimler, her dönemde zihinsel ve toplumsal değişim kaynaklı sorunları ve ihtiyaçları, dinî kaynakları referans alarak çözmek için bir çaba içerisinde olmuşlardır. Bu çabalar, artan hacimli şerhlerde kendisini açık bir şekilde göstermektedir.

Hadis edebiyatında şerh geleneği, hadisleri anlama ve yorumlama noktasında önemli bir birikim oluşturmuştur. Her şerh çalışması, az ya da çok, kendi döneminin toplumsal değişim yansımalarını içermektedir. Modern dönemde toplumsal değişim hızının artması ister istemez hadis yorumculuğuna da yansımıştır. Özellikle Osmanlı'dan Cumhuriyete giden süreç, değişimin çok boyutlu yaşandığı bir dönemdir. Bu dönemin öne çıkan belirgin özelliği ise değişim ve din etkileşimi eksenlidir. Toplumsal değişim, dinî hayatı direk olarak etkilemiştir. Bu etkileşimin dinî hayata olumsuz yansımaları belirgin bir şekilde hissedilmiştir. Dinî hayatta meydana gelen bu boşluğu gidermeye yönelik ise birtakım adımlar atılmıştır. Bu adımlardan bir tanesi de "Kur'an ve Hadis Tercümesi Projesi" adıyla gerçekleşmiştir.¹

Cumhuriyet Dönemi'nde hayata geçirilmeye çalışılan bu projenin hadisle ilgili kısmı kapsamında, Hicri IX. asırda yaşayan Yemenli muhaddis Ahmed b. Ahmed ez-Zebîdî'nin (ö. 893/1488) kaleme aldığı "*Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh*" adlı eseri, "*Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*" adıyla, Ahmed Naim ve Kâmil Miras tarafından telif edilmiştir. Bu telif, resmi nitelikli bir proje ve hadis alanında ilk Türkçe telif eser olması sebebiyle dikkatleri üzerine çekmiştir. Meclis, tercüme ve şerhin bir heyet tarafından yapılmasını kararlaştırmıştır. Ayrıca heyette bulunanlar için de dinî ilimler yanında felsefe, hukuk ve yabancı bir dil bilme şartının getirilmesi de toplumsal değişimin dikkate alındığını gösteren önemli bir ayrıntıdır.

¹ Hüseyin Hansu, "Cumhuriyet Dönemi Resmî Tedvin Çalışmaları: Babanzâde Ahmet Naim ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Hadis Projesi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 11/21 (2013), 367-405.

Bu eseri tercüme ve şerh eden Ahmed Naim ile Kâmil Miras, Osmanlı'nın değişim süreci yıllarında doğmuş ve başından sonuna kadar bu değişim serencamının içinde bulunmuşlardır. Bu sebeple, süreç içerisinde toplumsal yapıda meydana gelen değişimlere bizzat şahitlik eden şarihlerin yorumları önem arz etmektedir. Genel olarak her iki müellif de toplumsal değişim faktörlerinden kaynaklı değişimleri şerhlerine yansıtılmışlardır. Özel olarak Ahmed Naim, bilimsel/teknik faktörler çerçevesinde örneklemeleri ön plana çıkarmıştır. Kâmil Miras ise daha çok toplumun içinde bulunduğu sosyal yapı ve fihki güncellemelere ağırlık veren bir metot izlemiştir.

Bu çalışmada, zekât ile ilgili hadisleri yorumlayan Kâmil Miras'ın iktisadî alanda meydana gelen değişimleri yorumlara nasıl yansıttığı ele alınmaya çalışılmıştır.

2. İktisat ve Değişim

İnsan, yaratılış itibarıyla; yeme, içme, giyinme ve barınma gibi zaruri ihtiyaçlara ve isteklere sahiptir. Bunları gidermek için de malları ve hizmetleri kullanır. Bu istekler, süreklilik arz ettiği için sınırsızdır ve tekrarlanırlar. Bunun için de üretim ve tüketim döngüsü içerisinde bir süreç oluşur. Genel olarak bu süreç iktisadî faaliyetler olarak ifade edilir.²

İktisat kelime olarak; (فصد) fiilinden türemiş olup yolu düzleştirmek, kolay yol, adalet, ifradın zıddı, israf ve cimrilik arasında orta yol tutmak manasına gelmektedir.³ Üretim ilişkilerini inceleyen bir bilim olarak ekonomi; Aristoteles (m.ö. 322) tarafından ileri sürülen, Yunanca ev ve yönetim anlamlarını içeren "oikos" sözcüğüyle yasa anlamına gelen "nomos" sözcüğünden oluşmuştur.⁴

İktisat bilimi, belli başlı meseleleri ve konuları kapsayan bir bilim olmasına rağmen, diğer bilimlerde olduğu gibi onun da tüm konuları içeren ve onu diğer bilim dallarından ayıran kısa bir tanımını yapmak zordur. Paul Samuelson'un (ö. 2009) da belirttiği gibi, iktisat bilimi çok fazla konu içermekte ve hızla gelişmektedir. Bu sebeple, onu birkaç satırda doğru bir şekilde anlatmak zordur.⁵ Bunun sonucu olarak da bilim insanları iktisat ilmini farklı şekillerde tarif etmişlerdir.

Adam Smith (ö. 1790), zenginliği ve nasıl elde edileceğini merkeze alarak ulusların zenginliği; Alfred Marshall (ö. 1890), insanın normal hayatını idame ettirmek için gelir elde etmek ve tasarrufu; Arther C. Pigou (ö. 1959), yüksek yaşam standartlarına ulaşmak için ekonomik refahı; Lionel Robbins (ö. 1989), kısıtlı araçlarla insanın çeşitli ihtiyaç ve hedeflerine ulaşma arasındaki döngüyü; P. Samuelson (ö. 2009) ise bireyin ve toplumun, alternatif yöntemleri kullanarak çeşitli malların üretimi için kısıtlı kaynakların kullanımı ile toplumda bu malların şimdi ve gelecekte, çeşitli birey ve gruplar arasında tüketimi ve nasıl dağıtılacağı tercihlerini, inceleyen bir bilim olarak tanımlamıştır.⁶

² Erdal M. Ünsal, *İktisada Giriş*, (Ankara: BB101 Yayınları, 2016), 5-6.

³ Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, nşr. Abdullah Ali el-Kebîr (Kahire: Dârü'l-Maârif, t.s.), 3642.

⁴ Orhan Hançerlioğlu, *Ekonomi Sözlüğü*, (İstanbul: Remzi Kitapevi, 1993), 78.

⁵ Sa'd b. Hemdan el-Lihyanî, *Mebâdiü'l-İktisadî'l-İslâmî*, (b.y.: y.y., 2007), 3.

⁶ Lihyanî, *Mebâdiü'l-İktisadî'l-İslâmî*, 4.

İktisat, bilim olarak yeni olmasına rağmen, içerdiği konular ve ilgilendiği problemler bağlamında çok daha geçmişe dayanmaktadır. İnsanoğlu, varoluşundan ve yeryüzünde bulunduğu andan bu yana; yeme, içme, giyinme, barınma vb. yaşamsal ihtiyaçlarını karşılamak ve hayatını yönetmek için ekonomik sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Bu sorunların üstesinden gelmek için de sorunları anlamaya ve açıklamaya çalışmıştır.⁷

Diğer ilimlerde olduğu gibi iktisat ilminin de geçirmiş olduğu tarihi bir süreç vardır. Bu süreçte meydana gelen değişim döngüsünden en fazla etkilenen alanların başında iktisat gelmektedir. İktisadî fikirlerine ulaştığımız en eski uygarlıkların başında Yunan ve Romalılar gelmektedir. Özellikle Yunan uygarlığında Eflâtun (m.ö. 347) ve Aristo gibi filozoflar ile bilginlerin bazı ekonomik konuları ele aldıkları ve tartıştıkları görülmüştür. Eflâtun, “Cumhuriyet” kitabında iş taksimini, mülkiyet ve para konusunu tartışırken öğrencisi Aristo da mülkiyet, değer, ihtikar, para, faiz ve fayda gibi bugünkü iktisat ilminin özünü oluşturan konulardan bahsetmiştir.⁸ Roma uygarlığında ise Yunan uygarlığındaki gibi olmasa da tarım tekniği ile para ve kazanç gibi iktisadî meseleler üzerinde görüşler beyan edilmiştir. Özellikle Roma’da ortaya çıkan hukuki düşünce, ekonomik düşünce üzerinde de etkili olmuştur. Bu bağlamda ekonomi, insan iradesiyle ilişkili olmayıp doğa yasalarına tabidir.⁹

Feodal sistemin hâkim olduğu miladi 5. asırdan 15. asra kadar devam eden orta çağda ziraat, sistemin ana unsuruydu. Bu dönemde, fikir ve eğitim üzerinde kilisenin hakimiyeti bulunmaktaydı. Düşünürlerin özel iktisadî analizleri bulunmamakla birlikte kısmen de olsa iktisadî görüşleri vardı. Bu dönemin önemli düşünürlerinden Aziz Thomas Aquinas (ö.1274), dağıtımda ve takasta adalet sorunlarını tartıştığı gibi mülkiyet ve faiz konusunda da görüş beyan etmiştir. Bu dönemin belirgin diğer bir özelliği de iktisadî görüşlerin müstakil kitaplarda değil de felsefe, siyaset ve ahlak gibi konularla birlikte işlenmesidir. Ayrıca iktisadî konular, sınırlı ve diğer araştırmaların altında incelenmiştir.¹⁰ Örneğin bu dönemin İslâm düşünürlerinden İbn Haldûn (ö. 808/1406), tarihsel olaylarda doğal zorunluluk prensibini kabul ettiği için ekonomide devlet müdahalesini doğru görmemiştir. Bununla birlikte memur maaşlarının azaltılmasının satın alma gücünü düşüreceğini söyleyerek satın alma kuramına öncülük etmiştir.¹¹

Daha sonraki süreçte, ekonomik araştırmalar yönteminde gelişmeler yaşanmıştır. Bu gelişmelerin en belirginini, ekonomik konular ve sorunların diğer konulardan ayırma çabası olmuştur. Bu girişimler, iktisat biliminin bağımsızlığının habercisi niteliğindedir.¹²

⁷ Lihyanî, *Mebâdiü'l-İktisadî'l-İslâmî*, 5.

⁸ Bk. M. Kutluğhan Savaş Ökte, “Antik Çağda İktisadî Düşünce”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 7/8 (2008), 37-62.

⁹ Hançerlioğlu, *Ekonomi Sözlüğü*, 78.

¹⁰ Lihyanî, *Mebâdiü'l-İktisadî'l-İslâmî*, 6-7.

¹¹ Hançerlioğlu, *Ekonomi Sözlüğü*, 78.

¹² Bk. Sir W. J. Ashley, *An Introduction to English Economic History and Theory*, (London: Longmans Green & Co., 1892).

Toplumsal değişimin her alanda hız kazandığı dönemlerde iktisadî gelişmeler de sürece uyumlu olarak şekillenmiştir. Bu çerçevede Rönesansla birlikte değişen toplum yapısına uygun olarak ekonomi, burjuva düzenine uygun bir düşünceyle ele alınmaya başlanmıştır. Birçok ilkin yaşandığı bu dönemde Jean Calvin (ö. 1564), ilk kez insan emeğinin ekonomik bir değer olduğu tezini ortaya koymuştur. Bunu da “tanrısal bir buyruk” olarak ifade etmiştir. Toplumsal değişime zemin hazırlayan köleliğin kaldırılması teklifini Jean Bodin (ö. 1596) gündeme getirmiştir. Diğer bir ilk de “ekonomik politik” teriminin, Antoine de Montchrestien (ö. 1621) tarafından kullanılarak “Ekonomik bağlılık siyasal bağlılık gerektirir” görüşü şeklindedir. Ekonomi, bağımsız bir bilim olarak da 18. yüzyılda Napoli’de bir kürsüye kavuşmuştur. Bu kürsünün başına da Profesör Antonio Genovesi (ö. 1769) getirilmiştir.¹³

Değişimin hızlanan ivmesiyle şekillenen modern toplumun bir sonucu olarak çağdaş ekonomi, 18. yüzyılda liberal düşünceyle başlamıştır. Dönemin düşüncesine uygun olarak bilimsel ekonomi, Adam Smith ve David Ricardo (ö. 1823) öncülüğünde başlamıştır. Yine Marksçı ekonomi de bu iki bilim insanının temellendirdiği bilimsel alanda oluşmuştur. Değişimin baş döndürücü bir şekilde görüldüğü bu dönemde farklı teoriler ve kavramlarla yeni ekonomi anlayışları oluşmuştur. Marjinalci okulla, bilimsellikten öznel alana kayan anamalcı ekonomi, daha sonra İngiliz ekonomisti Tohn Maynard Keynes’in (ö. 1946) oluşturduğu Keynesçilik anlayışıyla ekonomi, anamalcılık ekonomi bağlamında tekrardan gündeme gelmiştir. Günümüzde ise ekonomi, metafizik ve diyalektik olarak birbirine zıt iki alan üzerinde gelişmiştir. Daha sonraki süreçte ekonomi, sayılmayacak çoklukta başlıklar altında çeşitlenmiştir.¹⁴

Görüldüğü üzere iktisadın toplumsal değişimle paralellik arz etmesi, iktisada dinamik bir boyut kazandırmıştır. Dinin toplumsal değişimi etkileyen bileşenlerden biri olması, din-iktisat ilişkisini değişim döngüsünde sürekli hale getirmiştir. Özellikle İslâm’ın kapsamlı bir değişim etkisiyle gelmesi bu ilişkiyi daha da önemli hale getirmiştir. İslâm, ekonomik alanda maddeci anlayış yerine sosyal adaleti temel alan bir iktisadî anlayışa sahiptir.¹⁵

İslâm, hayatı; itikad, ibadet, muamelat ve özellikle de iktisat yönüyle çok boyutlu olarak kuşatmıştır. İslâm’ın hayatı bu şekilde kuşatıcılığı, karakteristik özelliklerinden birisidir. Çünkü İslâm; hayatın tüm veçheleriyle taleplerini ve ihtiyaçlarını karşılamak, içtimai, iktisadî ve siyasi yaşamın her alanında medeniyet hedeflerini gerçekleştirmek için gelmiştir.¹⁶ Bu bağlamda İslâm, iktisat için

¹³ Hançerlioğlu, *Ekonomi Sözlüğü*, 78-79.

¹⁴ Hançerlioğlu, *Ekonomi Sözlüğü*, 79.

¹⁵ Abdulazîz Dûrî, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, çev. Sabri Orman, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2014), 21.

¹⁶ Abdullah b. Abdü’l-Muhsin et-Tarîkî, *el-İktisadu’l-İslâmî*, (Riyad: Müessesetü’l-Cerisî li-Tevzi ve’l-İ’lam, 2009), 13.

birtakım kurallar koyarak, iktisada dinî bir boyut katmıştır. Bu kurallar, insanların dünya ve ahiret menfaatlerini temel alan adalet prensibi bağlamında belirlenmiştir.¹⁷

3. İslâm ve İktisat

İslâm iktisadının temel karakteristik özelliği ölçüdür. Çünkü Allah her şeyi bir ölçüye göre yaratmıştır.¹⁸ Adaletin sağlanabilmesi için bu ölçülere uymak esastır. Bu sebeple “Doğru terazi ile tartın”¹⁹ ayeti bu hassasiyeti açık bir şekilde göstermiştir. Ayrıca bu hassasiyetin inceliği ise çeşitli ayetlerdeki miskal, zerre²⁰ ve hardal tanesi²¹ benzetmeleriyle daha da pekiştirilmiştir.

İslâm iktisadı, Kur’an ve sünnetten çıkarılan genel iktisadî kaideler bütününden oluşmuştur. Her asır ve ortamda iktisadın bu kaideler üzerine bina edilmesi ya da iktisadî faaliyetlerin İslâm iktisat politikalarına uygun bir şekilde tanzim edilmesi esas alınmıştır. Bir diğer tarife göre İslâm iktisadı, kaideleri fıkhîtan çıkarılmış yani kazanma, harcama ve iktisadî gelişme şekillerinin, fikhî hükümlere göre tanzim edilmesi şeklinde tarif edilmiştir.²²

İslâm iktisat kaideleri, genel olarak sabit ve değişken hükümler olarak ikiye ayrılmıştır. Sabit hükümler, Kur’an ve sünnetle sabit olup zamana ve mekâna göre değişkenlik göstermeyen kesin hükümlerdir.²³ Bunlar, genel ve esnek olup değişim ve dönüşüm içermeyen bir özelliğe sahiptir. Örnek olarak; faizin haram olması,²⁴ alışverişin helal olması,²⁵ miras bölüşümünde oranların belli olması²⁶ ve haksız yere insanların malını yemenin haram olması²⁷ gibi genel kaideler verilebilir.

Değişken hükümler ise sübut ve delalet açısından kesinlik ifade etmeyen içtihadı dayalı değişken hükümlerdir. Dayanağı şeri deliller olmasına rağmen zaman, mekân, maslahat ve müctehit gibi değişkenlere göre farklılık arz eder. Bu duruma örnek olarak; Hz. Ömer’in, -Rasûlullâh (s.a.s.) döneminden farklı olarak- müellefe-i kulûba pay vermemesi ve fethedilen topraklara vergi uygulanması şartıyla sahibinde kalması verilebilir.²⁸

İslâm iktisadının gelişim sürecine bakıldığında, İslâm’ın başlangıcından itibaren iktisat kurallarının oluştuğu görülür. Rasûlullâh (s.a.s.) bizzat kendi uygulamalarıyla, canlı örnek olarak bu

¹⁷ İbn Kayyim, *İlamu'l-Muvakki'in 'an Rabbi'l-Âlemîn*, (Cidde: Dârü İbn Cevzî, el-Memleketu'l-Arabiyye es-Suudiyye 1423), 1/194.

¹⁸ el-Kamer 54/49.

¹⁹ eş-Şuarâ 26/182.

²⁰ en-Nisa 4/40; ez-Zilzal 99/7-8; Yunus 10/61; Sebe 34/3.

²¹ Sebe 34/22; el-Enbiya 21/47; Lokman 31/16.

²² Tarîkî, *el-İktisadu'l-İslâmî*, 18; Lihyânî, *Mebâdiü'l-İktisadî'l-İslâmî*, 8.

²³ Sabahattin Zaim, *İslâm Ekonomisinin Temelleri*, (İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Yayınları, 2014), 34.

²⁴ el-Bakara 2/188, 275, 276, 278, 279; Ali İmran 3/130; en-Nisa 4/29, 30, 31, 161.

²⁵ el-Bakara 2/ 275.

²⁶ en-Nisa 4/11, 12, 176.

²⁷ en-Nisa 4/29.

²⁸ Tarîkî, *el-İktisadu'l-İslâmî*, 19; Dûrî, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, 36.

iktisadî kuralları belirlemiş ve uygulamıştır. Bu uygulamalar dört halife döneminde de devam etmiştir. İslâm'ın ilk yıllarında sosyo-ekonomik hayat, coğrafyanın fakir olmasından kaynaklı olarak hayvancılık, sınırlı ziraat ve dar çerçevede ticaretten oluşmuştur. Ayrıca dinî hassasiyetin üst seviyede olması sebebiyle toplumda; hile, sahtekarlık, adaletsizlik ve tekellilik gibi iktisatla ilgili sorunlar bulunmadığından dolayı iktisat sınırlı bir özelliğe sahip olmuştur. Özellikle hicri 2. asır ve sonrasında genişleyen coğrafya ve ilişkilerin çeşitlenmesi sebebiyle oluşan toplumsal değişim, iktisat fihhının oluşmasında önemli bir rol oynamıştır. Dönemin alimleri, kendi zamanlarında ortaya çıkan meselelerle ilgili çözümler oluştururken usul ve esas bağlamında hükümler oluşturmuşlardır.²⁹

İktisadî hayatın genişlemesi ve değişmesiyle birlikte; zekât, kefâretler, akitler, muâmelât, nafaka, mehir, miras ve diyet gibi konularda önemli problemler oluşmaya başlamıştır. Bu sorunların İslâmî esaslara göre çözülmesi yönünde birçok çalışmalar yapılmıştır. Bunlardan bazıları; Mâlikî mezhebine mensup olan Sahnûn'un (ö. 240/854) "*el-Müdevvetü'l-Kübra*"sı, Serahsî'nin (ö. 483/1090 [?]) "*el-Mebsût*"u, İmam Şafiî'nin (ö. 204/820) "*el-Ümm*"ü ve İbn Kudâme'nin (ö. 909/1503) "*el-Müğnî*"si şeklinde genel konuları ihtiva eden eserler olurken bazıları da Ebû Yûsuf'un (ö. 182/798) "*el-Harâc*", Yahya b. Âdem el-Kureşî'nin (ö. 203/818) "*el-Harâc*", Ebû Ubeyd'in (ö. 224/838) "*el-Emval*", Şeybânî'nin (ö. 189/805) "*el-İktisâb fi'r-rızkı'l-müstetâb*", Yahya b. Ömer'in (ö. 289/902) "*Ahkâmü's-sûk*"u, Muhammed Habeşi el-Yemenî'nin (ö. 782/1380) "*el-Bereke fi Fadli's-Sa'yi ve'l-Hareke*"si ve İbni Teymiyye'nin (ö. 728/1328) "*el-Hisbe*"si gibi sadece iktisadî konuları işleyen eserlerdir.³⁰

İktisadî çalışmalar, toplumsal değişimin etkisiyle, hicrî 4. asrın ortalarına kadar gelişme göstermiştir. Ancak bu dönemden sonra taklit anlayışının yaygınlaşmasıyla birlikte Müslümanların birçok işiyle ilgili içtihat kapısı kapanmıştır. Bu sebeple değişimin etkisiyle oluşan birçok önemli iktisadî problemin çözümünde geri kalınmıştır. Bu durum İbn Teymiyye ve öğrencisi İbn Kayyim (ö. 751/1350) gibileri dışında hâkim bir anlayış olmuştur.³¹

İçtihat kapısının kapatılması, günümüze kadar gelen iktisadî çalışmaların gelişmesine olumsuz etki yapmıştır. Çünkü insanların hayatında yeni oluşan iktisadî etkileşimler ve yöntemler oluşmuştur. İçtihat kapısının kapalı olduğunun kabul edilmesinden dolayı Müslümanlar, iktisadî problemlerin çözümünde şeri hükümler geliştirememişlerdir.³²

Ancak değişim döngüsünün oluşturduğu zorunlulukla, içinde buldukları problemlerin farkına vararak çözüm için çalışmalara başlamışlardır. Böylece iktisadî çalışmalar tekrardan öne çıkarak, oluşan problemler farklı açılardan ele alınmış ve çözümler üretilmiştir.³³

²⁹ Tarıkî, *el-İktisadu'l-İslâmî*, 22.

³⁰ Lihyanî, *Mebâdiü'l-İktisadi'l-İslâmî*, 12. Tarıkî, *el-İktisadu'l-İslâmî*, 22.

³¹ Tarıkî, *el-İktisadu'l-İslâmî*, 22.

³² Tâhâ Câbir el-Alvânî, *İslâm Düşüncesinin Bugünkü Meseleleri*, çev. Süleyman Gündüz, (İstanbul: İnkılab Yayınları, 2005), 118-120.

³³ Alvânî, *İslâm Düşüncesinin Bugünkü Meseleleri*, 192.

İslâm iktisadının önemli unsurlarından biri olan zekât, mali bir ibadet olarak belli şartlarda farz kılınmıştır. Bu sebeple gerek ayetlerde³⁴ gerekse hadislerde zekâtla ilgili birçok düzenlemeler bulunur. Bu düzenlemeler toplumsal hayatta çok boyutlu etkileşimler oluşturmuş ve iktisadî hayatın şekillenmesinde önemli etkiler yapmıştır. Bir boyutuyla da İslâm iktisat anlayışının nasıl olduğu görüşünü ortaya koyan bir gösterge olmuştur.

4. Tecrîd-i Sarîh Tercüme ve Şerhi'nde Zekât ile İlgili Hadislerin Değişen İktisadî Unsurlar Bağlamında Yorumlanması

Tecrîd-i Sarîh'te "Kitabu Zekât" bölümü, Kâmil Miras tarafından tercüme ve şerh edilmiştir. Bu bölüm, 8 ciltlik basımda 4. cildin 686. hadisiyle³⁵ başlayıp şerhi en uzun olan konuların başında gelir. Kâmil Miras, öncelikle zekâtın sözlük anlamını "nemâ ve ziyade", ıstılah anlamını ise "havlini tamamlayan nisabdan bir parçasını fakire ve emsaline vermektir" şeklinde verdikten sonra, farziyetine ve yegâne mali bir vecibe oluşunu vurgulayarak ilgili ayetlere³⁶ atıfta bulunmuştur. Ayrıca zekâtın "artma" manasına binaen, zekâtını verenlerin mallarının umulmadık sebeplerle arttığı ve fakirin hakkı olan zekâtı vermeyenlerin mallarında hesapta olmayan afetlerle er ya da geç heba olup gittiğinin tecrübeyle sabit olduğunu ifade etmiştir.³⁷

İslâm'ın beş temel esasından biri olan zekâtın³⁸ farziyetinin; kitap, sünnet ve icmâ ile sabit olduğunu ifade eden Kâmil Miras, bunlarla birlikte sosyal yardımlaşma özelliğinin de aklî delillerinden biri olduğunu belirterek döneminin sosyal gerçekliğini resmeden değerlendirmeler yapmıştır. Uzun süren savaşlar sonucunda çok boyutlu bir değişimle şekillenen yeni toplumsal yapı birçok maddî ve manevî sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Allah tarafından sosyal bir yardım olarak tayin edilen zekâtın, özellikle toplumun en zayıf ve muhtaç olan "fertler" ile vatan müdafaası ve bağımsızlık için mücadele eden "cemiyete" verileceğini ifade eden Kâmil Miras; zekâtı, yaşanan iktisadî problemlere bir çözüm olarak sunmuştur. Ayrıca toplum bu sorunları yaşarken vurdumduymaz bir şekilde varlık içerisinde olanlara; "Yine böyle din ve vatan, şeref ve namus tehlikeye mâruz iken, milletin refahı ve memleketin selâmeti yüzünden kazanılan bir servetin hodbin bir zihniyetle üzerine kapanıp lâkayt kalmayı

³⁴ et-Tevbe 9/60.

³⁵ Nebî sallallahu aleyhi ve sellem Muâz (b. Cebel)'i Yemene (vali ve kadı) gönderirken şöyle buyurduğu İbn Abbas radiyallahu anhümâdan rivayet edilmiştir: "Ey Muâz! Yemenliler'i (ibtidâ) Allah'tan başka ibadete lâyık bir Tanrı olmadığını ve benim de Allah'ın peygamberi olduğumu bilmeye ve tanımaya davet et! Eğer bu iki şehâdeti kabul ederlerse bu defa onlara her gece ve gündüz üzerlerine beş vakit namaz farz kılındığını öğret. Eğer namazın vücûbunu (namaz kılarak) itiraf ederlerse, bu defa da onlara bildir ki, Allah, kendilerine mallarında zekât farz kılacaktır. Bu zekât, zenginlerinden alınır ve onların fakirlerine verilir." (Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, el-Câmi'u's-sahîh, thk. Muhammed Zuheyr b. Nâsirunâsır (Beyrut: Dârü Tavki'n-Necât, 2001), "Zekât", 1.

³⁶ et-Tevbe 9/103.

³⁷ Kâmil Miras, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, (İstanbul: DİB Yayınları, 2019), 4/286.

³⁸ Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, "İmân", 2.

aklıselim tecviz eder mi?” diyerek sitemde bulunmuştur.³⁹ Bu sitem farklı şekillerde yorumlarına yansımaya devam etmiştir.

Özellikle Buhârî’de “Zekât Vermeyenlerin Günah ve Azabı” babı altında geçen 690. hadisin⁴⁰ şerhinde, Tevbe suresinin 34. ve 35. ayetlerine atıfta bulunurken ayet mealinde ilgili kısmı, “İşte bunlar sizin dinî ve millî yardımlardan esirgeyip de kasalarda canınız için sakladığınız paralarınızdır...” şeklinde tercüme ederek yaşanan iktisadî sorunlara katkıda bulunmayanlara “bu âyet-i kerîme zekât vermeyenlerin, muâvenet-i ictimâiyeden kaçanların günahını beyan sadedinde nâzil olmuştur. Aman Allahım! Bu ne şiddetli azaptır ne elim istihzâdır? diyerek uyarı imasında bulunmuştur.⁴¹

Kâmil Miras, Ebû Saîd el-Hudri’den rivayet edilen 692. hadisin şerhinde zekâtın; ne zaman farz kılındığı, nisap miktarı, şeri zenginlik, para teorisi ve iktisadî hayattaki değişimin zekât konusuna etkisiyle ilgili birçok hususu bu bölümde geniş olarak değerlendirmiştir. Konu burada değişim döngüsü bağlamında ele alınmaya çalışılacaktır.

İlgili hadis şu şekildedir:

“Ebû Saîd el-Hudrî radiyallahu anhtan, Resûlullah sallallahu aleyhi ve sellem şöyle buyurdu dediği rivayet edilmiştir: Beş ukiyyeden (yani 200 dirhem) az miktar(daki gümüş)te zekât yoktur. En aşağı üçer yaşında beş deveden aşağısında da zekât yoktur. 5 vesak miktarının mâdûnunda (ki hurma, üzüm ve hububatta) dahi zekât vâcib değildir.⁴²

Zekât farz kılınmadan önce mali vazifenin çok daha ağır olduğunu ifade eden Kâmil Miras, Bakara suresi 219. ayetinde: “Aziz Peygamberim! Servet sahipleri mallarının ne miktarını infak ve tasadduk edeceklerini senden sorarlar. İhtiyaçtan fazlasını infak ediniz diye cevap ver!”⁴³ geçtiği üzere, “zekât âyeti nâzil olana kadar bu âyet-i kerîmede haber verildiği üzere havâic-i zarûriyyeden fazlası tamamen tasadduk edilirdi

³⁹ Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, 4/287.

⁴⁰ “Yine Ebû Hüreyre radiyallahu anhtan Nebî sallallahu aleyhi ve sellem şöyle buyurdu dediği rivayet edilmiştir: Sahibi tarafından zekât hakkı verilmeyen deve, (kıyamet gününde) besili ve en güçlü kuvvetli hali ile gelerek sahibine musallat olup tabanlarıyla onu çiğner. Zekâtı verilmeyen davar da gayet semiz ve kuvvetli hali ile gelerek sahibine musallat olup tirnaklarıyla onu çiğner, boynuzlarıyla da vurur. Resûlü Ekrem (devam edip) buyurdu ki: Bu hayvanların haklarından birisi de su başında (sütlerinin) sağılması, (fakir ve ebnâ-i sebile tasadduk edilmesidir. Resûl-i Ekrem (yine devam edip) buyurdu ki: Sakın sizden hiçbiriniz kıyamet gününde omuzuna zekâtını vermediği koyununu yüklenip avaz avaz bağırarak ve “Yâ Muhammedi” diye (istimdat ede)rek (bana) gelmesin! Ben ona: Hükûm-i İlâhîden senin için bir zerresini tahfife mâlik ve muktedir değilim. Sana (dünyada) hükûm-i İlâhîyi tebliğ ettim diye cevap veririm. Yine sizden hiçbiriniz omuzunda zekâtını vermediği devesi yüklü bağıra, bağıra ve “Yâ Muhammedi” diye (istimdat ede)rek (bana) gelmesin!. Ben buna da: Hükûm-i İlâhîden bir zerresini senin için tahfife mezun değilim. Sana (dünyada) hükûm-i İlâhîyi tebliğ ettim diye cevap veririm. Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, 4/301-302. Bk. Buhârî, *el-Câmi’u’s-sahîh*, “Zekât”, 3.

⁴¹ Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, 4/302.

⁴² Buhârî, *el-Câmi’u’s-sahîh*, “Zekât” 4.

⁴³ Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, 4/308.

ki, hakikaten çok güçlü. Zekât teşri' buyurulduktan sonra bu yoldaki infak neshedildi."⁴⁴ diyerek bu husustaki değişime dikkat çekmiştir.

Zekât, mali bir ibadet olduğu için iktisatla ilgili birçok kavramla irtibatlıdır. Bu sebeple zekât ibadetinin doğru bir şekilde ifa edilebilmesi için öncelikle bu kavramların doğru anlaşılması gerekmektedir. Bu kavramların başında para gelmektedir. Para her dönem farklı isimler altında değişkenlik göstermiştir. Bu sebeple zekâtın icra edilebilmesi için bazı standartların oluşması gerekmektedir. Nitekim bu husustaki derin tartışmalar konunun önemini açık bir şekilde göstermektedir.

4.1. İktisadî Hayatın Temel Aracı Olarak Para

Para, tarihsel süreç içerisinde değişim döngüsünden en çok etkilenen araçlardan birisi olmuştur. İnsan tabiat ilişkisi ve insanların kendi arasındaki ilişkiler, basitten karmaşıklığa doğru bir süreç izlemiştir.⁴⁵ Demografik yapıdaki değişimle iktisadî hayattaki değişim bu bağlamda paralellik arz etmektedir. Bu sebeple insanlar arasında alışveriş öncelikle takas yoluyla gerçekleşmiştir. Ancak bu uygulama, işlevsel ve esnek olmadığı için süreç içerisinde daha hızlı bir mübadele sistemi ihtiyacı ve arayışını doğurmuştur. Bunun sonucu olarak da para ortaya çıkmıştır.⁴⁶

Çok fonksiyonlu bir özelliğe sahip olan para, tarihsel süreç içerisinde sadece mübadele aracı olmamış aynı zamanda hem ödeme aracı hem hesap birimi hem de servet saklama aracı olarak kullanılmıştır.⁴⁷ Bu özelliğinden dolayı para insanlık kültür tarihinde, günlük hayatta, değişik şekillerde varlığını hep korumuştur.

Miladî 6. yüzyılda, Rasûlullâh (s.a.s.) döneminde, madeni paralar iktisadî hayatın bir aracı olarak kullanılmaktaydı.⁴⁸ Ticari ilişkilerin bir sonucu olarak Arap tüccarları bu paraları kullanıyorlardı. Bununla birlikte özellikle zirai ürünlerde takas usulü de devam etmekteydi. Ancak Rasûlullâh (s.a.s.) para kullanımını teşvik ederek iktisadî hayata belli bir standart getirmek istemiştir. Gerek bireye gerekse topluma haksızlık olabilecek takas uygulamaları yasaklanarak belli şartlara bağlanmıştır. Eğer böyle bir durum olacaksa öncelikle malın para karşılığında satılıp diğerinin parayla değerinde alınması tavsiye edilmiştir. Dolayısıyla para, Rasûlullâh (s.a.s.) tarafından iktisadî hayatın temel aracı olarak kabul edilmiştir denebilir.⁴⁹

⁴⁴ Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, 4/308.

⁴⁵ Bk. Ahmed el-Hasenî, *İslâm'da Para*, çev. Adem Esen (İstanbul: İz Yayınları, 1966).

⁴⁶ Muhammed Akram Khan, *Hız. Peygamber'in İktisadî Öğretileri*, çev. Elif Beyza Demirtaş (İstanbul: İgiad Yayınları, 2017), 187.

⁴⁷ Max Weber, *General Economic History*, (United States of America: The Free Press, Glencoe, Illinois, 1927), 179; Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999), 1.

⁴⁸ Hasenî, *İslâm'da Para*, 59-61.

⁴⁹ Khan, *Hız. Peygamber'in İktisadî Öğretileri*, 188.

Bu kavramların başında, dönemin iktisadî hayatında mübadele aracı olarak kullanılan “ukıyye”⁵⁰ gelir. Bir ukıyye 40 dirhem olarak ifade edildiğine göre, altın ve gümüşte zekâtın ölçüsü bu kavram bağlamında oluştuğu için özellikle şer’î ukıyyenin belirlenmesi önem arz etmiştir.⁵¹ Bu sebeple Kâmil Miras, “*fakat dirhem nedir? zaman ve mekâna nisbetle vezni muhtelif olan dirhem in Asr-ı saâdet ve sadr-ı İslâm’daki vaziyeti nasıldır? Şimdi bu cihetleri izah edeceğiz.*”⁵² diyerek dirhem bağlamında geniş bir şekilde paranın İslâm iktisadındaki yerini analiz etmiştir.

Kâmil Miras, dirhem in asıl itibarıyla Fârisîlerin para birimi olduğunu Kâmus şârihine ve Mütercim Âsim Molla’ya (ö. 1235/1819) atfen belirtmiştir. Asr-ı saâdet’te ukıyye ve dirhem in bilindiğini çünkü zekât ve mehir gibi şeri ölçüler ile alışverişin bu parayla yapıldığını da Kâdî İyâz’ın (ö. 544/1149) dilinden nakletmiştir. Ancak piyasada kullanılan bu paralar, İslâm sikkesi olmayıp büyük ve küçük vezinde basılı olarak Fâris ve Rum paraları ile basılı olmayan Yemen ve Mağrib gümüş parçalarından oluştuğunu ifade etmiştir.⁵³

Değişim döngüsünün süreklilik arz etmesinden dolayı dinî hükümlerin üzerine bina edildiği araçların mahiyet ve illet tespiti önem arz etmiştir. Bu sebeple İslâm alimleri bu hususa büyük bir önem vererek, Rasûlullâh (s.a.s.) dönemindeki ölçülerin tespiti için ciddi çabalar harcamışlardır. İslâmî hükümlerin zaman ve mekân üstü olması bu çabayı zorunlu hale getirmiştir. Çünkü değişimle birlikte ortaya çıkan yeni durumlar, farklı yorumlara sebep olarak içtihadî çeşitlilik oluşturmuştur. Dinî hususlarda değişimin getirdiği yenilikler değerlendirilirken öncelikle Rasûlullâh (s.a.s.) zamanındaki durum tespiti, daha sonra da yorumlar bu çerçevede yapılmalıdır. Bu sebeple Kâmil Miras, İmam Nevevî’den (ö. 676/1277): “*1 dirhem in 6 denk, 10 dirhem in de 7 miskal olduğunda ve mekâdîr-i şer’iyyenin bu suretle takdirinde asr-ı evvel ulemâsının icmâi vardır. Miskal ise ne Câhiliye zamanında ne de İslâm devrinde tagayyüre uğramıştır.*”⁵⁴ şeklinde alıntı yaparak durum tespiti yapmıştır.

Konunun önemine binaen, Rasûlullâh (s.a.s.) döneminde kullanılan ve dinî hükümlerde ölçü olarak alınan paranın tespiti hususunda Kâmil Miras, birçok alimden alıntı yapmıştır. Bu alıntılar, özellikle kullanılan paranın mahiyetinin ve farklılığının tespiti üzeredir. Bunlardan birisi de Ebû

⁵⁰ Ukıyye (وقية) lisân-i şeriatta 40 dirhemdir. 1 ukıyyenin 40 dirhem olduğunda ehl-i hadîsin, fukahânın, eimme-i lügatin ittifakı vardır ve bu, ehl-i Hicâz’ın ukıyyesidir. Rıtl gibi bazı miyâlin Şâmîsi, İrâkisi olduğu ve aralarında vezni itibariyle fark bulunduğu gibi ukıyye de muhtelifdir ve her yerin kendine mahsus bir ukıyyesi vardır. Bazı yerde 7 miskale, bazı yerde de 9 miskale bir ukıyye demişlerdir. Fakat her yerde nisaba miyâs olarak şer’an muteber olan ukıyye 40 dirhemdir. Vaktiyle memleketimizde de 1 ukıyye 400 dirhem itibar edilmiş ve bu isim lisanımızda terhîm edilerek okka denilmiştir. Okka ukıyyenin mürahhamı olduğuna göre ukıyye yerinde umumiyetle okka kelimesini istimal etmek bir lâzime-i edebiyeye ise de 40 dirhemden ibaret olan ukıyye-i şefiyyede zihnin 400 dirhemden ibaret olan okkaya zâhib olması korkusuyla bu lâzime-i edebiyeyi icâb-ı şer’iyyeye feda ederek bu kelimeyi aynen istimaline devam edeceğiz. Miras, *Tecrid-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, 4/309.

⁵¹ Cengiz Kallek, “Ukıyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022), 42/67-70.

⁵² Miras, *Tecrid-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, 4/309.

⁵³ Miras, *Tecrid-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, 4/310.

⁵⁴ Miras, *Tecrid-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, 4/310.

Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın (ö. 224/838)⁵⁵ *Kitâbü'l-Emvâl* isimli eserinde yapılmış olan değerlendirmedir. Bu değerlendirmede Arap yarımadasında kullanılan dirhemlerden büyük olanın 8, küçük olanın 4 “denk”⁵⁶ vezninde olduğu ve İslâm geldiğinde Müslümanların zekâtlarını bu iki para birimine göre verdikleri ifade edilmiştir. Daha sonra da sikke basılarken, 6 denk vezninde ve miskale endekslenerek basıldığı belirtilmiştir. Çünkü miskal, insanlık tarihinin her devrinde değişmeyen ve belirli bir standart olarak iktisat tarihinin bir unsuru olarak varlığını korumuştur.⁵⁷

Gelen rivayetlerde, Rasûlullâh (s.a.s.) döneminde üç farklı dirhem tedavülde olduğu görülmektedir. Bu durum, Hz. Ömer'e kadar böyle devam etmiştir. Ancak bu üç farklı para birimi iktisadî hayatta bazı problemlere sebep olmuştur. Öyle ki bir ara Hz. Ömer haraç vergisini birinci sınıf dirhemden tahsil etmek isteyince ashabı haraç, bunun hafifletilmesini talep etmiştir. Bunun üzerine Hz. Ömer, bu problemi çözmek için bir divan oluşturmuştur.

Bu divan, farklı dirhemleri birleştirerek parada birliği sağlamak için üç farklı dinarın ortalamasını alarak “7 miskal vezninde 10 dirhem” ölçüsünü ortaya koymuştur. Bu ölçü fıkıh literatüründe “yedi miskal vezninde on dirhem” şeklinde meşhur bir fikhî kaide haline gelmiştir. Hz. Ömer zamanında değişen iktisadî hayattan dolayı oluşan bu problem “*tevhid-i nukûd*” denilen para birliğiyle çözülmeye çalışılmıştır. Bu duruma hiçbir sahabenin itirazı olmadığı için icmânın oluştuğu ifade edilmiştir. Daha sonra da para bağlamında oluşan bütün fikhî hükümler bu ölçüye göre belirlenmiştir.⁵⁸

Kâmil Miras, bu değerlendirmeleri verdikten sonra tembih adı altında İbnü'l-Hümâm'ın (ö. 861/1457) bu görüşe muhalif olarak yaptığı değerlendirmeye yer vermiştir.⁵⁹ İbnü'l-Hümâm,

⁵⁵ Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın (ö. 224/838), 154 (771) yılında Herat'ta doğduğu tahmin edilmektedir. Rum (Bizans) asıllı olan babası Ezd kabilesinden bir kişinin âzatlısıydı. Kûfe ve Basra'daki fıkıh, hadis, tefsir ve dil âlimlerinin derslerine devam etti. Sâmerâ'da bir müddet kaldıktan sonra Bağdat'a gitti ve Vali Sâbit b. Nasr b. Mâlik'in çocuklarına hocalık yaptı. Aynı zamanda İmam Şâfiî'den fıkıh okuyarak onunla ilmî tartışmalarda bulundu. Ahmed b. Hanbel'in sohbetlerine katıldı. Kur'an ilimleri ve kıraatle meşgul olurken lugat ve nahiv âlimlerinden de faydalandı. On sekiz yıl Tarsus kadılığı yaptı. 13 (828) yılında Yahyâ b. Maîn'le birlikte Mısır'a gitti. Ebû Ubeyd 224 yılı Muharrem ayında (Aralık 838) burada vefat etti. Zülfiakar Tüccar, “Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 10/244-246.

⁵⁶ Denk ya da Danık: Dirhem altıda bir kadar ağırlık birimidir. Yunancadan Arapçaya geçmiş bir kelimedir. Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Hamevî, *el-Mişbâhu'l-münîr*, thk. Abdülazim eş-Şenavî, (Kahire: Dârü'l-Mâarif, 770 H.), 201; M. Necmüddin el-Kürdî, *Şer'i Ölçü Birimleri ve Fıkhi Hükümleri*, çev. İbrahim Tüfekçi (İstanbul: Buruc Yayınları, 1996), 50.

⁵⁷ Miras, *Tecrid-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, 4/311.

⁵⁸ Miras, *Tecrid-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, 4/313.

⁵⁹ Tembih: Muhakkik İbnü'l-Hümâm'ın, 10 dirhem 7 miskale müsâvatı düsturu hakkında mühim bir mütalaasına şahit oluyoruz. İbnü'l-Hümâm diyor ki: Sarîh olarak mâlûm olduğuna göre, devr-i Fârûkî'de kabul edilen bu vezindeki dirhem Asr-1 saâdet'te câri değildi. Nusûs-ı ehâdisten şüphesiz ve kati olarak müstefâd olan şudur ki, Resûl-i Ekrem zekâtı 200 dirhemde 5 dirhem gümüş hesabıyla takdir buyurmuştur. Zekât âmilleri vasıtasıyla da bu hesap üzere tahsil ettirmiştir. Fakat Asr-1 saâdet'te dirhem mütehâlif olduğuna ve bu suretle ukıyye de tehâlîf edeceğine göre, 200 dirhem nisab Asr-1 saâdet piyasasında tedavül eden muhtelif vezindeki paralardan hangisi ile zekât hesap ve eda edilecektir? Bu cihet bildirilmemiştir. Dirhem-i kebîr ile hesap edilmesi şeran matlub ise, bundan az bir vezin ile ve 10 dirhem 7 miskale müsâvatı hesabı ile zekâtın takdiri câiz olmaz. Asgari dirhemle hesap edilmesi şeran matlub ise,

Rasûlullâh (s.a.s.) dönemindeki farklı kullanımlara atıfta bulunarak alternatifleri teke indirmenin doğru olmayacağını, çözüm olarak da Rasûlullâh (s.a.s.) döneminde uygulanan en küçük dirhem ölçüsünün asgari sınır olarak belirlenmesi gerektiğini ifade ederek farklı tercihlerin serbestliğini savunmuştur. Bu da Hz. Ömer zamanında belirlenen 7 miskal vezninde 10 dirhem değil de 5 miskal veznindeki 10 dirhem alt sınır olarak belirlenmesidir.⁶⁰

Toplumsal değişimin bir sonucu olarak iktisadî hayatta oluşan diğer bir gereksinim ise para basımıdır. Bu bağlamda ilk İslâm parasının ne zaman basıldığı sorusuna cevap arayan Kamil Miras, İbn Sa'd (ö. 230/845) ve Vâkıdî'den (ö. 207/823) yapılan nakillerde; ilk İslâm parasının Abdülmelik b. Mervân (ö. 86/705) tarafından hicri 75. yılda basıldığını ve Vâkıdî'nin, basılan bu paranın cahiliye dönemindeki miskalin ölçü alınarak, 10 dirhem 7 miskale eşit gelecek şekilde basıldığını ifade ettiğini belirtmiştir.⁶¹ Her ne kadar eskiden İslâm parasının hurma çekirdeği şeklinde olduğu ve Hz. Ömer zamanında yuvarlak bir hale getirilerek üzerine kelime-i tevhit lafzının işlendiğine dair rivayetler⁶² olsa da haddi zatında Hz. Ömer zamanında ki bu paralar hususi bir özelliğe sahip olup devletçe kullanılmış değildir.⁶³

Abdülmelik zamanında basılan paranın iktisadî hayatta yaptığı değişime de dikkat çeken Kâmil Miras, bundan sonra yabancıların parasının kullanılmadığını ve bunları kullananlara da ağır cezalar getirildiğini ifade etmiştir.⁶⁴

Ayrıca Müslümanların iktisadî hayatında önemli bir değişiklik yapan bu uygulamanın gerekçesi olarak da Abdülmelik'in, Doğu Roma İmparatorluğu'na, baş tarafında unvan olarak (قل هو الله احد) "De ki Allah tektir" ve sonunda da tarih yerine Rasûlullâh'ın (s.a.s.) isminin yazıldığı resmi yazıyı gönderdiğinde; İmparator'un sinirlenerek bu uygulamanın terk edilmesini, bir kere daha böyle bir resmi yazı gönderilirse memleketinizde tedavülde olan paralarımızın üzerine, peygamberinizin ismini hoşunuza gitmeyecek şekilde yazarız diye tehdit emesini⁶⁵ Makrîzî'den (ö. 845/1442) naklen

Hazret-i Fârûk devrinin düsturu hesabîsi ve dirhem-i sagir ile mütehakik olan vücûbun nefyini icap eder. Binaenaleyh en doğrusu nisâb-ı zekâtın dirhem-i sagir ile yani 5 miskal vezninde 10 dirhem hesabı ile takdir edilmesidir. Resûl-i Ekrem derâhim-i mütehâlifeden hiçbirini ile takyid etmeyerek, "5 ukıyyenin mâdûnunda zekât vâcip değildir" buyurduğuna göre, dirhem-i sagir ile hesap edilen ukıyye de nassın dâire-i şümûlünde dahil bulunur. Bu cihetle Kâdîhan'ın naklettiği üzere bir kısım fukahânın belde halkı için kendi memleketlerinde câri olan dirhemleri muteberdir" suretindeki ictihadları, bence şu suretle takyid edilmelidir: "O beldelerin dirhemleri, Resûl-i Ekrem zamanının asgari dirhemi olan 5 miskal veznindeki 10 dirhemden noksan olmamak şartıyla" Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, 4/314.

⁶⁰ Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, 4/314.

⁶¹ Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, 4/316.

⁶² Ebû Muhammed (Ebü'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed, el-Makrîzî, *Resailü'l-Makrîzî*, thk. Ramazan el-Bedrî - Ahmed Mustafa Kasım (Kahire: Dârü'l-Hadis, 1998), 160.

⁶³ Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, 4/316.

⁶⁴ Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, 4/317.

⁶⁵ Makrîzî, *Resailü'l-Makrîzî*, 161.

vermiştir.⁶⁶ Bunun üzerine sınırlanan Abdülmelik, hemen ilmi bir heyet oluşturur ve bu heyetin öncülüğünde İslâm parası basılarak tedavüle sokulmuş ve diğer yabancı paralar tedavülden kaldırılmıştır.⁶⁷

İktisadî hayattaki değişimi etkileyen faktörlerin çok çeşitli olabileceğini açıkça gösteren bu örnek, psikolojik bir etkenin toplumların hayatında nasıl büyük değişimlere sebep olduğunu da göstermektedir. Tarihte küçük bir kıvılcımla oluşan büyük değişim örnekleri çokça bulunmaktadır. Bu şekilde oluşan değişim döngüsü sürekli olarak yenilenmektedir.

4.2. Değişen İktisadî Hayat ve Standart Ölçülerin Önemi

Kâmil Miras, “*Veznin Ehemmiyeti, Senceler ve Cam Dirhemler*” başlığı altında, değişen iktisadî hayatta sürdürülebilir bir ölçü olarak belli standartların belirlenmesinin önemi üzerinde durmuştur. İslâm’ın başlangıcından itibaren standart ölçülerin belirlenmesi, korunması ve denetlenmesine büyük önem verildiğini ifade etmiş ve bu önemin İslâm’ın ilk parasının basıldığı Abdülmelik zamanında da görüldüğünü belirtmiştir.⁶⁸ Bunun için de “senceler” denilen camdan üretilmiş, basılan dinar ve dirhemlerin; basım tarihini, ağırlık ölçülerini ve bazı durumlarda kimin tarafından basıldığını gösteren araçların⁶⁹ yapıldığını vurgulamıştır. Daha sonra da Makrûzî’den alıntı yaparak bu standartların süreci hakkında daha geniş bilgiler veren Kâmil Miras, bu sencelerle İslâm parasının kontrol edildiğini vurgulamıştır. Ayrıca İslâm iktisat hayatında denetimin önceleri halifelerin yetkisinde olduğunu ancak Hârûnürreşîd (ö. 193/809) döneminde bu yetkinin vezire devredildiğini, bunun sonucu olarak da sadece dinarlara önem verildiğini dolayısıyla dirhemlerde bozulma meydana geldiğini belirtmiştir.⁷⁰

Bu tespitler, iktisadî hayatta meydana gelen değişimler ve sonuçları hakkında önemli bilgiler vermiştir. Değişim faktörleri artıp çeşitlendikçe bu bağlamda oluşan problemler ve çözümler de aynı şekilde paralellik arz etmiştir. Özellikle iktisadî hayatta bunun etki ve sonuçları daha hızlı bir şekilde görülmüştür. Nitekim Kâmil Miras; Hârûnürreşîd zamanında dinara önem verilince daha önce 21 ayar olan dirhem 23 ½ oranına kadar çıktığını, benzer durumun Emeviler zamanında dirhemlerde görüldüğünü belirtmiştir. Bu sebeple dirhem ayar kalitesini göstermek için (بَح) “bah” şeklinde işaret konulduğunu, bu işaretin daha sonra “bah bah” şeklinde çifte olarak geldiğini ifade etmiştir.⁷¹ Bu uygulamalar, iktisadî hayattaki değişimlerin ihtiyaca binaen sürekli yeni çözümler ürettiğini gösteren verilerdir.

⁶⁶ Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, 4/319.

⁶⁷ Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, 4/319.

⁶⁸ Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, 4/334.

⁶⁹ Hamevî, *el-Mişbâhu'l-münîr*, 291.

⁷⁰ Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, 4/335

⁷¹ “بَح” (Bah): Bir şeyden razı olunduğunda söylenen bir kelimedir. Hamevî, *el-Mişbâhu'l-münîr*, 37.

Bu hususta Kâmil Miras'ın Makrîzî'den naklettiği diğer bir örnek ise dinarın vezninin korunduğu halde dirhem'in vezninin korunamamasıdır. Öyle ki dirhem'in değeri peyderpey 3 habbe kadar eksilmiştir. Hicrî 178'de bir kırat, 184'te 4 kırat ve 1.5 habbeye kadar inmiştir.⁷² Bu durumun, dirhemlerin vezninin üçte bir derecesine kadar düştüğünü ve değiştiğini gösterdiğini ifade eden Kâmil Miras, mühim bir mesele olarak ifade ettiği dirhem ve dinar arasındaki kadim oranın da bozulduğunu belirtmiştir. Ayrıca Asr-ı saâdet ve Abbâsîler dönemi dahil 1 dinarın 10 dirhem oranında olduğunu ancak daha sonra dirhemlerin ayarında eksilmeler olduğunu belirterek Makrîzî'den aldığı şu örnekle ortaya koymuştur: “Dirhemlerin ayarı o kadar düşmüş ki hicri 339 senesinde Mısır'da 1 dinar 34 dirhem şeklinde bir oran oluşmuştur. İktisadî hayattaki bu bozulma halka yansıyor huzursuzluk oluşturunca hükümet, sarraflara gümüş dağıtarak yeni dirhemler basmak zorunda kalmıştır. Eski dirhemleri tedavülden kaldırmış ve elde bulunan dirhemler de değiştirilmiştir.”⁷³ Mısır'ın, zenginlik bakımından, o dönemde ki İslâm diyarında bugünkü İngiltere mesabesinde olduğunu ifade eden Kâmil Miras, altın mahzenine sahip olan bu belde böyle ise diğer İslâm diyarlarının durumunun bundan daha kötü olacağını belirtmiş ve Asr-ı saâdet döneminden uzaklaştıkça iktisadî hayatta gerçekleşen değişimlere işaret etmiştir.⁷⁴

4.3. Değişen Paraların Zekâtı

İnsanlık kültür tarihinde kullanılan farklı paralara değinen ve İslâm iktisadında meydana gelen değişim sürecini geniş bir şekilde ele alan Kâmil Miras, değişen paralarda zekâtın nasıl olacağını da ele alarak, bu hususta mezheplerin farklı değerlendirmelerine yer vermiştir. Daha önce dinarın ve dirhem'in zekâtı hakkında değerlendirmelerine yer verdiğimiz Kâmil Miras, bu bölümde ise iktisadî hayatın değişmesiyle oluşan ihtiyaçların giderilmesi için icat edilen yeni paraların zekâtı hususundaki değerlendirmelerine yer verilecektir.

Kâmil Miras'ın değerlendirmelerinde; iktisadî hayattaki değişim, bu değişimin ortaya çıkardığı sorunlar, fakihlerin bu sorunları çözerken kullandıkları metotlar ve sonuçları gibi değişim döngüsünü sürekli hale getiren boyutlar ele alınacaktır.

4.3.1. Felslerin Nisabı ve Zekâtı

İslâm iktisat hayatındaki değişimin bir sonucu olarak ortaya çıkan ilk para olan “felsler”in tanımına⁷⁵ yer veren Kâmil Miras, öncelikle iktisadî hayatta önemli bir yeri olan ve uzun süre kullanılan altın ile gümüşe vurgu yapmıştır. Daha sonra da bu madenlerin, azlığından dolayı değişen ve gelişen iktisadî hayatın ihtiyaçlarına karşılık veremediğinden bahsetmiştir. Bu çerçevede

⁷² Makrîzî, *Resailü'l-Makrîzî*, 163.

⁷³ Makrîzî, *Resailü'l-Makrîzî*, 169.

⁷⁴ Miras, *Tecrid-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, 4/336.

⁷⁵ Fels “fâ”nın fethi ve “lâm”ın sükûnu ile ve eski tabirine göre, pula ve mangıra denir. Altın ile gümüşten başka madenî para demektir. İbrahim Artuk, “Fels”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 22/309-311.

alışverişte oluşan küsuratların karşılanması için “mangır” kullanımının zorunlu hale geldiğine değinmiştir. Ayrıca ilk toplumlarda küsurat için yumurta, ekmek parçası, boncuk gibi şeylerin kullanıldığını da Makrûzî’den nakletmiştir.⁷⁶ Bu durum, toplumların değişim sürecinde oluşan ihtiyaçlarını gidermek için farklı araçlar kullanarak çözümler ürettiğini de göstermektedir.

Bu ihtiyaç, İslâm iktisat hayatındaki değişimde de kendisini göstermiştir. Abdülmelik zamanında basılan İslâm dinar ve dirhemi için küsurat olarak bakır kullanılmıştır. Daha sonraları da ihtiyaca binaen kalay ve demir gibi madenlerden yapılan paralara “fels” ismi verilmiştir. Bu felsler, altın ve gümüş gibi hakiki bir değeri olmayıp, itibari bir değere sahipti. Ya da insanlar kendi aralarında bir kıymet taktidir edip o şekilde kullanırlardı.⁷⁷

Kâmil Miras, ehli rivayetin nakilleri arasında felslerle ilgili bir bilginin olmamasını; Asr-ı saâdet ve Hulefâ-yi Râşidîn döneminde bu paralar kullanılmadığından bunlar hakkında herhangi bir hükmün oluşmadığı şeklinde yorumlamıştır. Daha sonra felsler kullanılmaya başlanınca fakihlerin bu paralardan bahsetmeye, bunlar hakkında zekâtın nasıl olacağını tartışmaya ve içtihatlarda bulunmaya başladığını ifade etmiştir. Bu tartışmaların da özellikle bu paralarda zekâtın olup olmayacağı, aynından mı yoksa kıymeti üzerinden mi gerçekleşeceği bağlamında gerçekleştiği belirtmiştir.⁷⁸ Değişim ve içtihat ilişkisini ortaya koyan bir durum, özellikle iktisadî hayatta çokça görülmektedir. Çünkü iktisat, hayatın en dinamik alanlarından birisidir. Bu sebeple içtihadı mahal olan en geniş alan, iktisadî hayat olarak görülmektedir.

Değişimle birlikte meydana gelen yeni durumlarla ilgili hüküm inşa edilirken, fıkıh usulcülerinin kullandığı metotların başında kıyas gelmektedir. Kur’an’da ve sünnette hükümlerin üzerine inşa edildiği araçlar, kendi döneminin araçları olduğu için daha sonra oluşan araçlar değerlendirilirken kıyas delili işletilmiştir. Ancak her fakih bu delili aynı şekilde işletmediği için de farklı sonuçlara gidilmiştir.⁷⁹ Bu bağlamda konuyla ilgili olarak Kâmil Miras:

“Piyasada tedavül eden bu paranın madeni hakkında nas olmadığı için kıyas tarikine gidilmiştir. Makusün aleyh olan nakdeyne yani altın ile gümüşe ait olan vücûbu zekât hükmü, bu iki madenin semen-i malî olmalarından dolayı mıdır? Yoksa aynından yani altın ve gümüşün zatî kıymetlerinden dolayı mıdır? Diğer bir tabir ile bu iki maden hakkındaki vücûb-ı zekât hükmü, bunların semen-i malî olmaları gibi bir vasf-ı ârizî ile muallel bir hükm-i şer’î midir ki, fülûs ile aralarında kıyâs-ı câri olabilsin, yoksa ta’lîlî bir hüküm değildir ki kıyas mümkün olmasın? Hilâfiyata ve mezâhib-i fikiyyeye dair kitaplarda gördüğümüz muhtelif icthadlar bu iki nokta etrafında toplanıyor.” diyerek mezheplerin farklı yaklaşımlarına yer verir.⁸⁰

⁷⁶ Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, 4/338.

⁷⁷ Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, 4/338.

⁷⁸ Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, 4/338.

⁷⁹ H. Yunus Apaydın, “Kıyas”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022), 25/528-538.

⁸⁰ Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, 4/338.

Felslerin zekâtıyla ilgili olarak Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ile İmam Şâfiî'nin içtihatlarının müsbet ve açık olduğunu ifade eden Kâmil Miras, öncelikle Hanefi mezhebine mensup farklı alimlerden nakillerden sonra özet olarak şöyle bir değerlendirme yapmıştır:

“Hanefîler’e göre nakdeyn olarak ifade edilen altında ve gümüşte zekâtın vacip olma illeti, bu iki madenin fitrî ya da örfî olarak devam edip gelen değerleriyle ilgili şeri bir hüküm olmasıdır. Bu şekilde “semen” olarak tedavülde bulunan, nemalanan ve ticari fayda sağlayan fülûs da altın ve gümüşe kıyas edilerek zekâta tabi olur. Ayrıca fülûsun, değeri arttığından sahibi ister ticarete ister kendi ihtiyaçları isterse de biriktirsin, altından ve gümüşten hiçbir farkları olmayacak şekilde zekâta tabi olur. İmam Şâfiî'nin içtihadı da buna benzer şekildedir.”⁸¹

Mâlikîler'in felsler hakkındaki içtihadının farklı olduğunu ifade eden Kâmil Miras, “Mâlikîler'in kavî-râcihine göre, damgalı felslerde yani altın ile gümüşten başka rayiç olan herhangi madenî parada zekât vacip değildir.” dedikten sonra, onların en meşhur kitabı olan *el-Müdevvene*'den⁸² “200 dirhem gümüş kıymetinde yıllanmış fülûse mâlik olan kimseye zekât yoktur. Meğer ki bu fülûs, tedavülde bulunup da ticaret metâi gibi takvim edile!” alıntısını yapmıştır.⁸³ Bu görüş, genel olarak mezhep içinde ifade edilenin aksine yorumlanmış ve asıl maksadın: “Fülûs gerek ticaret metâi olsun gerek rayiç semen olarak ticaret hayatında kullanılsın. Her iki halde urûz gibi takvim edilerek nisab ve zekân tayin ve ihraç edilir. Eğer ticarete kullanılmayarak sahibi kendi havâici için istimal veyahut iddihâr ederse, kavî-râcihine göre ne aynından ne de kıymeti üzerinden zekât lâzım gelir” demek olduğu şeklinde yorumlandığını ifade eden Kâmil Miras, Maliki fakihlerin ticarete kullanılan felslerde zekâtın gerekli olduğunu kabul ederek mezhebin

⁸¹ Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, 4/340.

⁸² Kâmil Miras, bu eseri *Tecrîd-i Sarîh*'te 97. dipnotta Kâtib Çelebi'den naklen şu şekilde tanıtmıştır: “*el-Müdevvene*, Ebû Abdullah Abdurrahman b. Kasım el-Mâlikî'nindir. Mâlikî mezâhibine dair yazılan ilk eserlerden birisi olup en meşhur ve muteberidir. *el-Müdevvene*'nin müellif-i muhteremi İbn Kasım, İmam Mâlik'in ehass-ı ashabından âlim ve zâhid bir zat idi. İmam Mâlik'ten ilim aldıktan sonra Mısır'da Mâlikî mezhebini neşr-ü tedvine sa'y ederek *el-Müdevvene*'yi yazmıştır. 191 tarihinde Mısır'da vefat etmiştir. Bu kıymetli Mâlikî kitabı üzerine pek çok şerh yazılmıştır. Kâdî Ebû'l-Fadî lyâz'ın da *et-Tenbihâtü* vardır ki, bu *et-Tenbihât* üzerine de tehzibler, talikler yazılmış, ihtisar da edilmiştir.” Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, 4/340. Geniş bilgi için bk. Mustafa b. Abdullah Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-fünun*, thk. Mehmed Şerafeddin Yalçınkaya, (Beyrut: Dârü İhyai't-Türasi'l-Arabi, t.y.), 2/1644. Ancak Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi “*el-Müdevvenetü'l-Kübrâ*” maddesinde eserin Mâlikî fakihlerinden Sahnûn'a (ö. 240/854) ait olduğu belirtilmiştir. Mâlik'in ders halkasında olan Esed b. Furât İmam Mâlik'in önde gelen talebelerinden İbnü'l-Kâsım ile birlikte çalışması sonucunda *el-Esediyye* isimli eser ortaya çıkmıştır. Sahnûn, İbnü'l-Kâsım'la beraber Mâlik'in ve halkasının fikhî birikimi üzerinde yeniden çalışmaya başlamıştır. Sahnûn bu çalışmasında *el-Esediyye*'yi Mâlik ile irtibatı açısından gözden geçirmiş, öte yandan bu eserde yer almayan Mâlik'e ait görüşleri toplamıştır. Ayrıca bu çalışma, eserin yeniden tasnifi, fikhî meselelere yer yer hadis ve âsârın ilâve edilmesi ve İbnü'l-Kâsım'ın şahsî görüşleri ve diğer birçok bilginin ayıklanmasını da kapsamaktadır. Bu gözden geçirme ve düzenleme sonucunda oluşan metne *el-Müdevvene* adı verilmiştir. *el-Müdevvene*'nin muhtevasını temelde Mâlik ve İbnü'l-Kâsım'ın görüşleri teşkil etmekle birlikte Mâlik'ten önce ve sonra yaşamış bazı Medineli fakihlerin yanı sıra Suriye ve Irak âlimlerinin görüşlerine de rastlanmaktadır. Bk. Ali Hakan Çavuşoğlu, “*el-Müdevvenetü'l-Kübrâ*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 31/469-472; Ali Hakan Çavuşoğlu, “Sahnûn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008), 35/534-538; Şükrü Özen, “İbnü'l-Kâsım”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 21/103-104.

⁸³ Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, 4/340.

meşhur olan görüşünü ve menfi içtihadını te'vil ile meşgul oldukları şeklinde olumsuz bir imayla değerlendirmiştir.⁸⁴

Görüldüğü üzere iktisadî hayattaki değişimin ve oluşan yeni araçların mezhepler arasında farklı yorumlarını değerlendiren Kâmil Miras, ağırlıklı olarak Hanefi ve Maliki mezheplerinin görüşlerine yer vermiştir. Maliki mezhebinin görüşünü imalı olarak eleştirerek tercihinin Hanefi mezhebinin görüşü olduğunu göstermiştir.

4.3.2. Evrak-ı Nakdiyyenin Zekâtı

Kâmil Miras, İcadı ve kullanımı itibariyle paralar arasında en son ve nispeten de en yeni olarak ifade ettiği “varaka-i nakdiyyenin” kullanımının milâdî 13. yüzyıla kadar dayandığını belirttikten sonra özetle şunları ifade etmiştir: “İktisadî hayatta önemli bir yer tutan kâğıt paralar ilk etapta Çin’de ortaya çıkmıştır. Çinliler, siyah dut ve böğürtlen yapraklarından elde ettikleri kağıtlardan para yapıp kullanmışlardır. Daha sonra İran ve Avrupalılar bu parayı kullanmaya başlamışlardır. Zamanımızda ise ister medeni ister bedevî olsun dünyanın her tarafında altından ve gümüşten ziyade bu kâğıt paraların tedavülü umumi bir örf olmuştur.”

Varaka-i nakdiyyenin genel seyrinden bu şekilde bahsettikten sonra zekâtlarıyla ilgili olarak da şunları söylemiştir: “Bu kâğıt paranın çokça kullanılıp, alışverişte mübadele aracı olarak altının ve gümüşün yerini tutmasıyla beraber servet biriktirme aracı olmasından dolayı da zekâtının verilmesi gerekli olmuştur. Çünkü fakirin hakkı olan zekâttan mahrum etmemek, zekâtın hikmetinin gereği ve adaletle hükmetmenin göstergesidir. Bir de kâğıt paradan zekât alınmasının kabul edilmesi, hasis ruhlu zenginlerin mallarını kâğıt paraya çevirerek zekâttan kaçmak yolu kapatılmış olur. Bunlar, kâğıt parada zekâtın olmasının aklî delilleridir.”⁸⁵

İktisadî hayattaki değişimin bir sonucu olarak kâğıt paranın icat edilmesi, fikhî konumunun belirlenmesi için de yeni değerlendirmelerin yapılmasını zorunlu hale getirmiştir.⁸⁶ Kâmil Miras’ın yukarıda vurguladığı şekliyle, değişimle birlikte oluşan yeni araçların fikhî konumları belirlenirken illet ve hikmetten bağımsız olarak sadece lafzi bir yorum yapıldığında hukuki bir boşluğun ve hile-i şeriye mantığıyla hareket edenlerin fakirleri zekât hakkından mahrum etme gibi risklerin oluşabileceğini ifade etmiştir.⁸⁷

Kâmil Miras, kâğıt paraların güncel dilimizde İngilizce adıyla “banknot” şeklinde yaygın kullanıldığını ifade etmiştir. Literatürdeki tanımına, Şemseddin Sâmî Bey’in *Kâmus-ı Türki’sine* atıfta bulunarak: “İngilizce banka kâimesi, her memlekette millî bankasının akçe makamında tedavül etmek üzere

⁸⁴ Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, 4/341.

⁸⁵ Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, 4/341.

⁸⁶ Bk. Nikolaus A. Siegfried, “İslâm Hukuk Düşüncesinde Kâğıt Para Kavramı”, çev. Muhammed Tayyib Kılıç, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/1 (2011), 271-294.

⁸⁷ Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, 4/342.

çıkardığı muhtelif miktar ve kıymetli kâime-i nakdiyye” diye tarif ediyor⁸⁸ şeklinde yer vermiştir. Daha sonra da kâğıt paraların zekâtını belirlerken nasıl bir yol tutulacağını gündeme getirdiği şu sorularla çıkarımlara gitmiştir: “Şimdi varaka-i nakdiyye, kâime-i nakdiyye, banknot dediğimiz bu kâğıt paralar fels hükmünde sayarak zekâta tâbidir, diyecek miyiz? Bunun da vaz’î ve itibarî olan kıymetini, hilkî ve hakiki kıymet yerine kabul edecek miyiz? Altın ile gümüş zekâtının vücûbu, bir hükm-i muallel veyahut gayri muallel olduğuna göre mevki-i tedavüldeki felsler hakkında câri olduğunu yukarıda gördüğümüz ihtilâfın, bu varaka-i nakdiyye hakkında da tamamıyla câri olduğuna hükmedebilecek miyiz? Bunun da bir semen-i râyic olduğuna bakarak, ticaret metânının takvîmi hakkında yakında göreceğimiz kıymet nehline bunu da ilhak ve sevk edebilecek miyiz? Yoksa varaka-i nakdiyye fels hükmünde değildir, diyerek ve bu tevâlî eden istifhamlara toptan menfi bir cevap vererek, “Varaka-i nakdiyyede zekât yoktur” mu diyeceğiz?”⁸⁹

Kâmil Miras, yeni çıkan kâğıt paraların fikhî konumunu belirlemeye çalışırken, yukarıda sorduğu sorulardan anlaşılacağı üzere, daha önce fikhî konumu belirlenmiş “nakdeyn” olarak ifade edilen altın ve gümüş ile yine bunlara kıyas edilerek hükmü belirlenen “felsler” üzerinden bir kıyasta bulunmuştur. Bu kıyası yaparken de ilk olarak kâğıt para ile felslerin ana maddesine vurgu yapmıştır. Birisi kâğıttan diğeri de madenden yapıldığı için bunları aynı hükme tabi tutmanın imkânsız gibi görüldüğünü belirtmiştir. Ancak daha önce felsler maden olduğu için yine maden olan altına ve gümüşe dahil edilerek zekâtları belirlenmiş olabileceğini ancak para kâğıt olduğu için bunlara kıyas edilemeyeceğini zannedenlerin de olabileceğini belirten Kâmil Miras, bu farkın kıymet üzerinde hiçbir etkisi yoktur diyerek kıymet üzerinden bir illet bağı oluşturmuştur.

Kıymetin kaynağını da: “Çünkü nakdîn rayic kıymetini, milletin irâde-i umûmiyyesi vazeder ve teamül ile muteber olur. Tedavülü de irâde-i umûmiyyenin tecellisidir. Zamanımızda dünyanın her tarafında câri olan İktisadî örf budur. Binaenaleyh bugün nakit olmakta az olsun, çok olsun zatî kıymetin hiç tesiri yoktur.” şeklinde açıklamıştır.⁹⁰

4.3.3. Tağşişe Uğrayan Paranın Zekâtı

Toplumsal değişimin bir sonucu da ahlaki yozlaşmayla başlayan aldatmanın yaygınlaşması ve iktisadî hayata yansımalarıdır. Bu durumun en açık örneklerden birisi de madeni paranın muhteviyatında bulunan altın ve gümüş miktarının azaltılmasıyla gerçekleşen parada tağşiştir.⁹¹

Kâmil Miras, tağşişe uğramış paranın zekâtı konusunu değerlendirirken öncelikle “Kim ki bize hile ve hıyanet ederse o bizden değildir”⁹² hadisine atıfta bulunmuştur. Asr-ı Saâdet’te ve Hulefâ-yi Râşidîn

⁸⁸ Şemsaddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, (İstanbul: Dersaadet Yayınları, 1317 h.), 1/277; Miras, *Tecrid-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, 4/341.

⁸⁹ Miras, *Tecrid-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, 4/341-342.

⁹⁰ Miras, *Tecrid-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, 4/343.

⁹¹ Muhammad Umer Chapra, *İslâm İktisadında Ahlak ve Adalet*, çev. Mehmet Saraç (İstanbul: İSİFAM Yayınları, 2018), 12.

⁹² Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *Sahîhu Müslim*, thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî (Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-'Arâbi, 1991), “İmân”, 164.

döneminde paranın ayarını bozmak suretiyle paraya hıyanet edilmediğine dikkat çekmiştir. Daha sonra da Makrîzî'den naklen, parada ilk tağşişin hicri 64 yılında Ubeydullah b. Ziyâd tarafından Basra'dan kaçarken gerçekleştiğini, benzer uygulamaların Muâviye zamanında da görüldüğünü ancak hicri 3. asırda yaygınlaştığını ifade etmiştir.⁹³

Paradaki bu değişim, doğal olarak İslâm hukukçuları tarafından değerlendirilmiştir. Acaba tağşiş edilen paraların zekât ve nisabı, bu paraların ihtiva ettikleri değerli madenin miktarı mı? yoksa piyasada rayiç olan değeri mi? dikkate alınacak şekilde tartışılıp farklı sonuçlara gidildiğini ifade eden Kâmil Miras, bu tartışmalarda tağşişin niteliğine ve farklı fikhî saiklere göre yapıldığını Maliki ve Hanefi mezheplerinin görüşlerine atıfta bulunarak ortaya koymuştur.⁹⁴

4.3.4. Nisapta ve Zekâtta Paranın Adet Kıymeti Yöntemini Kullanma

İktisadî hayattaki mali araçların değişmesi zekât konusunu doğrudan etkilemiştir. Bu bağlamda her değişimde konunun fikhî boyutu değerlendirilmiştir. Bu değerlendirmelerde öncelikle İslâm'ın ilk dönemlerinde referans alınan ölçüler gündeme gelmiştir. Bu hususta Kâmil Miras, öncelikle İslâm'ın ilk dönemindeki referans değerlere atıfta bulunmuştur. Hz. Ömer zamanında standart hale gelen ve “vezn-i seb'a” olarak ifade edilen 7 miskal ölçülerine göre basılan paraların zekâtının hem vücûbu hem de edasının sayıyla hesap edildiğini, 200 dirhemden de 5 adedinin ayrılıp kolay bir şekilde verildiğini ifade etmiştir.⁹⁵ Süreç içerisinde vezinlerin ve paraların birçok değişime uğramasına rağmen gerek Abbâsîler gerekse diğer İslâmî bölgelerde “vezn-i seb'a”nın referans olarak kullanılmaya devam edildiğini ifade eden Kâmil Miras, özellikle hicri 8. ve 9. asırda küçük çapta da olsa düşüşlerin olmasına rağmen bu referans değerlerin devam ettiğini, önemli olanın kırta bir'den aşağı düşmemesi şartıyla adetle hesaplanıp verilmesi olduğunu, hatta bu uygulamanın Osmanlı'da Fatih dönemine kadar sürdüğünü belirtmiştir.⁹⁶

Ancak iktisadî hayatta ki değişimden dolayı, her zamanın ve mekânın dirhemi bu standart ölçüye uymadığı gibi bu ölçünün üçte birine kadar düşen oranlarda görülmüştür. Fatih devrinden sonra Osmanlı akçelerinin 4 tanesi 1 dirheme kadar düştüğünü hatta Sultan Mahmud zamanında akçe bırakılıp 6 dirhem vezninde gümüş paralar basıldığına işaret eden Kâmil Miras, bu durumda zekâtın adede göre değil de vezne göre belirlenip verildiğini, ayrıca son zamanlarda yazılan fıkıh kitaplarında değişen ölçülere göre hesaplar yapıldığını ve bu uygulamanın bugün de devam ettiğine işaret etmiştir.⁹⁷

İslâm'ın beş temel esasından birisi olan zekâtın; farklı ölçü birimleri ve piyasa değerleri, “vezn-i seb'a”nın altında ya da üstünde oluşan referans değerleri, paraların tağşişi gibi değişen iktisadî

⁹³ Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, 4/357.

⁹⁴ Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, 4/357.

⁹⁵ Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, 4/359.

⁹⁶ Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, 4/360.

⁹⁷ Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, 4/360.

şartlar ve araçlar bağlamında hesaplanıp ifa edilmesinin birtakım zorluklara sebep olduğuna dikkat çeken Kamil Miras, çözüm olarak; her memleketin birbirinden farklı da olsa kendi yerel ölçüleriyle 200 adette 5 tanenin verilmesi şeklinde, sayıyla hesaplanarak verilmesi gibi yeni bir içtihadın oluştuğunu belirtmiştir. Daha sonra da özellikle paranın tağşişiyle oluşan problemlerin çözümünün kolay olmadığını; “*Bu mağşûş altın ve gümüşü kim tasfiye edecekti? ve bu galebeyi kim tayin edebilecekti?*” gibi sorularla ortaya koyup, “*gerçi bunu, mağşûş esmânın piyasadaki revacı ve daha açık bir tabirle her memleketin kendi örfü ve teâmülü tayin edecekti.*” şeklinde klasik cevaba yer verse de değişim döngüsün oluşturduğu bu problemin köklü bir çözüme ihtiyaç duyduğunu ifade etmiştir.⁹⁸

Kâmil Miras, bu hususta değişim ve içtihat ilişkisini ortaya koyan bir örneğe yer vermiştir. Bu örnek, İmam Ebû Yûsuf’un öğrencilerinden Bısr b. Gıyâs el-Merîsî’nin (ö. 218/833) “*Artık nisab ve zekâtta vezne değil, adede itibar edilmelidir*” şeklindeki fetvasıdır. Yani bir şehirde tedavülde olan dirhem ve vezni, ayarı ve diğer herhangi bir özelliği nasıl olursa olsun, 200 dirhemde 5 adet zekât lazım olacağı içtihadıdır.⁹⁹

Merîsî’nin bu içtihadını, “*bu hususta ilk yükselen ses*”, “*bu içtihadı ile Merîsî icmâdan örfe intikal demek olan çok mühim bir inkılâb-ı fikhî*”, “*hastalığın ve zaruretın tam mihrakına parmak basan*” ve “*sadâ-yı içtihad*” olarak ifade eden Kâmil Miras, bu içtihadın çok ses getirdiğini ve ilim alanında kasırga etkisi yaptığını belirtmiştir. Bununla birlikte “*hark-ı icmâ*” olarak ifade edilen icmâyâ muhalefet, ilmi bir sistemi bozmak ve icmânın zevali olarak eleştirilmiştir. Ayrıca fetva sahibi Merîsî’nin; i’tizâl eden ve felsefeyle ilgilenen bir bidatçi olarak itham edildiğini hatta bu işin tekfire kadar götürüldüğünü, son olarak da İmam Ebû Yûsuf’un kendisinden yüz çevirdiği iddia edilmiştir. Ancak bunların hiç birisinin doğru olmadığını belirten Kâmil Miras, Merîsî’nin biyografisine¹⁰⁰ atıfta bulunarak ortaya koymuştur. Ayrıca Merîsî’nin, bu içtihadının hocası Ebû Yûsuf’un “*nusûsun örf ile muallel ve müevvel olduğuna dair kabul ettiği bir aslına*”¹⁰¹ bina ettiğine yer vermiştir.

Kâmil Miras, iktisadî hayatın değişmesiyle birlikte ilim ehline çözüm baskısının oluştuğunu, bunun bir sonucu olarak da alışlagelen genel fetva anlayışına muhalif olarak algılanan ve kendi zamanında sert tepkilerle karşılanan Merîsî’nin bu fetvasının daha sonraları yaygınlaştığını hatta süratli bir şekilde dört mezhep alimleri tarafından da kabul gördüğünü örnekleriyle anlatmıştır.¹⁰²

⁹⁸ Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, 4/360.

⁹⁹ Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, 4/361.

¹⁰⁰ “Merîsî zâhid, müttaki bir zat idi. İmam Ebû Hanîfe’nin bile zamanına yetişmiş ve halka-i irfânından feyizyâb olmuş, gayetde zekî, ilmî cesareti ve ictihadî garabeti ile meşhur bir âlim, bir fakih, bir imam idi. İmam Ebû Yûsuf’tan pek çok rivâyâtı ve tasnifâtı vardır.” Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, 4/361.

¹⁰¹ “İmam Ebû Yûsuf’a göre nas, örf muâriz görüldüğünde ve nas, örf ve teâmüle göre şerefvârit olduğundan nas, örf ile ta’lîl ve te’vil olunurdu. Altın ile gümüşün veznî olmaları da yukarıda tafsîl ve izah ettiğimiz veçhile Câhiliye devrinden intikal edip taraf-ı Peygamberî’den takrir buyurulan ve Asr-ı saâdet’te bu suretle câri olan örf ü âdetle müstenit idi.” Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, 4/373.

¹⁰² Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, 4/361-362.

4.3.5. Nisab ve Zenginliğin Ölçüsü

Zekâtın farz oluş nedeni sahip olunan maldır.¹⁰³ Çünkü Allah Teala: "Onların mallarından sadaka (zekât) al ..." ¹⁰⁴ şeklinde buyurarak zekâtın nedeni olarak mal ifade edilmiştir. Ancak bu mal, sahibinin zenginliğine bağlı olarak bir nedendir.¹⁰⁵ Çünkü Hz. Peygamber (s.a.v.): "Onlara, Allah'ın kendilerine, zenginlerinden alınıp fakirlerine verilecek bir sadaka (zekât) farz kıldığını öğret." diye buyurmuştur. Zenginlik ancak, din sahibinin belirlemiş olduğu nisap olarak belirlenen bir malla gerçekleşir.¹⁰⁶

Kâmil Miras, Rasûlullâh (s.a.s.) dönemine ait nisap miktarı standartlarını belirlemek için bu hadis ve diğer rivayetlere atıfta bulunmuştur. Nitekim bu standartlar daha sonraki dönemlerde iktisadî hayatta temel referans olarak kullanılmıştır. Ayrıca asr-ı saâdetde tedavülde olan semen ve ticari mallar, nukud ve eşya gibi iktisadî araçların karşılıklı durumları ile zekâtın vacip olma sebebi olan şeri zenginliğin ölçüsünü de ortaya koymuştur.¹⁰⁷ Bu zenginlik ölçüsü, gümüş nisabında 200 dirhem ve altın nisabında 20 miskal olarak Rasûlullâh (s.a.s.) tarafından belirlenmiştir. Başka bir ifadeyle o dönemde 1 miskal altın 10 dirhem gümüşe eşdeğerdi. Paralardaki nisap standartları böyleyken, iktisadî hayatın diğer bir önemli bileşeni olan hayvanlarda ise; koyunda kırk, sığırdan otuz, deveye beş adet zenginlik ve zekât için birer nisap olarak tayin edilmiştir. Belirlenen bu iki grup standartları hem kendi aralarında hem de karşılıklı değerlendirildiğinde kıymetçe eşit bir değere sahip olurdu.¹⁰⁸ Nisaplarda değerler dikkate alındığından mesela; bir koyun, 5 dirhem ya da yarım miskal altın değerindeyken iki yaşına basan bir devenin değeri de 40 dirhem ya da 4 miskal altın değerindeydi. O halde beş deveye zekâtın farz olması, 200 dirhem gümüşte farz olması gibidir.¹⁰⁹

Ekinlerle ilgili nisap miktarı da ilgili hadiste 5 vesk olarak belirtilmiş ve güncel ölçülerle 1000 kg dır. O halde Rasûlullâh döneminde hurma ve üzüm gibi kuru meyvelerle, arpa ve buğday gibi hububatın 50 kg'ı 1 miskal altına, 5 kg da 2 dirhem gümüşe alınıp satılıyormuş demek olduğunu ifade eden Kâmil Miras, bu nisap miktarının tahlilini Şah Veliyyullah ed-Dihlevî'den şu şekilde alıntılamaştır: *Hurma ve hububat gibi mahsûlât-ı arzıyye nisabının 5 vesk olarak takdir buyurulması, hafif bir ailenin bir senelik masârif-i beytiyelerine kifayet etmesinden dolayıdır. Efradı en az bir ev halkı karı, koca, bir çocuk veya hizmetçiden teşekkül eder. Bir insanın ise en çok gıdası, 1 ritil yahut 1 müd miktarı buğdaydan mamul*

¹⁰³ Şemsü'l-eimme Ebû Sehl Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed es-Serahsî, *Mebûsût*, ed. Mustafa Cevat Akşit (İstanbul: Gümüşev Yayıncılık, 2008), 2/221.

¹⁰⁴ et-Tevbe 9/13.

¹⁰⁵ Serahsî, *el-Mebûsût*, 2/221.

¹⁰⁶ Serahsî, *el-Mebûsût*, 2/222.

¹⁰⁷ Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, 4/347.

¹⁰⁸ Ahmed b. Ali Ebû Bekir er-Râzî el-Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, thk. Abdüsselam Muhammed Ali Şahin (Beyrut: Dârü'l-Kütüb el'İlmiyye, 1994), 2/297.

¹⁰⁹ Serahsî, *el-Mebûsût*, 2/222.

taamdan ibarettir. Hafif bir aile halkından her biri bu miktar yedikleri halde 5 vesk veznindeki zahire, ev halkına bir sene kifayet ettiği gibi bir miktar artar da katık masrafını bile karşılardı.”¹¹⁰

Bu tespitler aynı zamanda dönemin aile yapısını da analiz eden sosyolojik bir yaklaşımı gösterir. Ayrıca nisap ve zenginlik ölçüsü ailenin, sosyokültürel yapı içerisinde nasıl bir yaşam standardına sahip olduğunu gösteren bir özelliğini de ön plana çıkarır. Bununla birlikte ed-Dihlevî, 200 dirhem gümüşün ve 20 miskal altının da fiyatların orta seviyede olduğu şehirlerde küçük bir ailenin bir senelik aile bütçesini karşıladığını ayrıca asr-ı saâdet’te bir devenin, duruma göre 8, 10 ve 12 koyuna bedel olduğunu ifade etmesi¹¹¹ şehirlerin iktisadî yapısı ve geçim standartları hakkında önemli bilgiler verir.

Dönemin iktisadî hayatıyla ilgili bilgi veren diğer rivayetlerde ise bir devenin 40 dirhem gümüş kıymetinde¹¹² olduğu ifade edilmesi, o devirde paranın satın alma gücünün yüksekliğini gösterdiğini belirten Kâmil Miras, asr-ı saâdet’teki nisap ve zenginlik ölçüsüyle ilgili bütün bu alıntı ve değerlendirmelerden sonra değişen iktisadî hayatın günümüze yansımaları ve oluşan yeni değerler bağlamında önemli bir İktisadî analiz yapmıştır. Bu analiz, önemine binaen olduğu gibi alıntılanacaktır:

“Nisabı tayinde nusûs ve ehâdîs pek çoktur. Bunların kâffesi nukud ve eşya nisablarının kıymetçe yekdiğerine müsavi kıymette, muadili bir derecede olduklarını ve sadr-ı İslâm’daki İktisadî örfe göre tayin buyurulan bu nisablardan herhangi birisine mâlik olan kimsenin zengin addolunduğunu ifade etmektedir. Zamanımızın İktisadî vaziyeti ise, Asr-ı saâdet’e şöyle dursun harb-i umûmîden evvelki vaziyet-i iktisâdiyyeye nisbetle çok farklıdır. Bu fark altın ile gümüş arasında meşhûd olduğu gibi, bunların eşyaya kıyas ve nisbetlerinde de pek bârizdir. Aşağıda riyâzî hesâbâta müstenit hususi bir unvan ile bildireceğimiz veçhile zamanımızda gayri meşkûk altın ile gümüş arasında bire on altı, on sekiz bir fark vardır. Asr-ı saâdet’te 1.5 dirhem veznindeki 1 miskal altın, 10 dirhem gümüş kıymetinde itibar edildiğine göre, bu fark ancak bire yedi derecesinde idi. Bugün gümüş günden güne sukut etmekte, altının pahası ise mütemâdiyen yükselmektedir. Hatta bu yükseliş, dünya piyasalarında pek fenâ buhranlar tevlið ettiğinden her tarafta altın kıymeti, devletin müdahalesini celbetmiş ve hükümetçe tesbit ve takdirine lüzum görülmüştür. Sonra bugün piyasada tedavül eden gümüş paramız veznî ve zatî kıymetini değil, devletçe izâfe edilen itibarî bir kıymeti haizdir ve bu, memleketimiz için bir örf olmuştur. Devletin nüfuzu ise, bir kâğıt üzerinde bile tecelli edince, banknot dediğimiz evrâk-ı nakdiyye bile aynı kıymeti haiz bulunuyor ve fülûs gibi mansûs olmadığı halde nakit olduğu için altın ve gümüşten ibaret olan ehâd-i nakdeyne kıyas edilerek evrâk-ı nakdiyyenin mâliki de zekât gibi vecâib-i şer’iyye ile mükellef addolunmak icap ediyor. Binaenaleyh gümüş nisabının hesabında vezin ile beraber hiç şüphesiz bu mâruf olan kıymete de itibar edilmelidir. Bugün külçe 200 dirhem gümüş nisabının kıymeti, kırk koyun nisabına değil ancak zekât olan bir

¹¹⁰ Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, 4/348; Mahsûlât-1 arziyyenin 1000 kilodan ibaret olan bu nisabı bir senenin 360 gününe taksim edilince üç nüfustan müteşekkîl bir aileye yevmiye 3 kilo isabet eder. Bu miktar hububat, Asr-ı saâdet’te kanaatkâr bir ailenin hem ekmeğine hem katığına kifayet ederdi. Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, 4/348.

¹¹¹ Şah Veliyullah Dihlevî, *Hüccetullâhil-Bâliğa*, çev. Mehmet Erdoğan (İstanbul: İz Yayınları, 1994), 2/132.

¹¹² Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, 4/348.

koyuna muadildir. Bu vaziyette nisab için yalnız vezne itibar etmek zekât ve sadaka-i fitır hakkında olmasa bile kurban hususunda haraç ve meşakkati müciptir. Zamanımızda nukudun eşyaya nisbeti de farklıdır demiştik. Hepimizce mâlûm olan bir hakikattir ki, altın, gümüş madenleri Asr-ı saâdet'te zamanımıza nisbetle çok azdı. Tabii eşyaya nisbetle kıymetleri daha yüksekti. On üç asır zarfında altın, gümüş miktarı kıyas ve nisbet kabul etmez bir derecede artmış, buna mukabil urûz ve sevâimin sarf ve istihlâki o nisbette yükselmiştir. Bundan dolayı nukud ile eşya arasında bâriz bir fark hâsıl olmuştur. Binaenaleyh Asr-ı saâdet'e nisbetle zamanımızın İktisadî vaziyetini bundan sonra "gınâ-i şer'inin dereceleri"ni izah ederken nazarı dikkate almak mecburiyetinde bulunuyoruz."¹¹³

4.3.6. İktisadî Hayattaki Değişim Kaynaklı Sorunların Çözümünde Yöntem Olarak Örf ve Adet Kullanımı

İslâm hukukçuları, problem çözmede birbirinden farklı yöntemler kullanarak içtihadta bulunmuşlardır. Bu bağlamda yöntem arayışı İslâm hukukçularını meşgul eden konuların başında gelir. Bu yöntem arayışında bulunan Kâmil Miras, iktisadî hayattaki değişimle oluşan meselelerin çözümünde en güvenilir yöntemin "örf ve âdet" olduğunu belirterek bu yönteme "usûl-i hamseden en mühim bir mesned-i İlmîdir." diyerek ilgili ayetlere yer vermiştir.¹¹⁴ A'râf suresi 199. ayette geçen "وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ" "aklın ve şer'in takdir ve tahsin ettiği mâruf ile emredip" ve Nisâ suresi 6. ayette geçen "فَلْيَأْكُلْ بِالْمَعْرُوفِ" kısmı da "kader-i ma'rûf istifade edebilmelerine" müsaade buyurulup bunun ta'yîn-i miktarı örf ü âdete havale edilmiştir der.¹¹⁵

Bu hususta birçok haber ve hadisin olduğunu ifade eden Kâmil Miras, özellikle İmam Buhârî'nin Sahîh'inde açmış olduğu "Büyu', icâre, keyl, vezin gibi hususlarda her memleketin kendi halkı arasında bil-irâde sünnet-i sâbite ve tarîkat-i müstemirre halinde müteâmel olan örf ve âdetin icra edilmesi" adını verdiği bab başlığına atıfta bulunarak geçen bazı örneklere yer vermiştir.¹¹⁶

Örf ve adeti, değişimle birlikte meydana gelen yeni meselelerin çözümünde, en makul yöntem olarak kabul eden Kâmil Miras, bu şekilde ayet ve hadislerle delillendirme yaptıktan sonra, "yukarıdaki nusûs ve delâilin örf ü âdete bahşettiği bu kudret ve kuvvetten bütün İslâmî devirlerde istifade edilegelmiştir, İslâmî umdelerin safvet ü samimiyetle hükümran olduğu kurûn-ı selâsede örf ü âdet, bir me'haz-i şeriat olmuştur. Kurûn-ı müteâkibede zaman zaman değişen örfler de fukaha için en kuvvetli birer merci olmakta devam

¹¹³ Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, 4/349-350.

¹¹⁴ "وَمَنْ كَانَ فَقِيرًا فَلْيَأْكُلْ" "Kolaylığı seç, iyi olanı emret, cahillere aldırma!" el-A'râf 7/199; "خَذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ" en-Nisa 4/6.

¹¹⁵ Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, 4/370.

¹¹⁶ "Âişe radiyallahu anhânin beyanına göre, Muâviye'nin validesi Hind, Resûlullah sallallahu aleyhi ve selleme gelip, "Yâ Resûlellah! Zevcim Ebû Süfyân bahîl ve haris bir kimsedir. Bunun malından kendisinin haberi olmaksızın alıp sarfetmek günah mıdır?" diye sormuştu. Resûl-i Ekrem cevaben, "Senin ve çocuklarının ihtiyacına kifayet edecek kadarı, ma'ruf alırsın!" Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, "Büyû" 95.

etmiştir.”¹¹⁷ diyerek Dârülfünun İlähiyât Fakültesi’nde, örf ve âdet başlığı altında verdiği ders notlarına yer vermiştir.

Yöntem arayışının bir sonucu olarak Kâmil Miras; örf ve âdet konusunu tetkik ederek, geçmişten bugüne geçirdiği seyri analiz etmiş ve toplumsal değişim sonucu oluşan yeni meselelerin çözümü için bir yöntem olarak sunmuştur. Bu yöntemin doğru bir şekilde anlaşılması için de geçmişte nasıl uygulandığının tespiti ve fakihler arasında nasıl yer ettiğini ortaya koymak önem arz edecektir.

Kâmil Miras, bu çalışmasında öncelikle örfün ve adetin tariflerine¹¹⁸ yer vermiştir. Daha sonra da bu yöntemin en çok hicri 3. asırda kullanıldığına dikkat çekmiştir. Bu dönemde öne çıkan değişim, İslâm coğrafyasının sınırlarının çokça genişlemesiyle umumi ve hususi birçok örf ve adetle karşılaşılmasıdır. Bu örf ve adetin bir kısmı İslâm’a uygunken, uygun olmayanlar da bulunmaktaydı. Bunların doğru bir şekilde tespit edilip dinî boyutlarının belirlenmesi gerekiyordu.

Kâmil Miras, örf ve adetle ilgili olarak İmam Yusuf’tan “örf ile nas muarız görüldüğünde eğer nas, âdete göre şerefvârit olmuş ise yani Asr-ı saâdet’te mer’î olan bir şeyin şer’î vaziyeti tayin buyurulmuş ise örf ile amel edilip nassın ifade ettiği hükm-i âm tahsis edilir. Eğer nas, âdete mübtenî değil ise yani nas ile yeni bir emr-i şer’î ibtidâ teşri’ buyurulmuş ise nas ile amel edilip örfün terkedilmesi” şeklinde nakledilen görüşü referans almıştır. Birinci duruma keylî ve veznî nasları, ikinci duruma da şarabın haram kılınmasıyla ilgili nasları örnek olarak vermiştir.¹¹⁹

Ebû Yusuf’a göre, Asr-ı saâdet’te; buğday, arpa, hurma ve tuz keyli olarak, altın ve gümüş ise vezni olarak alınıp satıldığı için nas cari olan adete uygun inmiştir. Eğer tam tersi olsaydı yani altın ve gümüş vezni değil de keyli olarak diğerleri de vezni olarak alınıp satılsaydı nassın buna uygun ineceğinden şüphe olmayacaktı. O halde varit olan nassın illeti âdettir. Bu da adetin değişmesiyle hükmün değişmesini icap ettirir. Özetle, değişen adete itibar etmek nassa muhalefet etmek manasına gelmemektir. Belki de nassın illeti olan örf ve adete itibar edilerek aslında nassa itibar edilmiş olunuyor.¹²⁰

Kâmil Miras, Ebû Yusuf’un içtihat değiştirmesinin gerekçesini; Hârûnürreşîd devrinde baş kadılık görevindeyken İslâm coğrafyasının genişlemesiyle İslâm’a yeni giren toplumları, kendi örf ve adetinden ayırmanın doğuracağı sorunlara ve meşakkate vakıf olması olarak belirtmiştir. Bu durumu da “örf ü âdet öyle metin bir kudret-i siyâsiyyedir ki Kitap ve Sünnet’in teyidi ile nassı ta’lîl ve tahsis eden bu kudret-i âmmeyi ne şer’in kıyas ve icmâi ne de asr-ı hâzır içtimâiyyâtının efkâr-ı âmmesi takyid edebilir. O, zaman zaman değişerek her asırda ve her yerde nassın ve daha doğrusu irâde-i ezeliyyenin bir gûnâ tecellisine

¹¹⁷ Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, 4/371.

¹¹⁸ “Örf, ukulün tahsini ile vicdân-ı âmmede istikrar eden ve tab’-ı selîmin kabulüne mazhar olan bir emr-i içtimaîdir.”; “Âdet, beyne’n-nâs müstemirren devam edegelen ve defaatle kendisine müracaat edilen bir emr-i mütekerrirdir.”
Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, 4/371.

¹¹⁹ Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, 4/373.

¹²⁰ Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, 4/173.

mâkes olur ve âmmenin kabulü suretinde tecelli eder."¹²¹ şeklinde örf ve adetin önemine atıfta bulunarak ifade etmiştir.

Kamil Miras, değişen örf ve adete göre içtihadın yenilenmesine karşı olanlara sitemde bulunurken, İmâm-ı Âzam ile Ebû Yûsuf arasında çok fazla zaman geçmemesine rağmen sosyal hayatta meydana gelen değişimlerden kaynaklı lüzum ve ihtiyaçtan dolayı Ebû Yûsuf'un bir kısım nassa muhalif olan örfe itibar ettiğini örnek vererek kendi zamanındaki hızlı değişime binaen, "*değil, örf ile nas belki örf ile mesâil-i zâhirü'r-rivâye yani sâhib-i mezhepten menkul olan bir mes'ele-i ictihâdiyye arasında teâruz görüldüğünden örf terkedilerek mesele menkule ile ta'yîn-i hüküm edilmek isteniliyor.*"¹²² diyerek kendi zamanında oluşan katı taklitçiliğe dikkat çekmiş ve aynı zamanda dönemin fıkıh anlayışına da eleştiride bulunmuştur.

Ayrıca kendi zamanında kudret-i fikhîyyenin azaldığını, örfü ve adeti araştırmanın terk edildiğini belirterek; acaba örf ve adete itibar etmenin sadece geçmiş fakihlere mahsus olduğu mu zannediliyor? sorusuyla, işin böyle olmadığını örf ve adete itibar etmenin her zaman ve her yerde geçerli olduğunu yine geçmiş fakihlere atıf yaparak¹²³ farklı örneklerle ortaya koymuştur.

Değişimin kaçınılmaz bir olgu olmasından dolayı bütün mezheplerin, konum itibarıyla farklı mertebelerde olsa dahi farklı isimler¹²⁴ altında örf ve adete önem verdiğini vurgulayan Kâmil Miras, bu hususta özellikle İbn Kayyim'in; "karineler üzerine bina edilen fikhî hükümler, karinelerin değişmesiyle değişir. Karinelerin iptal olmasıyla hüküm de iptal olur" görüşüne yer vererek örf ve âdetin değişmesiyle fetvanın değişeceğine dair açıklamasına¹²⁵ vurgu yapmıştır.

¹²¹ Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, 4/374.

¹²² Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, 4/374.

¹²³ "*Bahir*'de, "Ahkâm-ı fıkhiyye örf üzerine bina kılınır. Her yerde ve her asırda o yer o zaman halkının örf ü âdetine itibar olunur" denilerek sâhib-i *Bahir* tarafından örf ü âdete müracaat olunması tavsiye ediliyor. *Kınye*'den naklen *Eşbah Şerhi*'nde de "Müftü için mensup olduğu mezhebin zâhirü'r-rivâye kavlini alıp da örfün muktezâsını terketmek muvâfık değildir" denilerek taklit ile örf ü âdetin terkedilmemesi öğretiliyor. Bu sebeple âdât-ı nâsi bilmek içtihadın şartları cümlesinden kılınmıştır. Ezmânın tağayyürüyle ahkâmın tahallüf etmesi, zaman zaman örfün tağayyüründen veyahut tahaddüs eden zaruretten dolayı değil midir? İcmâ-ı ümmetin delil-i şer'î olmasının sebebi, nasıl ehl-i icmâm kizbden ismeti ise örf ü âdetin hüccet olmasının medarı da ehl-i örfün ismetidir. Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, 4/374.

¹²⁴ İlm-i fıkhîta en ziyade nazar-ı itibara alınan esâsât-ı hukûkiyye adl ü hak, ihtiyâc-ı nâs, örfü âdet, maslahat-ı âmme, istishâb esaslarıdır. Fukahâ-i Hanefiyye bu esaslara müstenit olan mesâil ve kavâid-i fıkhiyyeye (istihsan) itlak ederler. Mâlikî fukahâsı istislâh yani "maslahat-ı mürsele" derler. Fakat Mâlikîler'in müteahhirleri ile Hanbelîler de Hanelîler gibi istihsan tabirini kullanırlar. Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, 4/376.

¹²⁵ Ey müftül! Örf teceddüt ederse, bu yeni örfü nazar-ı itibara al! Bir örf de sukut edince, onu bırak! Kitaplarda naklolunan mesâil-i fıkhiyyeye ömrün oldukça bağlı kalma! Başka bir diyardan birisi gelip de senden istiftâ ederse, müsteftiyi senin memleketinin örfüne sürükleme, belki müsteftiden kendi memleketinin örfünü sorup öğren de o örfün muktezâsına göre fetva ver! Ehl-i ilmin beyanına göre en doğru yol budur. Menkulâta saplanıp kalmak dinde ebedî bir dalâlet olup ulemâ-i müslimîn ve selef-i sâlihînin maksadını bilmemekten ibarettir. Herhangi bir müftü ki, yalnız fıkıh kitaplarından naklolunan mesâile bakıp da bunların asıl müstenedi ileyhi olan örflerin, âdetlerin, zamanların, mekânların ihtilâflarına ve muktezâ-i hallerine bakmayarak halka fetva vermeye cüret ederse hem dâl hem mudil olur. Onun dine karşı işlediği cinayet, cahil bir tabibin tabâbete dair kitaplardan birisine bakarak memleketleri, âdetleri, mizaç ve tabiatları muhtelif olan hastalarının hepsini bir şekilde tedavi etmek suretiyle bu zavallıların hayatlarına

Daha sonra da “fakat bütün bu kavâid-i umûmiyye “Âdet muhakkemdir” kaidesinin birer fer’ileri mesabesindedir. Bunlardan her biri ya örfün derece-i şumulünü veyahut şerâit-i itibarını bildirmektedir. “Âdet muhakkemdir” düsturu bir vecize-i fıkhiyyedir ki hiçbir milletin hukuk tarihi bunun kadar metin ve şâmil bir asl-ı hukûki kaydetmemiştir. Bu iki kelimenin ifade ettiği vecize ile binlerle mesâil-i fer’iyye vazedilebilir. “Âdet muhakkemdir” cümlesinin mânası: Hükmü şer’îyi ispat ve istihrâc için örf ü âdet hakem kılınır, demektir. Yani örf ü âdet, kendisine hüküm bina edilen bir delil olduğundan nizâ vukuunda merci ittihaz edilecek bir kuvveti haizdir.”¹²⁶ diyerek, örf ve adete verdiği önemi tekrardan göstermiştir.

Bütün bu değerlendirmelerden sonra iktisadî hayattaki değişimin, zekâtın vücup ve edasına yönelik etkisini “fukaha bu babda iki nehc-i ilmî takip etmişlerdir. Birisi vezin nehci, diğeri örfе itibar tariki.” şeklinde iki farklı yöntemin oluştuğunu belirten Kâmil Miras, paralardaki değişim sürecine atıfta bulunarak uygulanabilirliği kolay olan yöntemin örfе itibar olduğunu şu şekilde ifade etmiştir:

“Ezvân ve meskûkâtın geçirdiği edvâr-i târîhiyye nukûd-ı kadîme koleksiyonları üzerinde tetkik edilirse, bilâd-i İslâmiyye’de riyal ve mecidiye gibi büyük mikyastaki nukudun ezmine-i ahîrede tedavülüne kadar rayıç olagelen dirhemlerden yine eski mikyasa yani vezn-i seb’aya itibar edilmiştir. Şu kadar ki, ihtilâf-ı zaman ve mekân ile birçoklarının vezinleri, safiyetleri bozulmuştu. Bu cihetle “Her yerin kendi vezni ve kendi dirhemi muteberdir” düstûrunu kabul etmişlerdir ve müteâmel olduğu veçhile nisab ve zekâtın sayı ile hesap ve ihracını tecviz ederek noksân-ı yes’îri ma’fûv addetmişlerdir ki bu kavil İmam Mâlik’ten de menkuldür.”¹²⁷

Kâmil Miras’ın bu husustaki uzun tetkikleri, değişimin etkilerinin hem ilmi sahada hem de halkın nezdinde kolay bir şekilde kabul görmediğini gösterir. İctihat kapısının kapalı¹²⁸ olduğu anlayışının hâkim olduğu toplumlarda bu hususta yeni içtihatları gündeme getirmek verilen örneklerden de anlaşılacağı üzere hiç de kolay olmamıştır. Görünen o ki bu problemin farkında olan Kâmil Miras, tercih ettiği görüşü delillendirmek için uzun atıf ve alıntılar yapmıştır.

karşı irtikâp ettiği cinayetten herhalde daha büyüktür. Bu cahil tabip ile cahil müftü, halkın ebdânına ve edyânına zarar veren mahlûkatın en muzırrıdırlar. Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, 4/377; Geniş bilgi için bk. Ebû Abdullah Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyüb İbn Kayyim el-Cevziyye, *I’iâmül-muvakkûn an Rabbil’ A’lemin*, thk. İbn Hasan Ali Süleymen Ebû Ubeyde (Cidde: Dârü İbni’l-Cevzî, 1423 H.), 6/151.

¹²⁶ Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, 4/378.

¹²⁷ Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, 4/365.

¹²⁸ Naslarla hayatın dinamizmi ve sosyal gerçeklik arasındaki bağlantıyı dengeli bir şekilde kurabilmek için bunu sağlayacak olan ictihad faaliyetinin her dönem ve toplumda canlı bir şekilde sürdürülmesine duyulan ihtiyaç açıktır. Ancak mezheplerin teşekkülü ve fıkıhlarının tedvin edilmesiyle birlikte ictihadın ilk geniş anlamının daraldığı ve mevcut müdevvenatın tatbikinden ibaret hale geldiği de bilinmektedir. Joseph Schacht’ın tesbitine göre, III. (IX.) yüzyılın ortalarına kadar ictihad hususunda bir kısıtlama bulunmazken bu tarihlerden itibaren sadece önceki müçtehitlerin ictihad ehliyetine sahip oldukları yönünde yaygınlaşmaya başlayan anlayış IV. (X.) yüzyılın başlarından itibaren genel bir kabule dönüşmüş ve artık bu dönemden sonra fakihlerin bütün fonksiyonları önceki imamların doktrinlerini yorumlamaktan ibaret kalmıştır. Bu husus literatürde “ictihad kapısının kapanması” tabiriyle ifade edilir. H. Yunus Apaydın, “İctihad”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 21/432-445.

Şimdiye kadar yaptığı alıntılarla zekâtın, halkın teamülüne tâbi mali bir mesele olduğuna dikkat çeken Kâmil Miras, bu iddiasını ispat emek için de özellikle değişim döngüsünün bir sonucu olarak oluşan farklılığı, Rasûlullâh'tan (s.a.s.) itibaren alarak değişim ve içtihat mantığını ortaya koymaya çalışmıştır. Bu bağlamda Rasûlullâh'ın (s.a.s.) iktisadî hayatla ilgili araçlara müdahale etmeden, cahiliye devrinden beri halkın kullandığı şekilde bıraktığını ifade ederek tercihini delillendirmeye çalışan Kâmil Miras, “hatta bunlardan dirhem denilen gümüş nevilerinin üzerlerinde kistrâların, nûşirevanların ve dinar denilen altınlarda da Herakleios, Kostantin gibi imparatorların resimleri bulunurken bunların tebdiline lüzum görmemişlerdi.” diyerek, şirkin birer timsali olan putlarla mücadelenin en sıcak olduğu bir dönemde halkın kullandığı bu resimli paralara müdahale etmeden sadece zenginlik nisabını belirlemekle yetinmesine dikkat çekmiştir.¹²⁹ Bu durum, Hz. Ömer döneminde değişmeye başlayarak “vezn-i seb'a esasına göre tevhid” olarak ifade edilen farklı vezinlerin birleştirilip ortalamasının alınması şeklinde yeni bir örfün tesisi şekline dönüşmüştür. İktisadî hayattaki değişim, Abdülmelik zamanında yine vezn-i seb'a esasına göre resmi dirhemler basılması şeklinde devam etmiştir.¹³⁰ Ancak Asr-ı saâdet'ten uzaklaştıkça ve İslâm coğrafyasının genişlemesiyle, iktisadî hayatta meydana gelen değişimler paraların vafında da önemli değişiklikler yapmıştır. Hicri 3. asırdan sonra paralarda vezinler ve değerler değişmeye başlayınca, mali konularda her beldenin kendi vezin ve dirhemine itibar edilmesi şeklinde yeni içtihatların oluşması da bu yeni örfte istinaden gerçekleşmiştir.¹³¹

4.3.7. Değişen İktisadî Hayatın Şer'i Zenginlik Ölçüsüne Etkisi

Toplumsal değişimin sebeplerinden birisi olan savaşlar, değişimin hızını etkileyen faktörlerin başında gelir.¹³² Özellikle bu, dünya savaşı olunca etki ve sonuçları daha geniş ve derin olmuştur. Bu çerçevede I. Dünya savaşı, bütün toplumların ve ilmi müesseselerin düzenini değiştirip ekonomik buhranlara sebep olmuştur. İktisadî hayatın bozulması, dinî müesseseleri de etkilemiştir. Savaş sonunda oluşan yeni toplumsal yapı, mali nitelikli dinî konuları etkilediği için Kâmil Miras, ilgili Ebû Saîd el-Hudrî hadisinin izahatının bu sebeple uzadığını belirtmiştir. Ayrıca yeni oluşan toplumsal düzenin sonucunda ortaya çıkan sorunları ve soruları da asr-ı saâdet'ten bugüne kadar gelen ilmi yöntemlerle çözme amacıyla olduğunu ifade etmiştir.¹³³

¹²⁹ Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, 4/367.

¹³⁰ Makrîzî, *Resailü'l-Makrîzî*, 162.

¹³¹ Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, 4/367.

¹³² İbrahim Arslanoğlu, *Genel Sosyoloji*, (Ankara: Gazi Kitapevi, 2015), 207-208.

¹³³ Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, 4/367-368.

Değişim ve sonuçlarının en iyi izlenebileceği olayların başında dünya savaşı gelmektedir. Hem yaygınlığı hem de çok boyutlu etkisiyle birçok bilimin ve özellikle de değişim sosyolojisinin inceleme konusu olmuştur. Savaş sonrası değişimin kapsamlı bir şekilde görüldüğü alanların başında iktisadî hayat gelmektedir. Etkinin sert ve girift olması, sonraki süreçlerde malî-iktisadî buhranlar başlatmıştır. Bu buhran, savaşa girmiş olsun olmasın dünyanın her tarafına sirayet ederek hayatı altüst etmiştir.¹³⁴ Bunun sonucunda ise eski iktisadî kurallar değişmiş ve yerini yeni teoriler almıştır.

Buna benzer bir buhranın da Amerika'nın bulduğu altın ve gümüş madenlerinden sonra olduğunu ifade eden Kâmil Miras, daha önce az sayıda olan bu madenlerin dünya piyasasına çokça girmesiyle eşya fiyatlarının arttığına ve bunun bir sonucu olarak da ekonomik hayatın karmakarışık hale gelerek iflaslara sebep olduğuna dikkat çekmiştir. Daha önce meydana gelen buhranlar, para azlığından kaynaklanmıştır. Ancak bu sefer, paranın artmasıyla oluşan değer dengesizliği sorunu baş gösterince, devletler paralarının değerini korumak ve sabit tutmak için müdahale etmek zorunda kalmışlardır.¹³⁵

Daha önce ifade edildiği üzere, kırılma noktası oluşturan bu buhranlardan dinî müesseselerin etkilenmemesi düşünülemezdi. Çünkü din, hayatın her sahasında görülen bir olgudur. Aynı şekilde dinin; kurban, sadaka-i fitır ve zekât gibi mali hükümleri de bu değişimden etkilenmiştir. Bu meselelerle ilgili hükümler, Rasûlullâh (s.a.s.) tarafından kendi zamanının iktisadî hayatındaki standartlara göre tayin edilmiştir. Bu bağlamda zenginlik ölçüsü, asli ihtiyaçlar dışında 200 dirhem gümüş, 20 miskal altın ya da 40 koyuna sahip olarak belirlenmiştir. Bu oranların kendi aralarında standart değerleri de vardır. Mesela, 200 dirhem gümüş ile 20 miskal altının alım gücü eşdeğerdir. Aynı zamanda kırk koyun da 200 dirhem gümüş ya da 20 miskal altın değerindeydi. Bunlar arasında eşitlik olduğu için zekâtları da eşittir.¹³⁶

Asr-ı saâdet'i takip eden ilk üç asırda, altın ve gümüş rayiç bedellerini korumuşlardır. Bu sebeple vezinlerinin referans değer olarak kabul edilmeleri üzerinde icmâ oluştuğunu ifade eden Kâmil Miras, ilk üç asırdan sonra altının ve gümüşün vezinlerinde ve ayarlarında değişim oluşunca fakihler için de içtihadı zemin hazırladığını belirtmiş ve Osmanlı dönemindeki iktisadî hayatı tetkik etmeye başlamıştır.¹³⁷

Osmanlı'da ilk para, vezinleri ve ayarları vezn-i seb'a'ya uygun olarak Orhan Gazi zamanında akçe ismiyle basılmıştır. Kıymet olarak da vezn-i seb'a'ya benzer bir ayarda bulunmaktaydı. Mesela orta yapılı bir koyunun değeri 10 akçe civarındaydı. Bu durum ancak Fatih dönemine kadar sürdürülebilmiştir. Daha sonra özellikle de Kanûnî döneminde tamamen bozulmuştur. Bu bilgileri

¹³⁴ F. Ahu Özmen Akalın, "Emile Durkheim'ın Sosyolojik Yaklaşımında Savaş ve Savaşın Toplum Üzerindeki Etkileri", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi* 9/28 (2021), 248-265.

¹³⁵ Miras, *Tecrid-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, 4/378.

¹³⁶ Miras, *Tecrid-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, 4/379.

¹³⁷ Miras, *Tecrid-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, 4/359.

Millî Darphâne'nin 1925'te eski paralarla ilgili hazırlamış olduğu rapordan aldığı belirten Kâmil Miras, III. Ahmed ve I. Mahmud döneminde Osmanlı akçesinin daha fazla bozulduğuna hatta fülûs derecesine indiğine dikkat çekmiştir. Devamında da bu paraların karşılıklı değerlerine ayrıntılı bir şekilde yer vererek değişimi ve gerekçesini analiz etmiştir.¹³⁸

Dünya harbinden sonra iktisadî hayatta meydana gelen önemli değişimlerden birisi de altın ve gümüş arasındaki değer değişimidir. Bu süreçte altının satın alma gücünü koruduğunu ancak gümüşün satın alma gücünün düşüşe geçtiğini vurgulayan Kâmil Miras, bu tespitini en yetkili kurum olan darphâneden farklı zamanlarda aldığı verileri mukayese ederek ortaya koymuştur. Sonuç olarak da gümüşün zati kıymet olarak zenginlik ölçüsü olmaktan çıktığını darphanenin verilerine yer vererek ifade etmiştir.¹³⁹ Bu verilere göre, gümüşün zekâtı ile bir koyun dahi almanın mümkün olmadığına dikkat çeken ve sonrasında gümüşteki değer kaybını izlemeye devam eden Kamil Miras, “bu satırları yazdığımız 1939 Nisan ibtidalarında Darphâne'ye bizzat müracaat ederek, 1 kilo halis gümüşün fiyatı 19 lira ve 1 Osmanlı altınının da 13 lira 30 kuruş olduğunu öğrendik.” diyerek bu oranlarla verilen gümüş zekâtıyla bir tavuk bile alınmayacağını ifade etmiş ve değişime dikkat çekmiştir.¹⁴⁰

5. Sonuç

Bu makalede zekât ile ilgili hadislerin, “*Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*” özelinde, değişen iktisadî unsurlar bağlamında yorumlanması ele alınmıştır. İslâm'ın beş temel esasından birisi olan zekât, iktisadî özelliğe sahip bir ibadettir. Toplumsal değişimle birlikte, toplumsal yapının bir unsuru olan iktisadî hayatta da önemli değişimler olmuştur. Dolayısıyla bu değişim döngüsü, zekâtla ilgili hadislerin yorumlanmasında da önemli bir etki yapmıştır. Hadis edebiyatının önemli bir alanını oluşturan hadis şerhçiliğinde bu etki açıkça görülmektedir.

“*Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*” Cumhuriyet Dönemi'nin ilk resmi çalışması olması ve müelliflerinin Osmanlı'dan Cumhuriyete geçiş sürecindeki toplumsal değişime şahitlik etmeleri bakımından önem arz etmektedir. Müellifler, bu değişimi şerhlerinde açık bir şekilde ortaya koymuşlardır.

Zekât ile ilgili hadisleri Kâmil Miras tercüme ve şerh etmiştir. Miras, ilgili hadisleri yorumlarken öncelikle zekâtın kavramsal ve hikmet boyutunu ele almıştır. Daha sonra da zekâtın vücup ve edasında temel ölçü olan dinar ve dirhem konusunu ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. Hz. Peygamber (s.a.s.)

¹³⁸ Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, 4/379.

¹³⁹ 1926 Kânunusânisinde İstanbul Müftülüğü'nün bir sualine cevaben Darphâne-i Millî Müdüriyeti'nin tezkeresinde, “20 kırat altının 1 miskal ve 14 kırat gümüşün 1 dirhem tesmiye edilmesine nazaran nisab ittihaz edildikte 20 miskal altının tutarı 1400 ve 200 dirhem gümüşün de 547 kuruş olduğu ve evrâk-ı nakdiye ile kıymet-i hâzırası ise piyasa temevvücâtına tâbi bulunduğundan 2 Kânunusâni 1926 tarihindeki piyasaya göre 20 miskal zer-i hâlisin 96 lira 84 kuruştan ve 200 dirhem tammül-ayar gümüşün dahi 19 lira 69 kuruştan ibaret bulunduğu” bildirilmiştir. Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, 4/379.

¹⁴⁰ Miras, *Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*, 4/382.

döneminde para olarak kullanılan dinar ve dirhem, altın ve gümüşten oluşmaktaydı. Zekât, fitre ve fidiye gibi mali ibadetlerin ölçüleri ise bu para birimine göre şekillenmekteydi.

Kâmil Miras, toplumsal değişimle birlikte iktisadî hayatta meydana gelen değişimlere dikkat çekmiştir. Bu çerçevede genel olarak paranın tarihine girmiş ve insanlık tarihinde paranın geçirmiş olduğu evrelerden bahsetmiştir. Ayrıca altın ve gümüşten yapılan dinar ve dirhemden geçirdiği değişimi de ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. Özellikle Hz. Peygamber'den (s.a.s.) sonra dinar ve dirhemde meydana gelen bozulmaya vurgu yapmıştır. Bu bağlamda paranın bozulmasını ifade eden tağşiş konusunu ele alarak buna karşı alınan tedbirlere atıfta bulunmuştur.

Toplumsal değişimin hızlanması ve çeşitlenmesiyle birlikte artık altın ve gümüş kaynaklı dinar ve dirhem ihtiyaçları gideremeyecek hale gelmiştir. Bu sebeple altın ve gümüş dışındaki madenlerden yapılan "fûlûs" denilen paralar basılmaya başlanmıştır. Kâmil Miras, fûlûs ve daha sonra basılan kâğıt paralar hususunda geniş tahlillerde bulunmuştur. Tağşişe uğramış dinar ve dirhem ile fûlûs ve kâğıt paralarda zekâtın nasıl olacağını ve bu bağlamda meydana gelen tartışmalara yer vermiştir.

Miras, iktisadî hayatta meydana gelen değişimlerin, mali ibadetlerde zenginlik ölçüsü olarak kullanılan nisap ölçüsünü de etkilediğini ortaya koymuştur. Bu çerçevede Hz. Peygamber (s.a.s) ve dört halife döneminde zenginlik ölçüsü olarak kabul edilen 20 miskal altının ve 200 dirhem gümüşün satın alma gücünü analiz etmiştir. Değişimle birlikte artık altın ve gümüşün satın alma gücünün de değiştiğini ifade etmiştir. Özellikle gümüşte meydana gelen değer kaybını örneklendirmiştir. Hz. Peygamber (s.a.s) döneminde kullanılan bu ölçülerin eşdeğer bir satın alma gücüne sahip olduğunu, 20 miskal altın ya da 200 dirhem gümüş ile 40 koyun satın alınabildiğini ancak daha sonraları 200 dirhem gümüş ile bir koyun dahi alınmadığını belirtmiştir.

İktisadî hayatta meydana gelen değişimleri ve bu değişimlerin zekâtın hükümlerine olan etkilerini geniş bir çerçevede analiz eden Miras, zekâtle ilgili genel kabullerden farklı olarak örf ve adetin hüküm istinbatında delil alınması gerektiğini ifade etmiştir. Bu çerçevede İmam Ebû Yûsuf'un öğrencilerinden olan Merîsî'nin görüşüne atıfta bulunmuştur. Merîsî, altında ve gümüşte vezne değil de adede göre yani bir şehirde tedavülde olan dirhemden vezni, ayarı ve diğer herhangi bir özelliği nasıl olursa olsun, 200 dirhemde 5 adet zekât lazım olacağı içtihadına atıfta bulunarak genel görüşten farklı bir görüşü benimsemiştir.

Kâmil Miras, iktisadî hayatla ilgili hükümlerin mevcut toplumun sahip olduğu örf ve âdet uygulamaları bağlamında oluştuğunu ifade ederek tercihinin delillendirmeye gitmiştir. Hz. Peygamber (s.a.s) döneminde kullanılan dinar ve dirhemden Bizans ve Sasani devletlerine ait para olduğunu, hükümlerin bu ölçülere müdahale edilmeden oluştuğunun altını çizmiştir. Bu da mevcut örf ve âdet karinesine bağlı olarak oluşan hükümlerin, karinenin değişmesiyle değişebileceğini gösterdiğini belirterek örf ve adetin, hükümlerde illet olarak kullanılması gerektiğini belirtmiştir.

Extended Abstract

Interpretation of Ḥadīths on Zakāt in the Context of Changing Economic Factors

-Specific to the Translation and Commentary of Tadjrīd-i Sarīh-

The interpretation of religious texts is in constant interaction with the phenomenon of change. The idea that change affects religious rulings is expressed in the principle of the Mecelle: “It is not possible to deny the changing of the time and the changing of the rulings”. The universal characteristic of religious texts led to the need for understanding and reinterpretation. Ḥadīth commentary constituted an important field of ḥadīth literature and the interpretation of ḥadīths increased in parallel with social changes. During the transition period from the Ottoman to the Republican Era, the “Qur'ān and Ḥadīth Translation Project” was carried out in order to reorganize religious life. The work *Sahīh-i Buhārī Muhtasarı Tecrīd-i Sarīh Tercümesi ve Şerhi* written by Ahmed Naim and Kāmil Miras is an important part of this project and reflects social changes.

Islamic economics consists of a set of general economic principles based on the Qur'ān and Sunnah and encompasses all aspects of life. Islām has laid down certain rules for economics and given it a religious dimension. Islamic economic rules are divided into two categories: fixed and variable rules. Fixed rules are fixed by the Qur'ān and Sunnah and do not change, while variable rules are based on ijtihād and vary according to time, place and other variables. In the early years of Islām, there were limited economic activities, but with expanding geography and relations, economic jurisprudence began to form. The closure of the door of ijtihād after the 4th century of Hijrī caused a lag in the solution of economic problems. However, in the modern period, economic studies gained importance again and solutions started to be produced. Zakāt, one of the important elements of Islamic economics, has had significant effects on social life as a financial worship and has been an indicator of the Islamic understanding of economics.

In this article, the economic aspect of Islām and its relationship with change are discussed. The interaction between the economic principles of Islām and changing social dynamics is analyzed. Economics encompasses the process of meeting the vital needs of human beings and its relationship with Islām reveals how economic activities are shaped within the framework of Islamic rules and values. The impact of economic change on Islamic economics in historical and contemporary processes, especially considering the impact of the ijtiḥād tradition in the Islamic world. The economic principles of Islām are defined by general economic rules derived from the Qur'ān and Sunnah, and how these rules have evolved over time and adapted to change. The economic aspect of Islām and its relationship with change is important for understanding how Islamic economics has shaped and developed from the past to the present.

Kāmil Miras analyzed the place of zakāt and the concept of money in Islamic economics by focusing on the economic dimensions of Islām. First of all, by emphasizing the obligatory nature of zakāt and its social solidarity characteristic, he discussed how it contributed as a solution to the social reality and economic problems of the period. He also evaluated the ḥadīths about the sin and punishment of those who do not pay zakāt.

Regarding the concept of money, Kāmil Miras explained how the use of money and the monetary union was shaped in the early periods of Islām, especially the process of forming a monetary union during and after the reign of Omar (pbuh) and its effects on Islamic economics. He has demonstrated with examples how the change in economic life and the printing of money affected the social and economic structure.

Kāmil Miras, under the title “The Importance of Veznin, Senceler and Glass Dirhams”, emphasized the importance of setting certain standards as a sustainable measure. He emphasized that the changing economic life requires setting sustainable measures and standards. He emphasized the importance of determining and preserving standard measurements since the beginning of Islām. In particular, he discussed the use of “sences” for the control of Islamic money such as dīnār and dirham. He also examined how changes in economic life over time, especially the decline in money values, were controlled and resolved.

Miras revealed the historical evolution of Islamic economic thought. This is valuable for understanding how money and trade were treated in Islamic law from the earliest periods of Islām. It also shows how changes in economic life affected jurisprudential debates. In addition, it shows how economic thought and practices were shaped and changed within Islamic societies.

Miras' findings are important for those interested in the history of economic thought and Islamic economics today. It is important to analyze these findings in order to understand the historical development of Islamic economics and to look at today's economic debates in a broader context.

Kāmil Miras referred to the ḥadīths to determine the standards of the amount of niṣāb in the time of Rasūlullāh (pbuh). These standards were used as the main reference in economic life in later periods. He has also determined the mutual status of the goods in circulation in the time of the Prophet (pbuh) and the measure of the Sharī'a wealth for which zakāt is obligatory.

The measure of wealth was set by the Messenger of Allāh (pbuh) as 200 dirhams for the niṣāb of silver and 20 miskāl for the niṣāb of gold. These measures reflect the economic life of the time and the values of goods. In addition, a quorum for wealth and zakāt was also set for animals.

The mutual value of goods and the social structure were taken into account in determining the standards of niṣāb. These standards ensured the balance between poverty and wealth and ensured

justice. In addition, the amount of nişāb related to crops was also determined and explained with current measurements.

These determinations show an approach that analyzes the economic life and social structure of the period. It is seen that justice and balancing were at the forefront in determining the measures. It is also emphasized that changing economic conditions also had an impact on the measures and that this situation transformed over time.

Kāmil Miras has tried to show how custom and tradition play an important role in determining zakāt rulings, and how the teachings of Islām interact with the traditional practices of society. This interaction is important in determining the impact of social change factors on the understanding and interpretation of ḥadīths. The factor of change is extensively discussed in the interpretation of contemporary ḥadīths. It is hoped that this study will make a small contribution to these discussions.

ملخص موسع

تفسير الأحاديث النبوية حول الزكاة في سياق التغيرات الاقتصادية

- خاص بالترجمة والتعليق على تجريد السريح -

تفاعل تفسير النصوص الدينية بشكل مستمر مع ظاهرة التغيير. تُعبّر فكرة أنّ التغيير يؤثّر على الأحكام الدينية في مبدأ "مجلّة أحكام عدليّه": "لا ينكر تغيّر الأحكام بتغير الأزمان". السمة العالمية للنصوص الدينية أدت إلى الحاجة للفهم وإعادة التفسير. شكّل شرح الحديث مجالاً مهماً في الأدب الحديث وزاد تفسير الأحاديث توازياً مع التغيرات الاجتماعية. خلال الفترة الانتقالية من العصر العثماني إلى الجمهورية، تمّ تنفيذ "مشروع ترجمة القرآن والحديث" لإعادة تنظيم الحياة الدينية. "ترجمة وشرح مختصر صحيح البخاري" الذي كتبه أحمد نعيم وكامل ميراث هو جزء مهمّ من هذا المشروع ويعكس التغيرات الاجتماعية.

الاقتصاد في الإسلام يتكوّن من مجموعة من المبادئ الاقتصادية العامة المستندة إلى القرآن والسنة ويشمل جميع جوانب الحياة. وقد وضع الإسلام قواعد معينة للاقتصاد و اضاف بعداً دينياً للاقتصاد. تنقسم القواعد الاقتصادية في الإسلام إلى القواعد الثابتة والقواعد المتغيرة. القواعد الثابتة يحددها القرآن والسنة ولا تتغير، بينما تعتمد القواعد المتغيرة على الاجتهاد وتتغير وفقاً للزمان والمكان وعوامل أخرى. في السنوات الأولى للإسلام، كانت الأنشطة الاقتصادية محدودة، ولكن مع توسّع الجغرافيا والعلاقات، بدأت الفقه الاقتصادي يتشكّل. أدى إغلاق باب الاجتهاد بعد القرن الرابع من الهجري إلى تأخر في حلّ المشاكل الاقتصادية. وفي العصر الحديث، اكتسبت

الدراسات الاقتصادية أهمية مرة أخرى وبدأت الحلول تُبتكر. الزكاة، واحدة من العناصر الهامة في الاقتصاد الإسلامي، تأثيرات كبيرة على الحياة الاجتماعية كعبادة مالية وتعتبر مؤشراً على الفهم الإسلامي للاقتصاد.

يتناول هذا المقال الجانب الاقتصادي للإسلام وعلاقته بالتغيير. يتم تحليل التفاعل بين المبادئ الاقتصادية للإسلام وديناميات المجتمع المتغيرة. تشمل الاقتصاديات عملية تلبية الاحتياجات الحيوية للبشر وعلاقتها بالإسلام تكشف كيف يتشكل النشاط الاقتصادي ضمن إطار القواعد والقيم الإسلامية. يتم تحديد تأثير التغيير الاقتصادي على الاقتصاد الإسلامي في العمليات التاريخية والمعاصرة، خاصة عند النظر في تأثير تقليد الاجتهاد في العالم الإسلامي. تُعرف المبادئ الاقتصادية للإسلام من خلال القواعد الاقتصادية العامة المستمدة من القرآن والسنة، وكيفية تطور هذه القواعد مع مرور الوقت وتكييفها مع التغيير. يعتبر الجانب الاقتصادي للإسلام وعلاقته بالتغيير أمراً مهماً لفهم كيفية تشكل الاقتصاد الإسلامي وتطوره من الماضي إلى الحاضر.

كامل ميراس قام بتحليل مكانة الزكاة ومفهوم المال في الاقتصاد الإسلامي من خلال التركيز على الأبعاد الاقتصادية للإسلام. أولاً وقبل كل شيء، من خلال التأكيد على الطابع الإلزامي للزكاة وخصائص التضامن الاجتماعي لها، ناقش كيف ساهمت كحل للواقع الاجتماعي والمشاكل الاقتصادية في تلك الفترة. كما قيّم الأحاديث حول الخطيئة والعقوبة لأولئك الذين لا يدفعون الزكاة.

فيما يتعلق بمفهوم المال، شرح كامل ميراث كيف تم تشكيل استخدام المال والاتحاد النقدي في الفترات الأولى من الإسلام، خاصة عملية تشكيل اتحاد نقدي خلال وبعد فترة حكم الخليفة عمر -رضي الله عنه- وتأثيراته على الاقتصاد الإسلامي. قد قدم أمثلة توضح كيف أثر تغييرا في الحياة الاقتصادية وطباعة النقود على الهيكل الاجتماعي والاقتصادي.

كامل ميراث، تحت عنوان "أهمية الاوزان والسنجات والدرهم الزجاجية"، أكد على أهمية وضع معايير معينة كإجراء مستدام. شدد على أن الحياة الاقتصادية المتغيرة تتطلب وضع إجراءات ومعايير مستدامة. وأكد على أهمية تحديد والحفاظ على المقاييس القياسية منذ بداية الإسلام. وخصص اهتمامًا خاصًا لاستخدام "السنجات" لمراقبة النقود الإسلامية مثل الدينار والدرهم. كما ناقش كيفية التحكم في التغيرات في الحياة الاقتصادية مع مرور الوقت، خاصة انخفاض قيم النقود، وكيف تم التحكم فيها وحلها.

كامل ميراس، كشف عن تطوّر التاريخي للفكر الاقتصادي الإسلامي. هذا قيم لفهم كيفية تعامل المال والتجارة في الشريعة الإسلامية من أقدم فترات الإسلام. كما يُظهر كيف أثرت التغيرات في الحياة الاقتصادية في النقاشات الفقهيّة. بالإضافة إلى ذلك، يُظهر كيف تمّ تشكيل الفكر الاقتصادي والممارسات وتغييرها داخل المجتمعات الإسلاميّة.

اكتشافات كامل ميراس، مهمّة لأولئك الذين يهتمون بتاريخ الفكر الاقتصادي والاقتصاد الإسلاميّ اليوم. من المهمّ تحليل هذه الاكتشافات من أجل فهم التطوّر التاريخيّ للاقتصاد الإسلاميّ والنظر في المناقشات الاقتصادية الحالية ضمن سياق أوسع.

كامل ميراث يشير إلى الأحاديث النبويّة لتحديد معايير كمّية النصاب في عهد رسول الله (صلى الله عليه وسلم). تمّ استخدام هذه المعايير كمرجع أساسي في الحياة الاقتصادية في الفترات لاحقة. كما حدّد حالة البضائع المتداولة في عهد النبي (صلى الله عليه وسلم) وقياس ثروة الشريعة التي تُفرض فيها الزكاة.

كانت مقياس الثروة قد حدّده رسول الله (صلى الله عليه وسلم) عند 200 درهم كنصاب للفضّة و20

مثقالاً كنصاب للذهب. تعكس هذه القياسات الحياة الاقتصادية في تلك الحقبة وقيم السلع. وتمّ تحديد كمّية الثروة والزكاة أيضاً للحيوانات.

قيمة السلع المتبادلة والهيكّل الاجتماعيّ تمّ اعتبارها عند تحديد معايير النصاب. هذه المعايير ضمنت التوازن بين الفقر والثروة وضمنت العدالة. بالإضافة إلى ذلك، تمّ تحديد كمّية النصاب المتعلقة بالمحاصيل وشرحها بالقياسات الحالية.

هذه التحديدات تظهر نهجاً يجلل الحياة الاقتصادية والهيكّل الاجتماعيّ للفترة. يُلاحظ أنّ العدالة والتوازن كانتا في صدارة تحديد الإجراءات. كما يُشدد على أنّ التغيرات في الظروف الاقتصادية كان لها أيضاً تأثير على الإجراءات وأنّ هذا الوضع تحول مع مرور الوقت.

وقد حاول كامل ميراس أن يبيّن أنّ العرف والتقاليد يلعبان دوراً مهماً في تحديد أحكام الزكاة، وكيف تتفاعل تعاليم الإسلام مع الممارسات التقليدية للمجتمع. ويحتل هذا التفاعل مكانة مهمّة في تحديد تأثير عوامل التغير الاجتماعي على فهم الأحاديث النبويّة وتفسيرها. ويناقش عامل التغير بشكل مكثّف في تفسير الأحاديث النبويّة المعاصرة. ويؤمّل أن تقدّم هذه الدراسة إسهاماً بسيطاً في هذه المناقشات.

الكلمات المفتاحية: الحديث، الزكاة، الاقتصاد، التغير، التجريد الصريح.

Kaynaklar / References / المصادر

- Akalın, F. Ahu Özmen. "Emile Durkheim'in Sosyolojik Yaklaşımında Savaş ve Savaşın Toplum Üzerindeki Etkileri". *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi* 9/28 (2021), 248-265.
- Alvânî, Tâhâ Câbir. *İslâm Düşüncesinin Bugünkü Meseleleri*. çev. Süleyman Gündüz. İstanbul: İnkılab Yayınları, 2005.
- Apaydın, H. Yunus. "Kıyas". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/528-538. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022.
- Artuk, İbrahim. "Fels". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/309-311. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *el-Câmi'u's-sahîh*. thk. Muhammed Zuheyr b. Nâsirunâsır. Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 2001.
- Cessâs, Ahmed b. Ali Ebû Bekir er-Râzî. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. thk. Abdüsselam Muhammed Ali Şahin. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994.
- Chapra, Muhammad Umer. *İslâm İktisadında Ahlak ve Adalet*. çev. Mehmet Saraç. İstanbul: İSİFAM Yayınları, 2018.
- Dihlevî, Şah Veliyullah. *Hüccetullâhil-Bâliğa*. çev. Mehmet Erdoğan. İstanbul: İz Yayınları, 1994.
- Dûrî, Abdulazîz. *İslâm İktisat Tarihine Giriş*. çev. Sabri Orman. İstanbul: İnsan Yayınları, 2014.
- Hançerlioğlu, Orhan. *Felsefe Ansiklopedisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1976.
- Hansu, Hüseyin. "Cumhuriyet Dönemi Resmî Tedvin Çalışmaları: Babanzâde Ahmet Naim ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Hadis Projesi". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 11/21 (2013), 367-405.
- Hasenî, Ahmed. *İslâm'da Para*. çev. Adem Esen. İstanbul: İz Yayınları, 1966.
- Hamevî, Ahmed b. Muhammed b. Ali. *el-Mişbâhu'l-münîr*. thk. Abdülazim eş-Şenavî. Kahire: Dârü'l-Mâarif, 770 H.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdullah Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyüb. *İ'lâmül muvakkîn an Rabbil'A'lemin*. thk. İbn Hasan Ali Süleyman Ebû Ubeyde. Cidde: Dârü İbni'l-Cevzî, 1423 H.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-'Arab*. nşr. Abdullah Ali el-Kebîr. Kahire: Dârü'l-Maârif, t.y.
- Kallek, Cengiz. "Ukiyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/62-70. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022.
- Kâtib Çelebi, Mustafa b. Abdullah. *Keşfü'z-zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-fünun*. thk. Mehmed Şerafeddin Yaltkaya. Beyrut: Dârü İhyai't-Türâsi'l-Arabî, t.y.
- Khan, Muhammed Akram. *H. Peygamber'in İktisadî Öğretileri*. çev. Elif Beyza Demirtaş. İstanbul: İgiad Yayınları, 2017.
- Kürdî, M. Necmüddin. *Şer'i Ölçü Birimleri ve Fikhî Hükümleri*. çev. İbrahim Tüfekçi. İstanbul: Buruc Yayınları, 1996.
- Lihyanî, Sa'd b. Hemdan. *Mebâdiü'l-iktisadi'l-İslâmî*. y.y. 2007.
- Makrîzî, Ebû Muhammed (Ebû'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed. *Resailü'l-Makrîzî*. thk. Ramazan el-Bedri - Ahmed Mustafa Kasım. Kahire: Dârü'l-Hadis, 1998.
- Miras, Kâmil. *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi*. İstanbul: DİB Yayınları, 2019.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *Sahîhu Müslim*. thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî. Beyrut: Dârü İhyai't-Türâsi'l-'Arabî, 1991.
- Ökte, M. Kutluğhan Savaş. "Antik Çağda İktisadî Düşünce". *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 7/8 (2008), 37-62.

- Pamuk, Şevket. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.
- Sami, Şemsettin. *Kāmûs-ı Türkî*. İstanbul: Dersaadet Yayınları, 1317 H.
- Serahsî, Şemsü'l-eimme Ebû Sehl Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed. *Mebûsât*. ed. Mustafa Cevat Akşit. İstanbul: Gümüşev Yayıncılık, 2008.
- Siegfried, Nikolaus A. "İslâm Hukuk Düşüncesinde Kâğıt Para Kavramı". çev. Muhammed Tayyib Kılıç. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/1 (2011), 271-294.
- Sir W. J. Ashley. *An Introduction to English Economic History and Theory*. London: Longmans Green & Co., 1892.
- Tarıkî, Abdullah b. Abdü'l-Muhsin. *el-İktisadu'l-İslâmî*. Riyad: Müessesetü'l-Cerisî li-Tevzi ve'l'İ'lam, 2009.
- Tüccar, Zülfikar. "Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/244-246. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Ünsal, Erdal M. *İktisada Giriş*. Ankara: BB101 Yayınları, 2016.
- Weber, Max. *General Economic History*. United States Of America: The Free Press, Glencoe, Illinois, 1927.
- Zaîm, Sabahattin. *İslâm Ekonomisinin Temelleri*. İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaîm Üniversitesi Yayınları, 2014.

HADITH

Uluslararası Hadis Araştırmaları Dergisi
International Journal of Hadith Researches
المجلة الدولية لأبحاث الحديث

Temmuz / July / يوليو / 2024, 12: 42-66

Mâverâünnehirli Muhaddis Heysem b. Küleyb eş-Şâşî ve el-Müsned Adlı Eserinin Hadis Tarihindeki Yayılımı

The Muḥaddith from Mā Warā' al-nahr Haytham b. Kulayb al-Shāshī and the Circulation of His Work
Musnad in the History of Ḥadīth

المحدث من ما وراء النهر الهيثم بن كليب الشاشي و انتشار كتابه المسند في تاريخ الحديث

Ayşe Nur Yamanus

Dr. Arş. Gör., Yalova Üniversitesi İslamî İlimler Fakültesi, Yalova/Türkiye
Research Assistant Ph.D., Yalova University, Faculty of Islamic Sciences, Yalova/Türkiye
any.1497@hotmail.com

ORCID: orcid.org/0000-0002-1759-3573

RORID: <https://ror.org/01x18ax09>

Makale Bilgisi | Article Information

Makalenin Türü | Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi | Received Date: 29.05.2024

Kabul Tarihi | Accepted Date: 24.07.2024

Yayın Tarihi | Published Date: 31.07.2024

Yayın Sezonu | Pub. Date Season: Temmuz / July

DOI: [10.61218/hadith.1492267](https://doi.org/10.61218/hadith.1492267)

Çıkar Çatışması | Competing Interests: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir. / No conflict of interest declared.

Finansman | Grant Support: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır. / No external funding was used to support this research.

Atıf/Citation/اقتباس: Yamanus, Ayşe Nur. "Mâverâünnehirli Muhaddis Heysem b. Küleyb eş-Şâşî ve el-Müsned Adlı Eserinin Hadis Tarihindeki Yayılımı". *HADITH* 12 (Temmuz 2024), 42-66. [10.61218/hadith.1492267](https://doi.org/10.61218/hadith.1492267).

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur./It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. (Ayşe Nur Yamanus)

Yayıncı/Published by: Veysel Özdemir.

İntihal/Plagiarism: Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir / This article has been scanned by Turnitin. No plagiarism detected / تم فحص البحث بواسطة برنامج لأجل السرقة العلمية فلم يتم إيجاد أي سرقة علمية.

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır / This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

Mâverâünnehirli Muhaddis Heysem b. Küleyb eş-Şâşî ve *el-Müsned* Adlı Eserinin Hadis Tarihindeki Yayılımı*

Dr. Ayşe Nur Yamanus

Anahtar Kelimeler:

Hadis
Mâverâünnehir
Heysem b. Küleyb
Müsned
Rivâyet

Öz

Mâverâünnehir havzası gerek yetiştirdiği muhaddisler gerekse onların telif ettiği musannefât dolayısıyla hadis ilmi açısından son derece önemli bir coğrafyadır. Bünyesinde barındırdığı Semerkant, Buhârâ, Şâş ve Tirmiz gibi ilim merkezlerindeki hadis faaliyetleriyle erken dönemden itibaren dikkati çeken bir bölge olan Mâverâünnehir'e mensup hadis hafızı Ebû Saîd el-Heysem b. Küleyb eş-Şâşî (ö. 335/946), bölgedeki hadisçilik faaliyetleriyle öne çıkan bir âlimdir. Kaynaklarda "Mâverâünnehir muhaddisi" diye tavsif edilen Heysem b. Küleyb eş-Şâşî'nin ilmi hayatı, hicrî üçüncü ve dördüncü asırda Mâverâünnehir ilim havzasındaki hadis çalışmalarının seyrine dair kesitler sunması bakımından güzel bir örnektir. Bölge dışına rihle yapması, meşhur hadis âlimlerine talebelik etmesi, bazı önemli eserlerin râvîsi olması, Mâverâünnehirli muhaddislerden pek çoğunun yetişmesine katkıda bulunması, farklı belgelerden Mâverâünnehir'e rihle gerçekleştiren talebeler için adeta bir çekim merkezi oluşturması ve bir Müsned tasnif etmesi gibi yönleriyle Şâşî, hadis tarihinde mühim bir konuma sahiptir. Onun hadis mirası olan Müsned, asırlar boyu muhaddisler tarafından aktarılmak suretiyle farklı coğrafyalara intikal etmiştir. Şâşî'nin ilmi hayatının mercek altına alındığı ve onun telif ettiği Müsned'in hadis tarihindeki izinin sürüldüğü bu çalışmanın amacı, hicrî dördüncü asra ait Mâverâünnehir rivâyet birikiminin hadis tarihindeki yayılımına Şâşî ve eseri özelinde ışık tutmaktır.

The Muḥaddith from Mā Warā' al-nahr Haytham b. Kulayb al-Shāshī and the Circulation of His Work Musnad in the History of Ḥadīth

Keywords:

Ḥadīth
Mā Warā' al-nahr
al-Haytham b. Kulayb
Musnad
Narration

Abstract

The Mā Warā' al-nahr basin is an extremely important geography in terms of ḥadīth science due to the muḥaddiths it has trained and the muṣannafāt they have compiled. Abū Saīd al-Haytham b. Kulayb al-Shāshī (d. 335/946), a ḥadīth scholar from Mā Warā' al-nahr, a region that has attracted attention since the early period with its ḥadīth activities in scientific centres such as Samarkand, Bukhara, Shāsh and Tirmidh, is a scholar who stands out with his ḥadīth activities in the region. The scholarly life of al-Haytham b. Kulayb al-Shāshī, who is described in the sources as "the muḥaddith of Mā Warā' al-nahr", is a good example of the ḥadīth studies in Mā Warā' al-nahr in the third and fourth centuries of Hijra. Shāshī has an important position in the history of ḥadīth because of his travelling outside the region, being a student of famous ḥadīth scholars, being the narrator of some important works, contributing to the training of many of the muḥaddiths from Mā Warā' al-nahr, creating a centre of attraction for the students who travelled to Mā Warā' al-nahr from different towns, and compiling a Musnad. His ḥadīth legacy, the Musnad, has been transmitted by muḥaddiths for centuries and passed on to different geographies. The aim of this study, in which Shāshī's scholarly life is analysed and the trace of his Musnad in the history of ḥadīth is investigated, is to shed light on the spread of the fourth century Mā Warā' al-nahr narration accumulation in the history of ḥadīth with a special focus on Shāshī and his work.

* Bu makale 17-18 Mayıs 2024 tarihlerinde Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi tarafından gerçekleştirilen "Mâverâünnehir" temalı VII. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu'nda sözlü olarak sunulan 'Mâverâünnehir Muhaddisi Heysem b. Küleyb eş-Şâşî ve Hadis Mirası' başlıklı yayınlanmamış bildirinin genişletilmesiyle elde edilmiştir. / This article has been obtained by expanding the unpublished paper titled 'The Muḥaddith of Mā Warā' al-nahr Haytham b. Kulayb al-Shāshī and His Hadith Heritage', which was presented orally at the VIIth International Sheikh Sha'bân al-Walī Symposium on the theme of "Mā Warā' al-nahr" held by Kastamonu University Faculty of Theology on May 17-18, 2024.

Giriş

Yeryüzündeki en verimli ve yaşamaya en elverişli bölgelerden biri olarak tanınan Mâverâünnehir,¹ İslâm düşünce tarihinde yer etmiş önemli ilim ve kültür havzaları arasındadır.² Emevî devrinden itibaren İslâm ordularının akınlarına hedef olan bölge, 133/751 yılındaki Talas Savaşı'nın ardından kesin şekilde Müslümanların hakimiyeti altına girmiştir. İlerleyen süreçte Sâmnî, Karahanlı ve Selçuklu gibi çeşitli devletlerin hüküm sürdüğü bu coğrafyada ilmî ve kültürel anlamda büyük ilerlemeler kaydedilmiştir. Semerkant, Buhârâ, Tirmiz, Şâş, Nesef ve Fergana başta olmak üzere ilim merkezi niteliğindeki birçok şehir ve bölgeyi bünyesinde barındıran Mâverâünnehir'de çok sayıda âlim yetişmiş ve faaliyet göstermiş; bir medeniyet merkezi konumuna yükselen bölge, ilim talipleri için rihle güzergahı hâline gelmiştir. Bu itibarla Mâverâünnehir, İslâmî ilimlerin tarihsel gelişim sürecinde büyük ehemmiyete sahiptir. Özellikle de Sâmnîler ve Karahanlılar devrine tekabül eden III-VI/IX-XII. asırlarda Mâverâünnehir'in İslâm kültürü ve medeniyeti açısından altın çağını yaşadığı bilinmektedir.³

İlme gösterilen rağbetin çokluğuyla öne çıkan⁴ Mâverâünnehir coğrafyasında erken dönemden itibaren yıldızı parlayan ilimlerin başında hiç şüphesiz hadis gelmektedir. Bilhassa hadis ilminin altın çağı olan hicrî üçüncü asırdan itibaren bu bölgedeki hadisçilik faaliyetlerinin yoğunlaştığı ve pek çok meşhur muhaddisin Mâverâünnehir'deki önemli şehirlerde yetiştiği görülmektedir. Bu bağlamda *Kütüb-i Sitte* müelliflerinden Buhârî (ö. 256/870) ve Tirmizî'nin (ö. 279/892) yanı sıra Müsnedî (ö. 229/844), Abd b. Humeyd (ö. 249/863-64), Dârimî (ö. 255/869), Ebû Bekr el-Kaffâl eş-Şâşî (ö. 365/976), Ebû Bekr el-Ûdenî (ö. 385/995), Hattâbî (ö. 388/998), Halîmî (ö. 403/1012), Bîkendî (ö. 404/1014) ve Ebû'l-Abbâs el-Müstağfirî (ö. 432/1041) gibi tanınmış simaların da aralarında bulunduğu çok sayıda hadis âliminin Mâverâünnehir kökenli olması, bölgenin hadis ilmi açısından ehemmiyetini gözler önüne sermektedir. Ayrıca Sâlih Cezere (ö. 293/906), Muhammed b. Nasr el-Mervezî (ö. 294/906), İbn Hibbân (ö. 354/965) ve Hâkim en-Nîsâbûrî (ö. 405/1014) gibi Mâverâünnehir havzasında doğup büyümemiş olan muhaddisler de gerek ilmî seyahatler gerçekleştirerek gerekse Semerkant ve Buhârâ gibi merkezlere yerleşip ömürlerinin büyük bölümünü burada geçirmek suretiyle Mâverâünnehir'de hadis ilminin canlılığına katkıda bulunmuşlardır.⁵

¹ Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Ali İbn Havkal, *Sûretü'l-arz* (Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayât, 1992), 384.

² Mâverâünnehir bölgesinin tarihteki bir diğer isminin Heytal olduğuna dair bkz. Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm fi ma'rifeti'l-ekâlîm* (Leiden: Brill, 1906), 261; Şihâbüddîn Yâkût b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1977), 5/422.

³ Osman Aydın, "Mâverâünnehir'in Tarihi, Siyasî, İlmî ve Kültürel Yapısı", *İslâm Düşüncesinin Ana Merkezleri: Mâverâünnehir* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019), 164.

⁴ Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm fi ma'rifeti'l-ekâlîm*, 261.

⁵ Mâverâünnehir'e mensup olan veya bu bölgede ilmî faaliyette bulunan hadis hafızı, muhaddis ve râvîlerin, isimleri burada zikredilemeyecek kadar çok olduğu belirtilmelidir. Nitekim Mâverâünnehir havzasında Karahanlılar devrine tekabül eden hicrî dördüncü ve altıncı asırlar arasındaki süreçte hadis ilminin tarihî seyrini ele alan bir çalışmada, söz konusu zaman diliminde Mâverâünnehir sınırları içerisinde çoğunluğu Semerkant, Buhârâ, Nesef ve Şâş gibi önemli

Mâverâünnehir coğrafyasında yetişip hadis faaliyetleriyle öne çıkan âlimlerden biri de Ebû Saîd el-Heysem b. Küleyb eş-Şâşî'dir (ö. 335/946). Günümüzde Özbekistan'ın başkenti olan Taşkent'e karşılık gelmekle birlikte klasik dönemde Mâverâünnehir'i meydana getiren beş ana bölümden biri sayılan⁶ Şâş'a mensup olan hadis hafızı Heysem b. Küleyb, kaynaklarda "Mâverâünnehir muhaddisi" diye anılan⁷ tanınmış bir şahsiyettir. Kendisi gerek Mâverâünnehir sınırları içindeki ilim merkezlerinde gerekse Irak bölgesinde tahsilini sürdürmüş, meşhur muhaddislere talebelik etmiş ve bazı önemli eserlerin râvîsi olarak hadis tarihinde mühim bir konuma yerleşmiştir. Ayrıca bir *Müsned* de tasnif ederek Mâverâünnehir'in hadis birikimine büyük katkıda bulunmuştur. Mâverâünnehir havzasında hadis rivâyet faaliyetinde bulunan Heysem b. Küleyb hem kendi *Müsned*'ini hem de hocalarından dinlediği diğer eserleri nakletmiştir. Günümüze kısmen ulaşan *Müsned*, tarih boyunca birçok muhaddis tarafından okunmuş ve aktarılmıştır. Bu çalışmada, hadis hafızı Heysem b. Küleyb eş-Şâşî'nin ilmî şahsiyeti ve Mâverâünnehir'deki faaliyetleri ele alınmakta ayrıca fehrese/mu'cem/bernâmec türü eserlerden ve semâ kayıtlarından hareketle onun *Müsned*'inin hadis tarihindeki yayılımına ışık tutulmaktadır. Böylece kendisinin hicrî dördüncü yüzyılda Mâverâünnehir'e bıraktığı hadis mirasının hangi asırlara ve coğrafyalara kadar uzandığını ortaya koymak amaçlanmaktadır.

1. Heysem b. Küleyb eş-Şâşî'nin İlmî Hayatı

Kaynaklarda imâm, muhaddis, hafız, sika gibi unvanlarla anılan Ebû Saîd el-Heysem b. Küleyb b. Süreyc b. Ma'kil eş-Şâşî, ismi Mâverâünnehir'le bütünleşmiş bir hadis âlimidir. Kökeninin Merv'e ve Tirmiz'e dayandığına dair muhtelif bilgilere rastlanan⁸ Heysem b. Küleyb, Şâş'a nispet edilmenin yanı sıra Türkî⁹ ve Binkesî¹⁰ nisbeleriyle de kaydedilmiştir. Her ne kadar biyografi müellifleri Heysem b. Küleyb'in doğum yeri hakkında net bir bilgi vermemişlerse de onun Şâş'ın başkenti Binkes'e nispet

merkezlerde olmak üzere yüz seksen yedi muhaddisin yetiştiği tespit edilmiştir. Bkz. Nursadyk Aktanov, *Karahanlılar Döneminde Hadis: Hicrî IV-VI. Asırlar* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 265.

⁶ Osman Gazi Özgüdenli, "Mâverâünnehir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/177-178.

⁷ Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz* (Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1374), 3/848; Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ibn Abdülhâdî, *Tabakâtü 'ulemâi'l-hadîs*, thk. Ekrem el-Bûşî vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1996), 3/40; Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebû Bekr es-Süyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983), 352; Şihâbüddîn Ebü'l-Felâh Abdülhayy b. Ahmed ibnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, thk. Abdülkâdir el-Arnaût vd. (Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, ts.), 4/196.

⁸ Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem'ânî, *el-Ensâb* (Beyrut: Dâru'l-Cinân, 1988), 3/376; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/500; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, 3/849.

⁹ Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1981), 15/359.

¹⁰ Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/500.

edilmesi ve burada yaşadığının belirtilmesi,¹¹ kendisinin Binkes'te doğup büyümüş olduğu ihtimalini kuvvetlendirmektedir.¹²

Heysem b. Küleyb'in memleketi Şâş, çok sayıda âlimin yetiştiği ve pek çok râvînin yaşadığı bir bölgedir.¹³ Mâverâünnehir coğrafyasındaki başlıca merkezlerden olup düz bir arazi üzerinde konumlanan ve aynı zamanda bir sınır şehri olan Şâş, Mâverâünnehir'deki en nezih beldeler arasındadır. Birbirine yakın mesafede yer alan çok sayıda yerleşim yeri Şâş'a bağlı olup bunlardan biri de başkent Binkes'tir.¹⁴ Şâş, İslâm coğrafyasında hadis ilminin ulaştığı en uç nokta olması¹⁵ yönüyle de dikkat çekmektedir. Ancak bölgedeki ilmî canlılığın geç dönemlere kadar devam etmediği anlaşılmaktadır. Nitekim coğrafyacı ve tarihçi kimliğiyle tanınan Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229), yaşadığı devirde Şâş ve Binkes'in tamamen harap durumda olduğunu haber vermekte ve bu bölgenin Hârizmşahlar¹⁶ tarafından ele geçirilip tahrip edilmesi sebebiyle İslâm âleminin telafisi imkânsız bir kayba uğradığını belirtmektedir.¹⁷ Benzer şekilde Zehebî (ö. 748/1348) de Şâş'taki ilmî hayatın zamanla yok olduğunu dile getirmektedir.¹⁸

Hadis ilminin Şâş'taki en önemli temsilcilerinden olan¹⁹ Mâverâünnehir muhaddisi Heysem b. Küleyb eş-Şâşî, rivâyet faaliyetlerinin yoğun şekilde sürdüğü ve hadis öğrenmek amacıyla bölgeler arasında rihlelerin gerçekleştirildiği bir devirde yaşamıştır. Kendisi dönemin ilim geleneği doğrultusunda hem Mâverâünnehir'deki âlimlerden faydalanmış hem de hadis tahsili için bölge dışına yolculuklar yapmıştır. Kaynaklarda rahhâl vasfıyla anılması,²⁰ onun ilim öğrenmek gayesiyle çokça seyahat ettiğini göstermektedir. Buhârâ, Belh ve Bağdat Şâşî'nin rihle durakları arasında yer alan ilim merkezleridir. Şâşî'nin talebelik ettiği tanınmış Mâverâünnehirli muhaddisler arasında *Kütüb-i Sitte* müelliflerinden Ebû İsâ et-Tirmizî²¹ (ö. 279/892) ile Buhârâ'da uzun yıllar rivâyet faaliyetlerini sürdüren ve "Mâverâünnehir şeyhi" diye tavsif edilen hadis hafızı Sâlih Cezere²² (ö. 293/906) dikkat çekmektedir. İsâ b. Ahmed el-Askalânî (ö. 268/881), Zekeriyâ b. Yahyâ el-Mervezî (ö. 270/883), Ebû

¹¹ Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/500.

¹² Yavuz Köktaş, "Şâşî, Heysem b. Küleyb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/368.

¹³ Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/308.

¹⁴ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 416-417; Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm*, 264.

¹⁵ Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehbî, *el-Emsâr zevâtü'l-âsâr*, thk. Abdülkâdir el-Arnaût vd. (Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 1985), 94.

¹⁶ Hârizm ve İran'da hüküm süren bir Türk-İslâm hanedanı olan Hârizmşahlar hakkında bilgi için bkz. Aydın Taneri, "Hârizmşahlar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/228-231.

¹⁷ Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, 3/309.

¹⁸ Zehebî, *el-Emsâr zevâtü'l-âsâr*, 94.

¹⁹ Zehebî, *el-Emsâr zevâtü'l-âsâr*, 94.

²⁰ Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/500; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 15/359.

²¹ Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, 2/633-635.

²² Ebû Bekr Ahmed b. Ali Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-selâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2001), 10/439-446; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 14/23-33; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, 2/641-642.

Ca'fer İbnü'l-Münâdî (ö. 272/885), Hamdân b. Ali el-Verrâk, Ahmed b. Mülâ'ib (ö. 275/888), Muhammed b. İsa el-Medâinî, İbrâhim b. Abdullah el-Kassâr (ö. 279/892), Abbâs b. Muhammed ed-Dûrî (ö. 271/884), Muhammed b. İshâk es-Sâgânî (ö. 270/883) ve Yahyâ b. Ca'fer b. Zibrikân (ö. 275/888) gibi isimlerden hadis dinleyen Heysem b. Küleyb, Ahmed b. Hanbel'in amcasının oğlu olan Hanbel b. İshâk'tan (ö. 273/886) ve büyük hadis hafızı Ebû Hâtim er-Râzî'den (ö. 277/890) de faydalanmıştır.²³ Ayrıca Bağdat'ta İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) öğrencisi olmuş ve ondan edebî ilimleri tahsil etmiştir.²⁴ Her ne kadar kaynaklarda Şâfi'nin doğum tarihine dair bilgi mevcut değilse de hocalarının büyük çoğunluğunun hicrî 268 ile 279 yılları arasında vefat etmiş olmasından hareketle, onun hicrî 270 yılından önce yoğun bir tahsil süreci içine girecek olgunluk yaşına eriştiğini tahmin etmek mümkündür.

Irak bölgesindeki rihlesini tamamladıktan sonra Mâverâünnehir'e döndüğü anlaşılan Heysem b. Küleyb eş-Şâfi, hadis rivâyetiyle ve icâzetine sahip olduğu eserlerin nakliyle iştigal etmiştir. Gerek Mâverâünnehirli muhaddislerden birçoğunun gerekse rihle amacıyla farklı bölgelerden gelenlerin Şâfi'nin öğrencisi olması, hadis ilminin bölgedeki gelişimi açısından kendisinin ne derece önemli bir figür olduğunu göstermektedir. Mâverâünnehir'in ilmî tarihinde mühim bir yeri bulunan Buhârâlı hadis ve fıkıh âlimi Ebû Bekr el-Ûdenî²⁵ (ö. 385/995), Buhârâlı hadis hafızı Ebû Nasr el-Kelâbâzî²⁶ (ö. 398/1008), Buhârâ ve Semerkant gibi şehirlerde faaliyet gösteren muhaddis Ebü'l-Kâsım el-Huzâ'î²⁷ (ö. 411/1020), "Müsniü Semerkand" şeklinde nitelenen ve uzun bir ömür sürmesi nedeniyle Şâfi'den rivâyette bulunan en son muhaddis olan Ebü'l-Fadl el-Kâğıdî²⁸ (ö. 423/1032) ve Hanbelî hadis hafızı Ebû Abdullah İbn Mende²⁹ (ö. 395/1005) Şâfi'nin talebelerinden bazılarıdır.

²³ Ebû Bekr Muhammed b. Abdülganî el-Bağdâdî İbn Nukta, *Kitâbü't-takyid li-ma'rifeti'r-ruvât ve's-sünen ve'l-mesânid* (Haydarâbâd: Dâiretü'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1983), 2/298; Sem'ânî, *el-Ensâb*, 3/376; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtü 'ulemâi'l-hadis*, 3/40; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 15/359; a.mlf., *Tezkirâtü'l-huffâz*, 3/848-849. Heysem b. Küleyb'in hocalarından olan kırk dört ismin zikredildiği bir liste için bkz. Mahfûzurrahmân Zeynullâh, "Mukaddime", *el-Müsned*, mlf. Ebû Saîd el-Heysem b. Küleyb eş-Şâfi (Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, ts.), 1/14-17.

²⁴ Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/500.

²⁵ Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2003), 8/584-585; Tâcüddîn Ebû Nasr Abdülvehhâb b. Ali es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, thk. Mahmud Muhammed et-Tanâhî vd. (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, ts.), 3/182.

²⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-selâm*, 6/121; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 17/94.

²⁷ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 17/199-200.

²⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 17/368; İbnü'l-'Îmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 5/118.

²⁹ Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ebû Ya'lâ el-Ferrâb, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, thk. Abdurrahman b. Süleymân el-Useymin (Mekke: el-Emânetü'l-Âmme li'l-İhtifâl, 1999), 3/300; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 17/30.

Heysem b. Küleyb eş-Şâşî'nin Mâverâünnehir coğrafyasındaki rivâyet faaliyetleri ömrünün sonuna kadar devam etmiş olmalıdır. Nitekim isnadlarda yer alan kayıtlara göre o, vefatından bir sene önce yani hicrî 334 yılında Buhârâ'da rivâyette bulunmuştur.³⁰ O dönemde Buhârâ ve civarının hadis talebeleri için bir çekim merkezi hâline gelmesini sağlayan âlimlerden biri hiç şüphesiz Şâşî'dir. Nitekim İsfahan'da doğup büyüyen Ebû Abdullah İbn Mende, Şâşî'den istifade etmek için genç yaşta Buhârâ'ya rihle gerçekleştirmiş³¹ ve hicrî 334 yılında ondan hadis dinlemiştir.³² İbn Mende'nin oğlu hadis hafızı Ebû'l-Kâsım Abdurrahmân b. Muhammed (ö. 470/1078), babasının Şâşî'den bin cüz yazdığını haber vermektedir.³³ Bu vakıa Şâşî'nin son derece geniş bir rivâyet birikimini talebelerine aktardığını göstermektedir.

Tahdîs faaliyetlerinin yanı sıra müsned türü bir eser de telif etmesi, Heysem b. Küleyb eş-Şâşî'yi hadis tarihinde hususi bir konuma taşımaktadır. Bazı müellifler tarafından *el-Müsnedü'l-kebîr* adıyla kaydedilen³⁴ kimi kaynaklarda ise *el-Müsned* olarak anılan³⁵ bu eser, onun Mâverâünnehir ilim havzasına kazandırdığı kıymetli bir mirastır. Tahsil sürecini hadis tasnifinin altın çağı kabul edilen hicrî üçüncü asırda tamamlayan Şâşî, kaleme aldığı *el-Müsned* vesilesiyle hicrî dördüncü asrın hadis tasnif hareketine önemli bir katkıda bulunurken aynı zamanda Dârimî, Buhârî ve Tirmizî gibi Mâverâünnehirli musanniflerin izinden gitmiş olmaktadır. Çalışmanın ilerleyen bölümünde ele alınacak olan *el-Müsned*, müellifin günümüze ulaşan tek eseridir.³⁶ Şâşî *el-Müsned*'i bizzat rivâyet etmiş, öğrencisi Huzâ'î bu kitabı ondan dinleyen muhaddisler arasında yer almıştır.³⁷ İbn Mende'nin Şâşî'den Buhârâ'da yazdığı bin cüz içerisinde *el-Müsned*'in de bulunması pek muhtemeldir.

Heysem b. Küleyb eş-Şâşî, bazı meşhur kitapları rivâyet etmek suretiyle de hadis tarihinde mühim bir yer edinmiştir. Bu bağlamda onun, Tirmizî'nin *el-Câmi*'inin tanınmış râvîlerinden biri olması³⁸ kayda değerdir. Ayrıca o, hocası Tirmizî'nin *eş-Şemâil*'ini de nakletmiştir. Öyle ki Zehebî, Tirmizî'nin talebelerini zikrederken Şâşî'yi "*eş-Şemâil*'in râvîsi" vasfıyla öne çıkartmıştır.³⁹ Tam adı *eş-Şemâilü'n-nebeviyye ve'l-hasâilü'l-Mustafaviyye* olan bu eseri Şâşî'den dinleyenlerden biri yine talebesi

³⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 13/300.

³¹ Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, 3/849.

³² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 13/300.

³³ İbn Nukta, *Kitâbü't-takyîd*, 2/298.

³⁴ Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, 3/848; a.mlf., *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 15/359; Süyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, 352; Hayrüddîn b. Mahmûd ez-Ziriklî, *el-A'lâm* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002), 8/105; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin: Terâcimü musannifi'l-kütübi'l-Arabîyye* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993), 4/68.

³⁵ İbn Nukta, *Kitâbü't-takyîd*, 2/298; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtü 'ulemâi'l-hadis*, 3/40; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/500; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb*, 4/196; Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe li-beyâni meşhûri kütübi's-sünneti'l-müşerrefe* (Kahire: Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, ts.), 54.

³⁶ Köktaş, "Şâşî, Heysem b. Küleyb", 38/368.

³⁷ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 17/199.

³⁸ İsmail L. Çakan, "el-Câmiu's-sahîh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/130.

³⁹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 13/272.

Huzâ'î'dir.⁴⁰ Fehrese kayıtlarına göre Huzâ'î, eş-Şemâil'i hocasından hicrî 334 yılında Buhârâ'da kıraat yöntemiyle almıştır.⁴¹ Şâî ile Huzâ'î, bu kitabın sonraki nesillere intikalini sağlayan zincirin en önemli iki halkasını teşkil etmektedir. Nitekim eş-Şemâil bu iki âlime dayanan isnadla, Tunuslu muhaddis İbn Câbir el-Vâdiâşî'ye (ö. 749/1348) ve hicrî dokuzuncu asrın en önde gelen hadis âlimi İbn Hacer el-Askalânî'ye (ö. 852/1449) kadar ulaşmıştır.⁴²

Diğer taraftan Şâî, Bağdat'ta kendisinden ders aldığı İbn Kuteybe'nin de bazı eserlerinin râvîsidir. Son derece geniş müktesebata sahip çok yönlü bir âlim sayılmakla birlikte Zehebî'nin tespitine göre hadis ilmiyle yeterince iştiğal etmemiş olan İbn Kuteybe,⁴³ dil ve edebiyat sahasında öne çıkmanın yanı sıra Kur'ân ilimleri, hadis ve tarih alanlarında eserler vermiştir. Vefatına kadar Bağdat'ta kitaplarını rivâyet etmeyi sürdüren İbn Kuteybe,⁴⁴ Şâî'nin edebî ilimler alanında donanım kazanmasını sağlayan kişidir. Nitekim bazı kaynaklarda Şâî'nin "edîb" olarak nitelendiği görülmektedir.⁴⁵ İbn Kuteybe'nin *Garîbü'l-hadîs* ve *el-Ma'ârif* adlı eserleri, Şâî'nin müelliften aktardığı kitaplar arasındadır. O, İbn Kuteybe'nin ilk telif ettiği eserlerden sayılan *Garîbü'l-hadîs*'i talebelerine okutmuş, kitabı kendisinden dinleyenlerden biri Huzâ'î olmuştur.⁴⁶ Tarih ve ensâb ağırlıklı bilgiler içeren ansiklopedik bir kitap olan *el-Ma'ârif*'i Şâî'den alan hadis hafızı İbn Mende ise bu eseri oğluna nakletmiş ve İbn Hacer de kitabın rivâyet hakkını İbn Mende'den gelen kanalla elde etmiştir.⁴⁷ Daha önce belirtildiği üzere İbn Mende'nin hicrî 334 yılında Buhârâ'da Şâî'ye mülâkî olduğu dikkate alındığında, *el-Ma'ârif*'i de bu süreçte tahammül ettiği anlaşılmaktadır. Öte yandan bu ayrıntı, Şâî'nin farklı bölgelere yaptığı rihleler esnasında edindiği rivâyet birikimini Mâverâünnehir havzasına taşıdığını ve hocalarının eserlerini Buhârâ'da naklettiğini göstermektedir.

⁴⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 17/199.

⁴¹ Kâsım b. Yûsuf et-Tüçîbî, *Bernâmecü't-Tüçîbî*, thk. Abdülhafız Mansûr (Tunus: ed-Dâru'l-Arabiyye li'l-Kitâb, 1981), 110-111.

⁴² Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Câbir el-Vâdiâşî, *Bernâmecü İbn Câbir el-Vâdiâşî*, thk. Muhammed el-Habîb el-Hîle (Tunus: y.y., 1981), 208-209; Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, thk. Muhammed Şekûr el-Meyâdînî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998), 80; a.mlf., *el-Mecma'u'l-müesses li'l-mu'cemi'l-müfehres*, thk. Yûsuf Abdurrahmân el-Mar'aşlî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1992), 2/17-18, 193-194.

⁴³ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 13/300; a.mlf., *Tezkiratü'l-huffâz*, 2/633.

⁴⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Medîneti's-selâm*, 11/411.

⁴⁵ Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/500.

⁴⁶ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 17/199.

⁴⁷ İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, 177.

Buhârâ'daki ilmî faaliyetlerinin ardından Şâş'a döndüğü belirtilen⁴⁸ Heysem b. Küleyb eş-Şâşî, 335/946 yılında vefat etmiştir.⁴⁹ Çoğu kaynakta kendisinin Şâş'ta hayata gözlerini yumduğu bildirilmekte⁵⁰ iken Zehebî onun Semerkant'ta vefat ettiği bilgisine yer vermiştir.⁵¹ Ancak Heysem'in biyografisini aktaran kaynaklarda kendisinin ömrünün sonlarında Semerkant'a gittiğine veya orada ilmî mesai harcadığına dair herhangi bir malumata rastlanmamasından hareketle, Semerkant'ta değil Şâş'ta vefat ettiği yönündeki bilginin doğru olduğunu söylemek mümkündür.

Hayatı ve ilmî serüveni hakkında yukarıdaki satırlarda serdedilen bilgilerin işaret ettiği üzere Heysem b. Küleyb eş-Şâşî, hadis ilminin altın çağı olan hicrî üçüncü asırda tanınmış âlimlerin rahle-i tedrisinden geçerek yetişen ve hicrî dördüncü asrın ilk yarısındaki vefatına kadar Mâverâünnehir'deki hadisçilik faaliyetlerinin canlılık kazanmasında büyük payı bulunan bir muhaddis olarak ön plana çıkmaktadır. Güvenilir bir hadis hafızı olması, rihleleri vasıtasıyla elde ettiği birikimi Mâverâünnehir'e aktarması, önemli kitapları rivâyet etmesi ve Mâverâünnehirli muhaddislerden birçoğuna hocalık yapması gibi hususların yanı sıra *el-Müsned*'i kaleme alması da Şâşî'nin Mâverâünnehir hadisçiliği açısından önemini artırmaktadır. Onun hadis mirası olarak nitelenebilecek *el-Müsned*, çalışmanın müteakip kısmında ele alınacak; tahsil ve tedrise konu olma bakımından izi sürülmek suretiyle eserin ulema arasındaki dolaşım seyri ortaya çıkartılacaktır.

2. Heysem b. Küleyb eş-Şâşî'nin *el-Müsned*'i ve Hadis Tarihindeki Yayılımı

Daha önce değinildiği üzere kaynaklarda *el-Müsned* veya *el-Müsnedü'l-kebîr* adıyla anılan eser, Heysem b. Küleyb eş-Şâşî'den bugüne ulaşmış yegâne çalışma olmakla birlikte günümüzde mevcut hâliyle başından ve sonundan eksiktir. *el-Müsned*'i tahkik ederek üç cilt hâlinde yayınlayan Mahfûzurrahmân Zeynullâh'ın tespit edebildiği tek nüsha, Dımaşk'taki Dâru'l-Kütübî'z-Zâhiriyye'de kayıtlıdır. Bu nüsha *el-Müsned*'in sadece belirli bir kısmından ibaret olup, eserin yedinci cüzünden on beşinci cüzüne kadarki bölümünü içermektedir. Yüz doksan iki varaktan oluşan yazma nüshanın hicrî 558 yılından önceki bir tarihte istinsah edildiği bilinmektedir.⁵²

Kaynaklarda iki büyük ciltten müteşekkil hacimli bir eser olduğu bildirilen⁵³ *el-Müsned*, bugün mevcut hâliyle sırasıyla Talha b. Ubeydullah, ez-Zübeyr b. el-'Avvâm, Sa'd b. Ebî Vakkâs, Sa'îd b. Zeyd, Abdurrahmân b. 'Avf, Ebû 'Ubeyde b. el-Cerrâh, Abdullâh b. Mes'ûd, Bilâl b. Rabâh, Süheyb b. Sinân,

⁴⁸ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 3/376.

⁴⁹ Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/500; İbn Nukta, *Kitâbü't-takyîd*, 2/298; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 15/360; a.mlf. *Tezkiratü'l-huffâz*, 3/849; İbn Abdülhâdî, *Tabakâtü 'ulemâi'l-hadîs*, 3/40; Süyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, 352.

⁵⁰ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 3/376; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/500; İbn Nukta, *Kitâbü't-takyîd*, 2/298.

⁵¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 15/360. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nin ilgili maddesinde, Heysem b. Küleyb'in vefat yeri hususunda Zehebî'nin söz konusu eserine atıfta bulunularak Heysem'in Buhârâ'da öldüğünün kaydedildiği belirtilmiştir. Zehebî'nin "Semerkant" şeklinde kaydettiği bilginin ansiklopedi maddesine "Buhârâ" olarak aktarılması, dikkatsizlik kaynaklı bir hata olarak göze çarpmaktadır. Bkz. Köktaş, "Şâşî, Heysem b. Küleyb", 38/368.

⁵² Zeynullâh, "Mukaddime", 1/29-30.

⁵³ Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, 1/500; Kettânî, *er-Risâletü'l-müstetrafe*, 54.

Habbâb b. el-Eret, ‘Ammâr b. Yâsir, Ebû Talha el-Ensârî, Abdullâh b. Zeyd b. el-Hâris, Ebû Eyyûb el-Ensârî, ‘Ubâde b. es-Sâmit, Mu‘âz b. Cebel, Übey b. Ka‘b, Ebû Üseyd es-Sâ‘idî ve Ebû'l-Yüsr Ka‘b b. ‘Amr olmak üzere yalnızca on dokuz sahâbînin müsnedini/rivâyetlerini ihtiva etmektedir.⁵⁴ Eserin matbu nüshasında bin beş yüz otuz iki hadis yer almaktadır. Bu hadislerden altı yüz yetmiş dördünün râvîsi olan Abdullâh b. Mes‘ûd, eserin günümüze ulaşan kısmında en çok rivâyeti bulunan sahâbîdir.⁵⁵ Eserin müellifi Şâî, her bir sahâbînin Hz. Peygamber’den naklettiği hadisleri, o sahâbîden rivâyette bulunan râvîlere göre gruplandırarak ayrı başlıklar altında kaydetmiştir.⁵⁶ Bunu yaparken de ilgili sahâbîden nakilde bulunan diğer sahâbî râvîlere öncelik vermiştir. Böylece kitapta yer alan her bir müsned bünyesinde, çok sayıda sahâbî ve tâbiî râvîye ait alt bölümler ortaya çıkmıştır. Örneğin Şâî, Sa‘d b. Ebî Vakkâs’ın müsnedi çerçevesindeki ilk alt bölümü Ömer b. el-Hattâb’ın bu sahâbîden naklettiği hadislerle tahsis etmiş, ardından İbn Ömer’in ve Hz. Aişe’nin Sa‘d b. Ebî Vakkâs’tan rivâyetlerine dair bölümlere yer vermiştir.⁵⁷

Musannif, kitaptaki her müsnele/bölüme başlarken hadislerine yer vereceği sahâbînin ismini zikretmiş, daha sonra onun hakkında kısaca bilgi sunmuştur. Bu bilgiler bazen sadece isim, künye ve neseple sınırlı kalmış, kimi yerde ise vefat tarihi gibi biyografik unsurlar veya aile bilgileri de zikredilmiştir. Söz gelimi Şâî, Talha b. Ubeydullah’ın müsnedinin başında onun isim ve nesebini kaydettikten sonra 36 yılında Cemel günü öldürüldüğünü belirtmiş ve ardından bu sahâbî hakkında hocası Tirmizî’den duyduğu “O, Allah Resûlü Bedir’den döndükten sonra Şam’dan geldi.” şeklindeki bilgiyi aktarmıştır.⁵⁸ Benzer şekilde ez-Zübeyr b. el-‘Avvâm hakkında ek malumat veren Şâî, onun annesinin Safiyye bint Abdulmuttalib ve halasının Hatîce bint Huveylid olduğunu ifade etmiş ayrıca Cemel günü Talha b. Ubeydullah’la birlikte öldürüldüğünü dile getirmiştir.⁵⁹

Yapılan tespitlere göre, Şâî’nin *el-Müsned*’de kendilerinden nakilde bulunduğu hocalarının sayısı altmış birdir. Şâî’nin Belhli hocası İsâ b. Ahmed el-Askalânî, kitapta en çok rivâyeti bulunan muhaddis olarak öne çıkmaktadır. Diğer taraftan Ebû Hâtim er-Râzî, Hanbel b. İshâk ve Tirmizî gibi tanınmış hadis âlimleri de Şâî’nin *el-Müsned*’de rivâyetlerine yer verdiği şeyhlerindendir.⁶⁰ Kitabına aldığı hadislerin büyük çoğunluğunu “haddesenâ” lafzıyla aktaran musannif, bazen “ahberanâ” ve “haddesenî” lafızlarını da kullanmıştır. Ayrıca onun, kıraat yani hocaya arz yöntemiyle de hadis

⁵⁴ Zeynullâh, “Mukaddime”, 1/29-30.

⁵⁵ Ebû Saîd el-Heysem b. Küleyb eş-Şâî, *el-Müsned*, thk. Mahfûzurrahmân Zeynullâh (Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, ts.), 1/305-425, 2/5-343.

⁵⁶ Bahsi geçen tertibin bir benzerine, erken dönemde telif edilen *Müsned*’ler arasından İshak b. Râhûye (ö. 238/853), Bezzâr (ö. 292/905) ve Rûyânî’nin (ö. 307/919) eserlerinde de rastlanmaktadır.

⁵⁷ Şâî, *el-Müsned*, 1/119-122.

⁵⁸ Şâî, *el-Müsned*, 1/63.

⁵⁹ Şâî, *el-Müsned*, 1/93.

⁶⁰ Zhumabek Akhmetov, *eş-Şâî ve Müsnedi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 19-31.

tahammül ettiği anlaşılmaktadır. Zira kendisi *el-Müsned*'deki bir rivâyetinde “kara'tü ‘alâ” lafzını kullanmış, hadisi Ali b. Dâvûd el-Kantarî (ö. 272/885) isimli hocasına okuduğunu ve hocanın da bunu onayladığını beyan etmiştir.⁶¹ Öte yandan eserde “haddesenâ imlâen” şeklindeki rivâyet lafzını kullanması,⁶² Şâşî'nin imlâ meclislerinde bulunarak hadis yazdığını gösteren bir ayrıntı olarak dikkat çekmektedir.

Mâverâünnehir ilim havzasındaki hadis birikimini yansıtmaları bakımından büyük bir değer taşıyan *el-Müsned*'in intikal süreci ve hangi kanallarla İslâm dünyasına yayıldığı hususları ehemmiyet arz etmektedir. Bilindiği kadarıyla kitabı Heysem b. Küleyb eş-Şâşî'den dinleyip rivâyet eden tek kişi, onun ileri gelen talebelerinden biri olan Ebü'l-Kâsım Ali b. Ahmed el-Huzâ'î'dir.⁶³ Yaşı ilerlemişken Buhârâ, Belh, Semerkant ve Nesef gibi beldelere giden Huzâ'î, buralarda Şâşî'nin eserini tahdîs etmiştir.⁶⁴ Belhli öğrencisi Ebü'l-Kâsım Ahmed b. Muhammed el-Halîlî (ö. 492/1098), *el-Müsned*'i Huzâ'î'den nakleden tek muhaddistir. O, söz konusu eseri hicrî 408 yılında Huzâ'î'den dinlemiştir.⁶⁵ *el-Müsned*'in yanı sıra Tirmizî'nin eş-Şemâil'ini ve İbn Kuteybe'nin *Garîbü'l-hadîs*'ini de Huzâ'î'den rivâyet eden Halîlî,⁶⁶ Şâşî'nin eserini birçok talebesine nakletmiştir. Dolayısıyla *el-Müsned*'in isnadı Huzâ'î ve Halîlî'ye dayanmakta, sonraki nesilden itibaren kitabın rivâyet kanalları çoğalmaktadır.⁶⁷

Bilindiği üzere gerek fehrese/mu'cem/bernâme türü eserler⁶⁸ gerekse semâ kayıtları,⁶⁹ bir hadis kitabının veya cüzünün tarihsel süreç içerisinde ne zaman, nerede ve kimler tarafından nakledildiğine dair son derece kıymetli bilgileri ihtiva etmektedir. Genelde bir hadis kitabının başına veya sonuna yazılan semâ kayıtlarında ilgili kitabın semâ ve kıraat edildiği meclisin tarihi, mekânı, eserin rivâyet hakkına sahip olup bu dersi düzenleyen şeyhin adı, eserin şeyhe ulaşan isnadı, mecliste hazır bulunarak dersi dinleyen kimselerin isimleri, semâ meclisinde eseri okuyan şahsın (kâri') ve semâ kaydını yazan kişinin (kâtib) kim olduğu zikredilmektedir.⁷⁰ Bütün bu malumat, bir hadis kitabının müelliften sonra geçirdiği intikal sürecine ışık tutması bakımından büyük önemi haizdir.⁷¹

⁶¹ Şâşî, *el-Müsned*, 1/97.

⁶² Şâşî, *el-Müsned*, 3/341.

⁶³ Hayatı hakkında bilgi için bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 17/199-200.

⁶⁴ Zeynullâh, “Mukaddime”, 1/21.

⁶⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 19/74.

⁶⁶ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 2/394.

⁶⁷ Zeynullâh, “Mukaddime”, 1/9.

⁶⁸ Söz konusu eserler ve hadis ilmi açısından değeri hakkında geniş bilgi için bkz. Ahmet Eşer, *Hadis İliminde Fehrese Literatürü* (Konya: Palet Yayınları, 2023).

⁶⁹ Geniş bilgi için bkz. Tevfik Rüştü Topuzoğlu, “Kıraat ve Semâ Kaydı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/435-436.

⁷⁰ Abdullah Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü* (İstanbul: Hadisevi Yayınları, 2006), 279; Stefan Leder vd., *Mu'cemü's-Semâ'ati'd-Dimaşkiyye* (Dimaşk: el-Ma'hedü'l-Fransî li'd-Dirâseti'l-'Arabiyye, 1996), 10-11.

⁷¹ Farklı dönem ve eserlere ait semâ kayıtlarına dair bazı örnekler için bkz. Arafat Aydın, “Yazma Eserlerdeki Semâ Kayıtlarında Daru'l-Hadisler”, *Anadolu'nun İslamlaşma Sürecinde Dâru'l-Hadisler* (Çankırı: 2012), 103-124; Abdullâh b.

Nitekim Şâfi'nin *el-Müsned*'ine ait kayıtlar da kitabın hangi tarih ve şehirlerde, hangi âlimlerce okunup aktarıldığı hakkında bir çerçeve sunmaktadır. Buradan elde edilen bilgiler ışığında, hadis tarihinde mühim bir yeri bulunan bazı meşhur şahsiyetlerin Şâfi'nin söz konusu eserini tahsil ettiği görülmektedir.

el-Müsned'in yazma nüshasında tespit edilen ve eserin muhakkik mukaddimesinde yer bulan semâ kayıtları, kitabın çeşitli cüzlerinin Halîlî tarafından hicrî 487, 488 ve 490 yıllarında okutulduğunu ortaya koymaktadır. Bu semâ kayıtlarının içerdiği bilgilere göre, kitabın ikinci nesil râvîsi olan Halîlî'nin hadis meclislerinde *el-Müsned* çoğunlukla halkadaki talebelerin biri tarafından okunarak hocaya arz edilmiş; bazen de doğrudan Halîlî'den işitilmiştir. Halîlî'nin ders meclislerine katılarak *el-Müsned*'in çeşitli cüzlerinin rivâyet hakkını elde eden isimlerden bazıları Ebû Şücâ' el-Bistâmî⁷², Ebû Hafs el-Belhî⁷³, Ebû Bekr el-Esbehânî, Ebü'l-Kâsım et-Temîmî, Ebû Abdullâh el-Hasenî, Ebû Abdullâh el-Menâdîlî, Ebû Nasr el-Yûnartî⁷⁴, İbrahim b. Mübârek el-Vahşî ve Ebü'l-Hasen et-Tûsî şeklinde sıralamak mümkündür. Bunlar arasından Yûnartî, Menâdîlî, Bistâmî, Vahşî ve Tûsî çoğu kez meclislerde kâri' olarak görev üstlenmişler yani *el-Müsned*'in ilgili cüzlerini Halîlî'nin huzurunda sesli bir şekilde okumuşlardır.⁷⁵ Fehrese kayıtlarına göre ise Şâfi'nin *el-Müsned*'ini Halîlî'den tahsil eden âlimlerden bir diğeri Ebû Sa'îd el-Gaznevî'dir (ö. 536/1141). O, Belh'te karşılaşmış kendisinden hadis dinlediği Halîlî'ye *el-Müsned*'i kıraat etmiştir.⁷⁶ Belh'e rihle yapan Ebü'l-Me'âlî el-Merverrûzî (ö. 545/1150) ise Halîlî'den *el-Müsned*'i dinlemiştir.⁷⁷ Heratlı muhaddis Ebü'l-Mehâsin el-Gânimî (ö. 553/1158) de Belh'te Halîlî'den hadis semâ etmiştir. Onun Halîlî'den aldığı kitapların başında Tirmizî'nin eş-Şemâil'i ve Şâfi'nin *el-Müsned*'i gelmektedir.⁷⁸

Heysem b. Küleyb eş-Şâfi'nin *el-Müsned*'i, Halîlî'nin talebeleri vasıtasıyla farklı coğrafyalara yayılarak semâ ve icâzet yöntemiyle aktarılmıştır. Söz gelimi ilim tahsili için İslâm dünyasının dört bir yanını dolaşarak yedi bin hocadan hadis dinleyen büyük muhaddis Ebû Sa'd Abdülkerîm es-Sem'ânî⁷⁹ (ö. 562/1166), *el-Müsned*'i Halîlî'nin öğrencilerinden tahammül etmiş bir âlimdir. Sem'ânî bu kitabın üç ciltlik kısmını Ebü'l-Mehâsin el-Gânimî'den dinlemiş,⁸⁰ ayrıca Ebû Sa'îd el-Gaznevî'nin kendisi için yazdığı ve bütün rivâyetlerini kapsayan icâzet sayesinde *el-Müsned*'in de rivâyet hakkına

Muhammed el-Kindirî, *Hutûtu'l-'ulemâ mine'l-karni'l-hâmîs ile'l-'âşir hicrî* (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2014), 27-645; Nagihan Emiroğlu, *Türk (Bahri) Memlükler Döneminde Hadis İlimi* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2023), 76-88.

⁷² Hakkında bilgi için bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 20/452-454.

⁷³ Hakkında bilgi için bkz. Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem'ânî, *et-Tahbîr fi'l-mu'cemi'l-kebîr*, thk. Münîre Nâci Sâlim (Bağdat: Rîâsetü Dîvânî'l-Evkâf, 1975), 1/526.

⁷⁴ Hakkında bilgi için bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 19/621-622.

⁷⁵ İlgili semâ kayıtları için bkz. Zeynullâh, "Mukaddime", 1/32-35.

⁷⁶ Sem'ânî, *et-Tahbîr fi'l-mu'cemi'l-kebîr*, 1/548.

⁷⁷ Sem'ânî, *et-Tahbîr fi'l-mu'cemi'l-kebîr*, 2/27.

⁷⁸ Sem'ânî, *et-Tahbîr fi'l-mu'cemi'l-kebîr*, 2/301.

⁷⁹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 20/456-465; a.mlf., *Tezkiratü'l-huffâz*, 4/1316-1319.

⁸⁰ Sem'ânî, *et-Tahbîr fi'l-mu'cemi'l-kebîr*, 2/301-302.

sahip olmuştur.⁸¹ Öte yandan *el-Müsned*'in yazma nüshasında yer alan semâ kayıtları, Halîlî'den icâzet almış bulunan Ebü'l-Hasen el-Mûsevî⁸² tarafından kitabın hicrî 558 yılında Herat'ta okutulduğunu ortaya koymaktadır.⁸³ Yine hicrî 597 ve 598 yıllarında akdedilen meclislerde Heratlı muhaddis Abdülbâkî b. Abdülcebbâr el-Hurdî, Halîlî'nin talebeleri olan Ebû Şücâ' el-Bistâmî ve Ebü'l-Hasen el-Mûsevî'den dinlediği *el-Müsned*'in bazı kısımlarını okutmuştur.⁸⁴ 600/1204 yılında Bağdat'ta vefat eden Hurdî'nin,⁸⁵ hicrî 597 senesindeki ders meclislerine ait semâ kayıtlarından birinde yer bilgisi olarak Medînetü's-selâm yani Bağdat'ın ismi geçmektedir.⁸⁶ Dolayısıyla Şâşî'nin *el-Müsned*'inin tedavülde olduğu ilim merkezleri arasında Bağdat'ın da bulunduğu anlaşılmaktadır.

Mâverâünnehir sınırlarını aşarak farklı ilim merkezlerine ulaşan ve muhaddisler arasında revaç bulan *el-Müsned*, hadis öğretiminin yapıldığı kurumlarda da tadrise konu edilmiştir. Dımaşk'taki Kâsiyûn Dağı eteklerinde kurulan Ziyâiyye Medresesi, hicrî yedinci asırda bu eserin okutulduğu bir müessese olarak dikkat çekmektedir. *el-Müsned*'in icâzetini Abdülbâkî b. Abdülcebbâr el-Hurdî'den almış olan İbnü'l-Buhârî lakaplı muhaddis Fahrüddîn Ali b. Ahmed el-Makdisî⁸⁷ (ö. 690/1291), Ziyâiyye Medresesi'nde hicrî 679 yılında hadis meclisleri akdetmiş; kitabın onun huzurunda okunması suretiyle, derse katılanlar *el-Müsned*'i semâ etmişlerdir.⁸⁸ “Muhaddisü's-Şâm” ve Şeyhu's-sünne” gibi unvanlarla anılan⁸⁹ Dımaşklı hadis âlimi Ziyâüddîn Muhammed b. Abdülvâhid el-Makdisî (ö. 643/1245) tarafından dâru'l-hadîs olarak bina edilen⁹⁰ ve Hanbelîlere ait bir eğitim kurumu olan⁹¹ Ziyâiyye Medresesi'ndeki⁹² bu derslere katılarak *el-Müsned*'in rivâyet hakkını elde eden dinleyiciler arasında, pek çoğu meşhur Makdisî ailesine mensup bulunan tanınmış Hanbelî ulema da yer almıştır.⁹³ Öte

⁸¹ Sem'ânî, *et-Tahbîr fi'l-mu'cemi'l-kebîr*, 1/548.

⁸² Hakkında bilgi için bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 20/394-395.

⁸³ Zeynullâh, “Mukaddime”, 1/35-36.

⁸⁴ Zeynullâh, “Mukaddime”, 1/36-38.

⁸⁵ Zekiyyüddîn Abdülazîm b. Abdülkavî el-Münzirî, *et-Tekmile li-vefeyâti'n-nekale*, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1984), 2/45.

⁸⁶ İlgili semâ kaydı için bkz. Zeynullâh, “Mukaddime”, 1/38.

⁸⁷ Hakkında bilgi için bkz. Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed İbn Receb el-Hanbelî, *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, thk. Abdurrahmân b. Süleymân el-'Useymin (Riyad: Mektebetü'l-Übeykân, 2005), 4/241-250.

⁸⁸ İlgili semâ kayıtları için bkz. Zeynullâh, “Mukaddime”, 1/38-45.

⁸⁹ Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, 4/1405.

⁹⁰ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 14/475.

⁹¹ Ebü'l-Mefâhir Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed en-Nu'aymî, *ed-Dâris fi târihi'l-medâris* (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990), 2/71-76.

⁹² İnşası hicrî 620 yılında tamamlanan bu eğitim kurumu, muhaddislerin büyük çoğunluğu tarafından Dâru'l-hadîs'i-Ziyâiyye şeklinde adlandırılmakla birlikte bazı kaynaklarda el-Medresetü'z-Ziyâiyye ismiyle anılmaktadır. Dâru'l-hadîs'i-Ziyâiyye'nin tarihçesi ve burada görev yapan hadis âlimleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Şemsüddîn Muhammed b. Ali İbn Tolun ed-Dımaşkî, *el-Kalâ'idü'l-cevheriyye fi târihi's-Sâlihiyye*, thk. Muhammed Ahmed Dihmân (Dımaşk: Mecme'u'l-Lugati'l-Arabiyye, 1980), 130-140; Muhammed Mutî' el-Hâfız, *Dûrü'l-hadîsi's-şerîf bi-Dımaşk* (Dımaşk: Dâru'l-Mektebî, 2010), 48-56.

⁹³ Zeynullâh, “Mukaddime”, 1/38-45.

yandan mezkûr medresenin kurucusu Ziyâüddîn el-Makdisî de *el-Müsned*'i Abdülbâkî b. Abdülcebbâr el-Hurdî'den tahsil etmiş ve eserin sonraki nesillere intikalini sağlamıştır.⁹⁴

Şâfi'nin *el-Müsned*'inin hicrî yedinci ve sekizinci yüzyılda yaşamış hadis âlimleri arasında dolaşımda olduğu görülmektedir. Bu dönemde eseri tahsil eden meşhur simalardan biri, Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdurrahmân el-Mizzî'dir (ö. 742/1341). Asrının emsalsiz hadisçisi, devrin hafızı, Şam'ın muhaddisi ve hadis hafızlarının imamı gibi övgülerle anılan Mizzî⁹⁵ bu kitabı, ilki yukarıdaki satırlarda bahsi geçen Fahrüddîn Ali b. Ahmed el-Makdisî diğeri ise Ahmed b. Şeybân b. Tağlib eş-Şeybânî (ö. 685/1286) olmak üzere iki ayrı hocadan almıştır.⁹⁶ Hanbelî mezhebine mensup Dımaşklı muhaddislerden olup kırk yılı aşkın süre hadis rivâyet eden Ahmed b. Şeybân, Kâsiyûn Dağı'ndaki Sâlihiyye mahallesinde yer alan ve Hanbelîlere ait bir eğitim kurumu olan Câmî'u'l-Muzafferî'de hadis hocalığı yapmış bir âlimdir.⁹⁷ Mizzî'nin Câmî'u'l-Muzafferî'deki derslere katılarak hadis dinleyen muhaddisler arasında yer aldığı⁹⁸ göz önünde bulundurulduğunda, her ne kadar buna dair semâ kayıtları mevcut değilse de Mizzî'nin, *el-Müsned*'i Ahmed b. Şeybân'dan bu kurumun çatısı altında dinlemiş olmasının ihtimal dahilinde bulunduğunu söylemek mümkündür. Esasen bu durum, Şâfi'nin *el-Müsned*'inin en azından bu dönemde Dımaşk özelindeki kurumsal hadis tedrisatında yer edinmiş muteber bir eser olduğunun göstergesidir. Nitekim Mizzî de *el-Müsned*'i icâzet yoluyla nakletmiş ve eser onun kanalıyla hicrî dokuzuncu asırda İbn Hacer'e kadar ulaşmıştır.⁹⁹

Yaşadığı devrin tartışmasız en büyük hadis otoritesi sayılan¹⁰⁰ ve asrın hafızı olarak nitelenen¹⁰¹ İbn Hacer gerek istifade ettiği hocaların çokluğu gerekse okuduğu eserlerin çeşitliliği ile dikkat çekmektedir. Sayılamayacak kadar çok âlimden yararlandığı bilinen¹⁰² İbn Hacer, hocalarını tanıtmak ve rivâyet yetkisine sahip olduğu eserleri hangi senedlerle kimlerden tahsil ettiğini belirtmek amacıyla iki ayrı fehrese/mu'cem kaleme almıştır. Bu kapsamda o, *el-Mecma'u'l-müesses li'l-mu'cemi'l-müfehres* adını verdiği fehresesinde yedi yüz otuz hocasının biyografisine yer verip onlardan okuduğu

⁹⁴ İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, 139.

⁹⁵ Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, 4/1498; Salâhuddîn Halîl b. Aybek es-Safedî, *A'yânü'l-'asr ve a'vânü'n-nasr*, thk. Ali Ebû Zeyd vd. (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1998), 5/644; Muhammed b. Şâkir el-Kütübî, *Fevâtü'l-vefeyât ve'z-zeyl 'aleyhâ*, thk. İhsân Abbâs (Beirut: Dâru Sâdir, 1974), 4/353; Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyye*, 10/395-396; İbn Tolun, *el-Kalâ'idü'l-cevheriyye*, 451.

⁹⁶ İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, 139.

⁹⁷ İbn Receb, *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, 4/207-208; Muhammed Mutî' el-Hâfiz, *Câmî'u'l-Hanâbile el-Muzafferî* (Beirut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2002), 214.

⁹⁸ Hâfiz, *Câmî'u'l-Hanâbile*, 584.

⁹⁹ İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, 139.

¹⁰⁰ Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebû Bekr es-Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara fi ahbâri Mısır ve'l-Kâhira*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim (b.y.: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1968), 1/363.

¹⁰¹ Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân es-Sehâvî, *et-Tibrü'l-mesbûk fi zeyli's-Sülûk* (Kahire: Mektebetü'l-Külliyâtî'l-Ezheriyye, ts.), 230; Zeynüddîn Muhammed b. Ahmed İbn İyâs el-Hanefî, *Bedâ'iu'z-zühûr fi vekâ'i'i'd-dühûr*, thk. Muhammed Mustafa (Mekke: Mektebetü Dâri'l-Bâz, ts.), 2/269.

¹⁰² Takıyyüddîn Muhammed b. Necm İbn Fehd, *Lahzu'l-elhâz bi-zeyli Tabakâti'l-huffâz* (Zeyli Tezkirati'l-huffâz içerisinde) (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 327.

eserleri zikretmiştir.¹⁰³ *el-Mu‘cemü’l-müfehres*’inde ise hadis, fıkıh, tefsir, kıraat, fıkıh usûlü, akâid, kelâm, dil, edebiyat ve tarih gibi ilimlere dair okuduğu veya icâzetini aldığı bin dokuz yüz altmış eserin senedlerine yer vermiştir.¹⁰⁴ İbn Hacer’in her iki fehresesindeki kayıtlar, onun Heysem b. Küleyb eş-Şâşî’ye ait *Müsned*’i okuduğunu ve kitabın icâzetini aldığını ortaya koymaktadır. Buna göre İbn Hacer, *Müsnedü’l-Heysem b. Küleyb* adıyla andığı bu eserin rivâyet hakkını birkaç farklı hocası vesilesiyle elde etmiştir. Kendisi söz konusu eserin ilk cildini, Mizzî’den icâzetli olan el-Kemâl Ahmed b. Ali b. Abdülhak’dan¹⁰⁵ (ö. 802/1400) müşâfehe yoluyla almıştır. Diğer taraftan o, Ümmü’l-Hasen bintü’l-Müneccâ ismiyle zikrettiği hanım hocasına *el-Müsned*’in büyük bölümünü okumuş, kalan kısmının da icâzetini almıştır. Ümmü’l-Hasen bintü’l-Müneccâ’nın bu kitaba dair isnadı, Süleymân b. Hamza vasıtasıyla Hanbelî hadis âlimi Ziyâüddîn el-Makdisî’ye dayanmaktadır. Makdisî ise bu eseri, daha önce değinildiği üzere Abdülbâkî b. Abdülcebbâr el-Hurdî’den dinlemiştir.¹⁰⁶ Adı geçen Ümmü’l-Hasen bintü’l-Müneccâ, Dimaşklı hanım muhaddis Fâtıma bint Muhammed et-Tenûhiyye (ö. 803/1400) olup;¹⁰⁷ İbn Hacer’in, fehresesinde genişçe yer verdiği¹⁰⁸ ve hem büyük kitaplardan pek çoğunu hem de birçok cüzü kendisinden okuduğu¹⁰⁹ bir şahsiyettir. Bu hanım, Şâşî’nin *el-Müsned*’ine, önceki satırlarda zikredilenin dışında bir başka isnadla da ulaşmış ve eserin bir kısmını bu kanalla da İbn Hacer’e nakletmiştir.¹¹⁰ İbn Hacer’in, şeyhlerinden dinlediği ve rivâyet yetkisini aldığı eserlerin çok büyük bir kısmını naklettiği¹¹¹ dikkate alındığında, Şâşî’nin *el-Müsned*’inin de İbn Hacer’in merviyâtı arasında yer almış olması uzak bir ihtimal değildir.

Heysem b. Küleyb eş-Şâşî tarafından Mâverâünnehir’de kaleme alınan ve zaman içerisinde Horasan, Mısır ve Şam bölgelerinde dolaşıma girdiği anlaşılan *el-Müsned*’in, Batı İslâm coğrafyasına yani Endülüs ve Mağrib ilim havzalarına ulaşip ulaşmadığı da ayrıca irdelenmesi gereken bir husustur. Batı İslâm dünyasında telif edilen fehrese/bernâme türü eserlerde, Şâşî’nin *el-Müsned*’inin Endülüs-Mağrib hattında okunduğunu ve hadis âlimleri arasında tedavülde olduğunu gösteren bir kayda rastlanmamaktadır. Bu çerçevede, Endülüs ve Mağrib havzasındaki hadis âlimlerince hangi kitapların tahsil edilip aktarıldığı hakkında önemli bilgiler ihtiva eden ve yazıldıkları dönemin ilmî atmosferine

¹⁰³ Hocalarının isimlerini alfabetik olarak sıralayan İbn Hacer, eserini yedi yüz otuzuncu sırada yer alan Yûsuf b. Ali b. Mûsâ ile sonlandırmıştır. Bkz. İbn Hacer, *el-Mecma‘u’l-müesses*, 3/369.

¹⁰⁴ Okuduğu bin dokuz yüz altmış eseri ilim dalı esasına göre gruplandıran İbn Hacer, son bölümde tarih kitaplarına yer vererek çalışmasını nihayete erdirmiştir. Bkz. İbn Hacer, *el-Mu‘cemü’l-müfehres*, 420.

¹⁰⁵ Hakkında bilgi için bkz. Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân es-Sehâvî, *ed-Dav‘ü’l-lâmi‘ li-ehli’l-karni‘t-tâsi‘* (Beyrut: Dâru’l-Cil, 1992), 2/33.

¹⁰⁶ İbn Hacer, *el-Mu‘cemü’l-müfehres*, 139.

¹⁰⁷ Hakkında bilgi için bkz. Sehâvî, *ed-Dav‘ü’l-lâmi‘*, 12/101.

¹⁰⁸ İbn Hacer, *el-Mecma‘u’l-müesses*, 2/389-434.

¹⁰⁹ Ebü’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *İnbâü’l-gumr bi-ebnâi’l-‘umr*, thk. Hasen Habeşî (Kahire: Vizâretü’l-evkâf, 1969), 2/180.

¹¹⁰ İbn Hacer, *el-Mecma‘u’l-müesses*, 2/430.

¹¹¹ Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân es-Sehâvî, *el-Cevâhir ve’l-dürer fi tercemeti şeyhi’l-İslâm İbn Hacer*, thk. İbrâhîm Abdülmecîd (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1999), 1/241.

dair kıymetli veriler sunan eserler olarak öne çıkan İbn Atıyye el-Endelüsî'nin (ö. 541/1147) *el-Fihrist*'i,¹¹² Kâdî İyâz'ın (ö. 544/1149) *el-Gunye*'si¹¹³ ve İbn Hayr el-İşbilî'nin (ö. 575/1179) *Fehrese*'si¹¹⁴ incelendiğinde, müelliflerin okuduğu veya icâzetini aldığı kitaplar arasında Şâî'nin *el-Müsned*'ine yer verilmediği görülmektedir. Benzer şekilde Endülüs ulemasından Ru'aynî (ö. 666/1267) ve İbn Ebû'r-Rebî' (ö. 688/1289) tarafından yazılan *Bernâmec* adlı eserler¹¹⁵ ile Sebteli muhaddis Tüçîbî'ye (ö. 730/1329) ait *Bernâmec*'de¹¹⁶ kayıt altına alınan kitaplar arasında da *el-Müsned*'e tesadüf edilmemektedir. Buradan hareketle, Mâverâünnehir havzasına ait bir hadis eseri olarak *el-Müsned*'in yayılım coğrafyasına Endülüs ve Mağrib bölgelerinin dahil olmadığını söylemek mümkündür.

3. Sonuç

İslâm düşünce tarihinde birçok açıdan öneme sahip olan Mâverâünnehir kültür havzası, erken dönemlerde hadis ilminin canlılığını sürdürdüğü bir coğrafya olarak öne çıkmaktadır. Pek çok meşhur muhaddisin yetiştiği bu bölge, hadis talebelerinin rihle rotaları üzerinde yer almış; özellikle Semerkant, Buhârâ, Şâş ve Tirmiz gibi şehirlerdeki hadisçilik faaliyetleri sayesinde Mâverâünnehir bir çekim merkezi hâline gelmiştir. Öte yandan Mâverâünnehir kökenli muhaddislerce telif edilen eserler de hadis literatürü içerisinde mühim bir yer edinmiştir. Mâverâünnehirli muhaddislere ait eserler, geniş rivâyet ağları sayesinde İslâm coğrafyasının farklı bölgelerine intikal etmiş; böylece Mâverâünnehir'de vücuda gelen hadis birikimi, geniş ölçekli bir yayılım göstermiştir.

Mâverâünnehir havzasında yetişen muhaddislerden olan Ebû Saîd el-Heysem b. Küleyb eş-Şâî, hadis faaliyetleriyle öne çıkan bir şahsiyet olarak dikkati çekmektedir. Hicrî üçüncü asrın sonları ile dördüncü asrın başlarına tanıklık eden Şâî'nin ilmî hayatı mercek altına alındığında, yaşadığı devirde Mâverâünnehir'deki hadisçilik faaliyetlerinin canlılık kazanmasında kendisinin önemli rol oynadığı görülmektedir. Bölge dışına da rihle düzenleyerek aralarında Tirmizî, İbn Kuteybe ve Ebû Hâtim er-Râzî gibi meşhur simaların yer aldığı çok sayıda hadis âliminin rahle-i tedrisinden geçen Şâî, başta Buhârâ olmak üzere çeşitli beldelerde hadis rivâyetiyle iştigal ederek bu ilmin Mâverâünnehir'deki gelişimine katkıda bulunmuştur. Şâî'yi hadis ilmi açısından mühim bir konuma taşıyan hususiyetlerin başında, kimi meşhur eserlerin râvîsi olması ve müsned türünde bir kitap tasnif etmesi gelmektedir. Zira Şâî, hem Tirmizî'nin *el-Câmî*'i ile eş-Şemâil'ini hem de İbn Kuteybe'nin *Garîbü'l-hadîs*

¹¹² Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib İbn Atıyye el-Endelüsî, *Fihristü İbn Atıyye*, thk. Muhammed Ebû'l-Ecfân vd. (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1983).

¹¹³ Kâdî İyâz b. Mûsâ el-Yahsubî, *el-Gunye: Fihristü şüyûhi'l-Kâdî İyâz*, thk. Mâhir Züheyr Cerrâr (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1982).

¹¹⁴ Ebû Bekr Muhammed b. Hayr el-İşbilî, *Fehrese* (Kahire: el-Mektebetü'l-Endelüsiyye, 1997).

¹¹⁵ Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed el-İşbilî er-Ru'aynî, *Bernâmecü şüyûhi'r-Ru'aynî*, thk. İbrâhîm Şebbûh (Dımaşk: Vizâretü's-sekâfe, 1962); Ebû'l-Hüseyn Ubeydullâh b. Ahmed b. Ebû'r-Rebî' el-İşbilî, *Bernâmecü şüyûhi İbn Ebi'r-Rebî'* (Rabat: er-Râbitatü'l-Muhammediyye li'l-'Ulemâ, 2011).

¹¹⁶ Tüçîbî, *Bernâmecü't-Tüçîbî*.

ve *el-Ma'ârif* adlı çalışmalarını rivâyet etmiştir. Onun kaleme aldığı *el-Müsned* ise Mâverâünnehir havzasına bıraktığı kıymetli bir mirastır.

Kısmen de olsa bugüne ulaşan *el-Müsned*'in hadis tarihindeki izi sürüldüğünde gerek eserin ilmî değerini ortaya çıkarmak bakımından gerekse Mâverâünnehir hadis birikiminin İslâm dünyasına yayılma seyrini takip etmek açısından kayda değer veriler elde edilmektedir. Bu kapsamda çalışmada, semâ kayıtları ve fehrese/mu'cem/bernâmec türü eserler esas alınmak suretiyle, Şâî tarafından telif edilen *el-Müsned*'in tarihteki dolaşım ağı tespit edilmiştir. Bu çerçevede, Şâî'nin hadis mirası olan *el-Müsned*'in çeşitli dönemlerde ve muhtelif coğrafyalarda muhaddisler tarafından okunup aktarıldığı görülmüştür. Semâ, kıraat ve icâzet yöntemiyle nakledilerek hicrî dokuzuncu asra kadar uzandığı saptanan bu eserin, aralarında Sem'ânî, Ziyâüddîn el-Makdisî, Mizzî ve İbn Hacer gibi meşhur isimlerin de yer aldığı âlimler tarafından tahsil ve tedrise konu edildiği anlaşılmıştır. Mâverâünnehir sınırlarını aşarak Belh, Herat, Bağdat ve Dımaşk'ta rivâyet edilen *el-Müsned*'in hicrî yedinci asırda kurumsal hadis tedrisatının bir parçası hâline gelmesi, kitabın muhaddisler nezdinde ne derece muteber olduğunu ortaya koyması bakımından son derece önemli bir ayrıntıdır. Öte yandan *el-Müsned*'in Endülüs ve Mağrib ilim havzalarındaki muhaddislerce okunduğuna dair bir kayda rastlanmaması, eserin bu bölgede tedavüle girmediğini göstermektedir.

Netice itibariyle hadis ilminin Mâverâünnehir'deki gelişimi açısından büyük katkıları bulunan Heysem b. Küleyb eş-Şâî'nin hicrî dördüncü asırda bölgeye kazandırdığı rivâyet birikimi olarak *el-Müsned*'in, farklı ilim merkezlerine intikal ederek hadis âlimleri arasında belirli ölçüde rağbet gören ve gerek ders meclislerinde gerekse dâru'l-hadîs çatısı altında okunan bir eser olduğu ortaya konulmuştur.

Extended Abstract

The Muḥaddith from Mā Warā' al-nahr Haytham b. Kulayb al-Shāshī and the Circulation of His Work *Musnad* in the History of Ḥadīth

Mā Warā' al-nahr, which is described in the sources as one of the most fertile and favourable regions on earth, is one of the important basins of science and culture in the history of Islamic thought. Many scholars were trained and worked in Mā Warā' al-nahr, which includes many cities and regions that are centres of knowledge, especially Samarkand, Bukhārā, Shāsh and Tirmidh. The region, which has become a centre of civilisation, has become a route for the aspirants of knowledge. In this respect, Mā Warā' al-nahr has a great importance in the historical development process of Islamic sciences. In particular, it is known that in the III-VI/IX-XIIth centuries corresponding to the Samanids and Qaraghanids, Mā Warā' al-nahr experienced a golden age in terms of Islamic culture and civilisation.

The science of ḥadīth is one of the sciences that have been developing in Mā Warā' al-nahr since the early period. From the third century of Hijra, the golden age of ḥadīth, the ḥadīth activities in this region intensified and many famous muḥaddiths were trained in important cities in Mā Warā' al-nahr. The fact that a large number of ḥadīth scholars, including well-known figures such as al-Bukhārī, al-Tirmidhī, al-Dārimī, al-Khattābī and al-Ḥalīmī, originated from Mā Warā' al-nahr reveals the importance of the region in terms of the science of ḥadīth.

One of the scholars who grew up in the Mā Warā' al-nahr basin and came to the fore with his ḥadīth activities was Abū Saīd al-Haytham b. Kulayb al-Shāshī (d. 335/946). Haytham b. Kulayb, who belonged to Shāsh, which corresponds to Tashkent, the capital of Uzbekistan today, is a famous figure referred to in the sources as “the muḥaddith of Mā Warā' al-nahr”. Haytham b. Kulayb, who is mentioned with titles such as imām, muḥaddith, hāfız and sika, grew up in Binkes, the capital of Shāsh. The period in which Shāshī lived was a time of intensive narration activities and travelling between regions to learn ḥadīth. In line with the scholarly tradition of this period, he both benefited from the scholars in Mā Warā' al-nahr and travelled outside the region to study ḥadīth. Bukhārā, Balkh and Baghdad are the centres of knowledge among the destinations of Shāshī's scholarly journey. Among the scholars whom Shāshī studied under were Abū 'Isā al-Tirmidhī, Sālih Jazarah, Ḥanbal b. Ishāq, Abū Ḥātim al-Rāzī, and Ibn Qutaybah.

After completing his journey in Iraq, Shāshī returned to Mā Warā' al-nahr and engaged in the narration of ḥadīth and the transmission of the works for which he had a licence. The fact that many of the muḥaddiths of Mā Warā' al-nahr and those who came from different regions to learn ḥadīth were Shāshī's students shows how important a figure he was in terms of the development of

the science of ḥadīth in the region. Undoubtedly, Shāshī was one of the scholars who made Bukhārā and its vicinity a centre of attraction for ḥadīth students during his lifetime.

Haytham b. Kulayb al-Shāshī gained an important place in the history of ḥadīth by narrating some famous books. In this context, it is noteworthy that he was one of the well-known narrators of al-Tirmidhi's *al-Jāmi* and *al-Shamāil*. Shāshī also narrated the works of Ibn Qutaybah, from whom he had learnt in Baghdad, such as *Garīb al-ḥadīth* and *al-Ma'ārif*. The fact that he wrote a work in the genre of musnad places Shāshī in a special position in the history of ḥadīth. This work is a valuable heritage that he brought to the Mā Warā' al-nahr basin. Shāshī, who completed his education in the third century of Hijra, made an important contribution to the ḥadīth classification movement of the fourth century through *Musnad*.

Musnad, the only surviving work of al-Shāshī, is missing the beginning and the end in its present form. *Musnad*, which is reported to be a voluminous work consisting of two large volumes in the sources, contains the narrations of nineteen Companions in its present form. The printed copy of the book contains one thousand five hundred and thirty-two ḥadīths. The transmission process of *Musnad*, which is of great value in terms of reflecting the ḥadīth accumulation in the scholarly basin of Mā Warā' al-nahr, and the channels through which it spread throughout the Islamic world are of great importance.

When the trace of the *Musnad* in the history of ḥadīth is followed, significant findings are obtained both in terms of revealing the scholarly value of the work and in terms of following the course of the spread of the ḥadīth accumulation of Mā Warā' al-nahr to the Islamic world. In this article, the circulation network of Shāshī's *Musnad* in history has been identified through semā records and fehrese/mu'cem/bernāmaj books. In this context, it has been observed that *Musnad*, Shāshī's ḥadīth legacy, was read and transmitted by muḥaddiths in various periods and in various regions. It has been found that this book, which has been transmitted by the method of semā, qiraāt and ijāzah, reaches until the ninth century of Hijra, and that it was the subject of education and teaching by scholars including famous names such as al-Sam'ānī, Ziyā al-Dīn al-Maqdisī, al-Mizzī and Ibn Hajar. The fact that *Musnad*, which was narrated in Balkh, Herat, Baghdad, and Damascus beyond the borders of Mā Warā' al-nahr, became a part of the institutional ḥadīth teaching in the seventh century of Hijra is extremely important in terms of revealing that the book was highly respected by muḥaddiths. On the other hand, the fact that there is no record of *Musnad* being read by muḥaddiths in the Andalusian and Maghrib scholarly basins indicates that the book did not enter circulation in this region.

ملخص موسع

المحدث من ما وراء النهر الهيثم بن كليب الشاشي و انتشار كتابه المسند في تاريخ الحديث

تعد منطقة ما وراء النهر التي وردت في المصادر من أكثر مناطق الأرض إنتاجاً وصالحة للعيش أحد الأحياء العلمية والثقافية المهمة التي لها مكانة في تاريخ الفكر الإسلامي. تم تدريب العديد من العلماء وقاموا بأنشطة في بلاد ما وراء النهر التي تحتوي على العديد من المدن والمناطق التي تعتبر مراكز للعلوم مثل سمرقند وبخارى وترمز وشاش. وأصبحت المنطقة مركزاً للحضارة وطريق الرحلة لطلاب العلم. وفي هذا الصدد، فإن منطقة ما وراء النهر لها أهمية كبيرة في التطور التاريخي للعلوم الإسلامية. ومن المعروف أن بلاد ما وراء النهر شهدت عصرها الذهبي من حيث الثقافة والحضارة الإسلامية، خاصة بين القرن الثالث والسادس الهجريين، الموافق للعصر الساماني والقرخاني.

يعد علم الحديث من أبرز العلوم في ما وراء النهر منذ العصور المبكرة. ابتداءً من القرن الثالث الهجري، العصر الذهبي لعلم الحديث، تكثفت أنشطة الحديث في هذه المنطقة ونشأ العديد من علماء الحديث المشهورين في مدن مهمة في بلاد ما وراء النهر. إن حقيقة أن العديد من علماء الحديث المشهورين مثل البخاري والترمذي والدارمي والخطابي والحليمي كانوا من بلاد ما وراء النهر يدل على أهمية المنطقة من حيث علم الحديث.

ومن العلماء الذين نشأوا في بلاد ما وراء النهر وبرزوا في علم الحديث أبو سعيد الهيثم بن كليب الشاشي (ت. 335/946). و الهيثم بن كليب الذي ينتمي إلى الشاش -المقابلة لمدينة طشقند عاصمة أوزبكستان اليوم- عالم مشهور يشار إليه في المصادر باسم "محدث ما وراء النهر". الشاشي الذي يوصف بالإمام والمحدث والحافظ و

الثقة نشأ في بنكس عاصمة شاش. عاش الشاشي في فترة استمرت فيها أنشطة الرواية بشكل مكثف وتم تنظيم الرحلات بين المناطق من أجل تعلم الحديث. وفقاً للتقاليد العلمية لتلك الفترة، فقد استفاد الشاشي من العلماء في بلاد ما وراء النهر وسافر خارج المنطقة لأجل العلم. بخارى وبلخ وبغداد هي مراكز العلوم الواقعة بين محطات رحلة الشاشي. ومن شيوخه أبو عيسى الترمذي و صالح جزرة و حنبل بن إسحاق و أبو حاتم الرازي و ابن قتيبة. وقد عاد الشاشي إلى ما وراء النهر بعد أن أكمل رحلته في العراق، واشتغل برواية الحديث ونقل المصنفات التي أخذ إجازتها. إن حقيقة أن العديد من علماء الحديث من بلاد ما وراء النهر وأولئك الذين جاءوا من مناطق مختلفة لغرض سماع الحديث كانوا من طلاب الشاشي، يدل على أن الشاشي كان عالماً مهتماً للغاية من حيث تطور علم الحديث في المنطقة. ولا شك أن الشاشي هو أحد العلماء الذين جعلوا من بخارى وضواحيها مركز جذب لطلاب الحديث.

نال الهيثم بن كليب الشاشي مكانة مهمة في تاريخ الحديث بروايته بعض الكتب المشهورة. و من هذه الكتب جامع الترمذي و شمائل الترمذي، و أيضا غريب الحديث و المعارف لابن قتيبة. و من ناحية أخرى، فإن للشاشي مكانة خاصة في علم الحديث لأنه صنّف مسنداً.

و هذا التّاج العلميّ يعد تراثاً قيماً تركه الشاشي لمنطقة ما وراء النهر. و كان للشاشي، الذي أكمل تعليمه في القرن الثالث الهجري، الذي يعتبر العصر الذهبي لتصنيف الحديث، إسهاما كبيرا في حركة تصنيف الحديث في القرن الرابع الهجري، من خلال كتابه المسند.

والمسند، وهو الكتاب الوحيد للمؤلف الذي بقي حتى يومنا هذا، مفقود من البداية والنهاية بشكله الحالي. فإن المسند، وهو كتاب ضخّم يتكون من مجلدين كبيرين بحسب المصادر، يحتوي في جزئه الحالي على روايات

تسعة عشر صحابيا. هناك ألف وخمسة وثمانون وثلاثون حديثا في النسخة المطبوعة لمسند الشاشي. والمسند، الذي له قيمة كبيرة من حيث إظهار تراكم الأحاديث في بلاد ما وراء النهر، مهمّ من حيث عملية نقله والقنوات التي ينتشر من خلالها إلى العالم الإسلامي.

عندما يتم تتبع أثر المسند في تاريخ الحديث، يتم الحصول على نتائج مهمة من حيث الكشف عن القيمة العلمية لهذا الكتاب ومتابعة انتشار تراكم الحديث في بلاد ما وراء النهر إلى العالم الإسلامي. وفي هذه المقالة، تم التعرف على شبكة تداول مسند الشاشي في التاريخ من خلال الساعات و كتب الفهارس/ المعاجم/ البرامج. وفي هذا السياق لوحظ أن المسند، وهو تراث الحديث للشاشي، كان يقرأ وينقله المحدثون في فترات مختلفة وفي مناطق مختلفة. وقد تقرر أن هذا الكتاب الذي نُقل بطرق السماع والقراءة والإجازة و وصل إلى القرن التاسع الهجري، سمعه ودرّسه العلماء و من بينهم أشخاص مشهورون كالسمعاني و ضياء الدين المقدسي و المزّي و ابن حجر. و حقيقة أن مسند الشاشي الذي روي في بلخ و هرات و بغداد و دمشق من خلال تجاوز حدود بلاد ما وراء النهر، أصبح جزءا من تعليم الحديث المؤسسي في القرن السابع الهجري، أمرٌ في غاية الأهمية لأنه يدل على أن مسند الشاشي موثوق للغاية في نظر علماء الحديث. و من ناحية أخرى، فإن عدم وجود ما يدل على أن مسند الشاشي قد قرأه علماء الحديث في الحوض العلمي الأندلسي و المغربي يدل على أن الكتاب لم يتم تداوله في هذه المنطقة.

الكلمات المفتاحية: الحديث، ما وراء النهر، الهيثم بن كليب، المسند، الرواية.

Kaynaklar / References / المصادر

- Akhmetov, Zhumabek. *eş-Şaşi ve Müsnedi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Aktanov, Nursadyk. *Karahanlılar Döneminde Hadis: Hicrî IV-VI. Asırlar*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Aydın, Arafat. “Yazma Eserlerdeki Semâ Kayıtlarında Daru’l-Hadisler”. *Anadolu’nun İslamlaşma Sürecinde Dâru’l-Hadisler*. 103-126. Çankırı: y.y., 2012.
- Aydınlı, Abdullah. *Hadis İstilahları Sözlüğü*. İstanbul: Hadisevi Yayınları, 2006.
- Aydınlı, Osman. “Mâverâünnehir’in Tarihi, Siyâsî, İlmî ve Kültürel Yapısı”. *İslâm Düşüncesinin Ana Merkezleri: Mâverâünnehir*. 69-215. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019.
- Çakan, İsmail L. “el-Câmiu’s-sahîh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/129-132. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Emiroğlu, Nagihan. *Türk (Bahrî) Memlûkler Döneminde Hadis İlmî*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2023.
- Eşer, Ahmet. *Hadis İlmînde Fehrese Literatürü*. Konya: Palet Yayınları, 2023.
- Hâfız, Muhammed Mutî. *Câmi’u’l-Hanâbile el-Muzafferî*. Beyrut: Dâru’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, 2002.
- Hâfız, Muhammed Mutî. *Dûru’l-hadîsî-ş-şerîf bi-Dimaşk*. Dimaşk: Dâru’l-Mektebî, 2010.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali. *Târîhu Medîneti’s-selâm*. thk. Beşşâr Avvâd Ma’rûf. Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 2001.
- İbn Abdülhâdî, Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Tabakâtü ‘ulemâi’l-hadîs*. thk. Ekrem el-Bûşî vd. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1996.
- İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib el-Endelüsî. *Fihrisü İbn Atıyye*. thk. Muhammed Ebü’l-Ecfân vd. Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 1983.
- İbn Ebû Ya’lâ, Ebü’l-Hüseyn Muhammed b. Ebû Ya’lâ el-Ferrâ. *Tabakâtü’l-Hanâbile*. thk. Abdurrahman b. Süleymân el-Useymîn. Mekke: el-Emânetü’l-Âmme li’l-İhtifâl, 1999.
- İbn Ebü’r-Rebî, Ebü’l-Hüseyn Ubeydullâh b. Ahmed b. Ebü’r-Rebî el-İşbilî. *Bernâmecü süyûhi İbn Ebi’r-Rebî*. Rabat: er-Râbitatü’l-Muhammediyye li’l-‘Ulemâ, 2011.
- İbn Fehd, Takıyyüddîn Muhammed b. Necm. *Lahzu’l-elhâz bi-zeyli Tabakâti’l-huffâz (Zeylü Tezkirati’l-huffâz içerisinde)*. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, ts.
- İbn Hacer, Ebü’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî. *el-Mu’cemü’l-müfehres*. thk. Muhammed Şekûr el-Meyâdînî. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1998.
- İbn Hacer, Ebü’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî. *el-Mecma’u’l-müesses li’l-mu’cemi’l-müfehres*. thk. Yûsuf Abdurrahmân el-Mar’aşî. Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 1992.
- İbn Hacer, Ebü’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî. *İnbâü’l-gumr bi-ebnâi’l-‘umr*. thk. Hasen Habeşî. Kahire: Vizâretü’l-evkâf, 1969.
- İbn Havkal, Ebü’l-Kâsım Muhammed b. Ali. *Sûretü’l-arz*. Beyrut: Dâru Mektebeti’l-Hayât, 1992.
- İbn Hayr, Ebû Bekr Muhammed el-İşbilî. *Fehrese*. Kahire: el-Mektebetü’l-Endelüsiyye, 1997.

- İbn İyâs, Zeynüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hanefî, *Bedâ'î'u'z-zühûr fî vekâ'i'i'd-dühûr*. thk. Muhammed Mustafa. Mekke: Mektebetü Dâri'l-Bâz, ts.
- İbn Nukta. Ebû Bekr Muhammed b. Abdülganî el-Bağdâdî. *Kitâbü't-takyîd li-ma'rifeti'r-ruvât ve's-sünen ve'l-mesânîd*. Haydarâbâd: Dâiretü'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1983.
- İbn Receb, Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed el-Hanbelî. *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*. thk. Abdurrahmân b. Süleymân el-'Useymîn. Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 2005.
- İbn Tolun, Şemsüddîn Muhammed b. Ali ed-Dımaşkî. *el-Kalâ'idü'l-cevheriyye fî târihi's-Sâlihiyye*. thk. Muhammed Ahmed Dihmân. Dımaşk: Mecme'u'l-Lugati'l-Arabiyye, 1980.
- İbnü'l-İmâd, Şihâbüddîn Ebü'l-Felâh Abdülhayy b. Ahmed el-Hanbelî. *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*. thk. Abdülkâdir el-Arnaût vd. Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, ts.
- Kâdî İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ el-Yahsubî. *el-Gunye: Fihristü şüyûhi'l-Kâdî İyâz*. thk. Mâhir Züheyr Cerrâr. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1982.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü'l-müellifîn: Terâcimü musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993.
- Kettânî, Muhammed b. Ca'fer. *er-Risâletü'l-müstetrafe li-beyâni meşhûri kütübi's-sünneti'l-müşerrefe*. Kahire: Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, ts.
- Kindirî, Abdullâh b. Muhammed. *Hutûtu'l-ulemâ mine'l-karni'l-hâmis ile'l-âşir hicrî*. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2014.
- Köktaş, Yavuz Köktaş. "Şâşi, Heysem b. Küleyb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/368-369. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Kütübî, Muhammed b. Şâkir. *Fevâtü'l-vefeyât ve'z-zejl 'aleyhâ*. thk. İhsân Abbâs. Beyrut: Dâru Sâdır, 1974.
- Leder, Stefan vd. *Mu'cemü's-Semâ'ati'd-Dımaşkiyye*. Dımaşk: el-Ma'hedü'l-Fransî li'd-Dirâseti'l-Arabiyye, 1996.
- Makdisî, Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm*. Leiden: Brill, 1906.
- Münzirî, Zekiyyüddîn Abdülazîm b. Abdülkavî. *et-Tekmilâ li-vefeyâti'n-nekale*. thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1984.
- Nu'aymî, Ebü'l-Mefâhir Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed. *ed-Dâris fî târihi'l-medâris*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.
- Özgüdenli, Osman Gazi. "Mâverâünnehir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/177-180. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Ru'aynî, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed el-İşbilî. *Bernâmecü şüyûhi'r-Ru'aynî*. thk. İbrâhîm Şebbûh. Dımaşk: Vizâretü's-sekâfe, 1962.
- Safedî, Salâhuddîn Halîl b. Aybek. *A'yânü'l-'asr ve a'vânü'n-nasr*. thk. Ali Ebû Zeyd vd. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1998.
- Sehâvî, Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân. *ed-Dav'ü'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi'*. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1992.
- Sehâvî, Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân. *el-Cevâhir ve'd-dürer fî terciyeti şeyhi'l-İslâm İbn Hacer*. thk. İbrâhîm Abdülmecîd. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1999.
- Sehâvî, Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân. *et-Tibrü'l-mesbûk fî zeyli's-Sülûk*. Kahire: Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, ts.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed. *el-Ensâb*. Beyrut: Dâru'l-Cinân, 1988.

- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed. *et-Tahbîr fi'l-mu'cemi'l-kebîr*. thk. Münîre Nâci Sâlim. Bağdat: Riâsetü Dîvânî'l-Evkâf, 1975.
- Sübkî, Tâcüddîn Ebû Nasr Abdülvehhâb b. Ali. *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*. thk. Mahmud Muhammed et-Tanâhî vd. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, ts.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebû Bekr. *Hüsni'l-muhâdara fi ahbâri Mısır ve'l-Kâhira*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim. b.y.: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1968.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebû Bekr. *Tabakâtü'l-huffâz*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.
- Şâşî, Ebû Saîd el-Heysem b. Küleyb. *el-Müsned*. thk. Mahfûzurrahmân Zeynullâh. Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, ts.
- Taneri, Aydın. "Hârizmşahlar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/228-231. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Topuzoğlu, Tevfik Rüştü. "Kıraat ve Semâ Kaydı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/435-436. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Tücbî, Kâsım b. Yûsuf. *Bernâmecü't-Tücbî*. thk. Abdülhafız Mansûr. Tunus: ed-Dâru'l-Arabiyye li'l-Kitâb, 1981.
- Vâdîşî, Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Câbir. *Bernâmecü İbn Câbir el-Vâdîşî*. thk. Muhammed el-Habîb el-Hîle. Tunus: y.y., 1981.
- Yâkût, Şihâbüddîn Yâkût b. Abdullah el-Hamevî. *Mu'cemü'l-büldân*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1977.
- Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *el-Emsâr zevâtü'l-âsâr*. thk. Abdülkâdir el-Arnaût vd. Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 1985.
- Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaût vd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1981.
- Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2003.
- Zehebî, Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Tezkiratü'l-huffâz*. Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1374.
- Zeynullâh, Mahfûzurrahmân. "Mukaddime". *el-Müsned*. mlf. Ebû Saîd el-Heysem b. Küleyb eş-Şâşî. 1/5-46. Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, ts.
- Ziriklî, Hayrüddîn b. Mahmûd. *el-A'lâm*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002.

HADITH

Uluslararası Hadis Araştırmaları Dergisi
International Journal of Hadith Researches
المجلة الدولية لأبحاث الحديث

Temmuz / July / يوليو / 2024, 12: 67-98

Türk İlahiyatlarında Kaleme Alınan Hadis Konulu Makalelerin Betimsel Bibliyometrik Analizi (2023 Yılı Özelinde)

Descriptive Bibliometric Analysis of Articles on Hadith Written in Turkish Theology (Year 2023)

التحليل البibliومتري الوصفي لمقالات الحديث النبوي الشريف المكتوبة في قسم علم الحديث في الجامعات التركية (عام 2023)

Adnan Arslan

Doç. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Bilecik/Türkiye
Associate Professor Dr., Bilecik Şeyh Edebali University, Faculty of Islamic Sciences, Bilecik, Türkiye
adnan.arslan@bilecik.edu.tr

ORCID: orcid.org/0000-0002-3989-6612

RORID: <https://ror.org/00dzfx204>

Makale Bilgisi | Article Information

Makalenin Türü | Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi | Received Date: 02.04.2024

Kabul Tarihi | Accepted Date: 03.06.2024

Yayın Tarihi | Published Date: 31.07.2024

Yayın Sezonu | Pub. Date Season: Temmuz / July

DOI: [10.61218/hadith.1463864](https://doi.org/10.61218/hadith.1463864)

Çıkar Çatışması | Competing Interests: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir. / No conflict of interest declared.

Finansman | Grant Support: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır. / No external funding was used to support this research.

Atıf/Citation/اقتباس: Arslan, Adnan. "Türk İlahiyatlarında Kaleme Alınan Hadis Konulu Makalelerin Betimsel Bibliyometrik Analizi (2023 Yılı Özelinde)". *HADITH* 12 (Temmuz 2024), 67-98. [10.61218/hadith.1463864](https://doi.org/10.61218/hadith.1463864).

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. (Adnan Arslan)

Yayıncı/Published by: Veysel Özdemir.

İntihal/Plagiarism: Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir / This article has been scanned by Turnitin. No plagiarism detected / تم فحص البحث بواسطة برنامج لأجل السرقة العلمية فلم يتم إيجاد أي سرقة علمية.

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır / This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/hadith> | mail: hadith.researches@gmail.com

Türk İlahiyatlarında Kaleme Alınan Hadis Konulu Makalelerin Betimsel Bibliyometrik Analizi (2023 Yılı Özelinde)

Doç. Dr. Adnan Arslan

Anahtar Kelimeler:

Hadis
Bibliyometri
Analiz
Makale
Türk İlahiyatları

Öz

Türk ilahiyatlarında İslâmî ilimler alanında özellikle son yıllarda göz dolduran bir bilimsel üretkenlik müşahade edilmektedir. Başta hadis olmak üzere temel İslâm bilimleri anabilim dalında pek çok yazar adeta birbirleriyle yarışır halde akademik yayınlar sunmaktadır. Yayınların nicel artışı, bu yayınların bilimsel seyrinin hangi mecralarda seyrettiği ve entelektüel ilginin ne yönde daha ziyade ilerlediği gibi soruları akla getirmektedir. Bu çalışmada, ilahiyat/İslâmî ilimler fakültelerinin omurgasını oluşturan yapıtaşı anabilim dallarından olan hadis alanında yapılmış makale düzeyindeki akademik çalışmaların bibliyometrik bir analizi yapılmıştır. Son yıllarda yapılan makale düzeyindeki yayınların sayıca katlanarak artmasından dolayı bu çalışma sadece 2023 yılında yayımlanmış makalelerin analizi ile sınırlandırılmıştır. Çalışmada DergiPark veri tabanının verileri esas alınmıştır. Anahtar kelimeler üzerinden yapılan taramalar sonucu erişilen makalelerin yayın yılı ve sayısı, konu, yazar sayısı ve akademik profili vb. parametreler üzerinden analizi yapılmıştır. Veriler kodlanarak grafik ve tablolar halinde görselleştirilmiştir. Sonuç olarak 2023 yılında kaleme alınan hadis konulu akademik makalelerin %85'lik kısmının daha ziyade içerik betimlemesi ve eser-müellif tanıtımına odaklandığı görülmüştür. %15 oranında da diğer çalışmaların yapıldığı gözlemlenmiştir.

Descriptive Bibliometric Analysis of Articles on Hadith Written in Turkish Theology (Year 2023)

Keywords:

Hadith
Bibliometry
Analysis
Article
Turkish Theologies

Abstract

An impressive scientific productivity has been observed in Turkish theology in the field of Islamic sciences, especially in recent years. Several authors in the department of basic Islamic sciences, especially hadith, offer academic publications, almost competing with each other. The quantitative increase in publications brings to mind questions such as in which channels the scientific course of these publications follows and in what direction the intellectual interest is progressing. In this study, a bibliometric analysis of academic studies at the article level in the field of hadith, which is one of the building blocks of the departments that form the backbone of the faculties of theology/Islamic sciences, was made. Due to the exponential increase in the number of article-level publications in recent years, this study was limited to the analysis of articles published only in 2023. The study was based on the data of the DergiPark database. The analysis included parameters such as publication year, number, topic, authors' academic profiles, obtained through keyword searches. The data was coded and presented in graphs and tables. As a result, it was observed that 85% of the academic articles on hadith written in 2023 focused mostly on content description and reviews on books and authors. It was observed that 15% of the studies were conducted on other topics.

Giriş

Herhangi bir bilim dalında akademik yayınlar yapan bir araştırmacı yeni bir kitap, makale veya bildiri çalışması yapmak istediğinde hangi konuya odaklanması gerektiğine dair tereddütler yaşar. Çoğunlukla çalışma alanı çok geniştir ve bu alanın neresine yoğunlaşması gerektiğine özellikle genç araştırmacılar kolaylıkla karar veremezler.

Bu nedenle olmalı ki araştırma görevlisi arkadaşlarımızın odalarında genellikle araştırılmaya değer bir konu arayışı sohbetlerin temel ekseninde yer almaktadır. Aslında zaten olması gereken bu heyecanlı ve çoğu zaman da sancılı süreçte araştırmacıların elinin altında duran başucu yayınlar bibliyografik çalışmalardır. Alanda daha önce kimin ne çalıştığına yukarıdan bakmak neler çalışılabileceğine dair mutlaka bir fikir verecektir.

Örneğin; herhangi bir konuyu bir araştırmacı dönemsel olarak hicri ilk üç asırla sınırlı tutmuşsa bu, bir sonraki üç asrın da işlenebileceği anlamına gelir. Yine bir araştırmacı örneğin, “Fas Romanı” başlıklı bir çalışma yapmışsa bu, “Tunus Romanı” başlığıyla diğer bir çalışmanın ipucunu verir. Alanda kaleme alınmış bibliyografik dizin çalışmalarının kanaatimizce öncelikli yararı budur.

Bibliyografik çalışmalar bir dönemin popüler yayınları arasında yer almıştır. Açıkçası bu, sürecin beklendik bir sonucu olmuştur. Bilim dallarında çalışan akademisyenlerin sayısındaki artış doğal olarak yayınların niceliğine de yansımıştır. Yayın sayısı ve çeşitliliğindeki göz dolduran bu artış araştırmacılarda, bu çalışmaların en azından künye bilgilerini bir araya getirerek panoramik bakma fikrini uyandırmıştır.

Temel İslâm bilimleri anabilim dalımızla alakalı olarak bahsedecek olursak 2000’li yılların başları bibliyografik çalışmaların zirvede seyrettiği yıllar olmuştur. İster tefsîr olsun ister hadis, her disiplinde yayın dizinleri oluşturmak özellikle genç akademisyenler arasında adeta bir yarış haline gelmiştir. Bu dizinler, önce bilim dallarında hazırlanmış yüksek lisans ve doktora tezlerine dikkat kesilmiştir. Vecih Uzunoğlu, seri halinde yayımladığı üç makalesiyle Türkiye’de Arap dili ve belagatı alanında hazırlanmış lisansüstü tezlerinin başlıklarını bir araya getirmiştir.¹

Ömer Kara, *Tefsir Akademisyenleri Biyografisi* başlıklı çalışmasında tefsîr alanında belirli yıllar arasında hazırlanmış tez ve kaleme alınmış makalelere dair bir dizin ortaya koymuştur.² Ramazan Biçer, kelim alanındaki tezlerin künye bilgilerini bir araya getirmiştir.³

¹ M. Vecih Uzunoğlu, “Türkiye’de Arap Dili Alanında Yapılan Yüksek Lisans ve Doktora Tezleri-I (1956-2002)”, *Nüşa Şarkiyat Araştırmaları Dergisi* 3/8 (2003), 7-31; M. Vecih Uzunoğlu, “Türkiye’de Arap Dili Alanında Yapılan Yüksek Lisans ve Doktora Tezleri-II (1956-2004)”, *Nüşa Şarkiyat Araştırmaları Dergisi* 5/17 (2005), 7-36; M. Vecih Uzunoğlu, “Türkiye’de Arap Dili Alanında Yapılan Yüksek Lisans ve Doktora Tezleri-III (1956-2013)”, *Nüşa Şarkiyat Araştırmaları Dergisi* 15/40 (2015), 1-52.

² Ömer Kara, *Tefsir Akademisyenleri Kataloğu* (Ankara: Kurav Yayınları, 2007).

³ Ramazan Biçer, “Türkiye’de Yapılan Kelâm Tezleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 14/27 (2016), 313-343.

Türkiye İslam Araştırmaları (İSAM) bünyesinde hazırlanan biyografik çalışma *İlahiyat Fakülteleri Tezler Kataloğu III (1953-2015)* ise alanın kuşkusuz en kapsamlı olanıdır.⁴

Tüm bu katkılarına rağmen bibliyografik çalışmalar da doğal olarak miadını doldurmuştur. Zira hemen her bilim dalında tez ve makalelerin künye bilgilerine ulaşmak artık dijital veri tabanlarında saniyeler içinde mümkün olmaktadır. Dolayısıyla bibliyografik dizin çalışmaları, deyim yerinde ise yokluk zamanlarının muhterem gayretleri olarak kütüphanelerin raflarında antika olmayı bekler hale gelmiştir.

O halde dijitalleşen ve yapay zekâ ile taçlanan bilişim çağında bilek gücüyle toplanan bibliyografik bilgilerin yerini başka bir şey almalıdır. Bu değişim şöyle tecelli etmiştir ki artık salt listeleme gayretinden ibaret olan bibliyografik çalışmaların yerini son yıllarda bibliyometrik analizler almıştır.⁵

Bibliyometrik Analiz Nedir?

En genel tanımıyla bibliyometrik; basılı ve/veya bibliyografik çalışmaların niceliklerini ortaya koymaya yönelik araştırmaları ifade etmek için kullanılan bir kavramdır.⁶ Bibliyometri, üretilen bilimsel yayınların yayılımını ölçmek ve niceliksel bir analizini ortaya koymak için başvurulan bir yöntemdir.⁷ Buna göre herhangi bir bilim dalı yahut akademik yayın platformunda teraküm etmiş yayınların tamamı bir vücut farz edilirse bibliyometri, bu vücudun fiziki yapısının tümüne dair tomografik bir görüntü sunmayı amaçlar. Çeşitli alanlardaki uygulamalarıyla meşru bir bilimsel araç olarak son zamanlarda ün kazanmıştır.⁸

Web of Science veri tabanını kullanmaya aşına olan Batılı araştırmacıların sıklıkla kullandığı bu tür analizler, alanında çalışan diğer bilim insanlarının ürettiği veriler aracılığıyla görüşlerini ifade etme imkânı sunar.⁹ Bu tür analizler belirli bir konu alanı içindeki literatürün tanımlanmasına dayanmaktadır.¹⁰ Bibliyometrik taramalar farklı disiplin türlerine göre doğal olarak çeşitlilik arz edebilir.¹¹ Ancak her hâlükârda belirli bir alandaki bilimsel çıktılarının verimliliğini değerlendirebilmek

⁴ İsmail E. Erünsal, Mustafa Birol Ülker, Fatih Çardaklı, *İlahiyat Fakülteleri Tezler Kataloğu III, 1953-2015*. (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015).

⁵ Danica Zeleznik vd. "a Bibliometric Analysis of the Journal of Advanced Nursing 1976-2015", *Journal of Advanced Nursing* 73/10 (2017), 2409. (2407-2419).

⁶ R. N. Broadus, "Toward a Definition Of "Bibliometrics", *Scientometrics* 12 5-6 (1987), 376.

⁷ Éric Archambault, Étienne Vignola Gagné, *The Use of Bibliometrics in the Social Sciences and Humanities*, (Montreal: Social Sciences and Humanities Research Council of Canada (SSHRC), 2004), 1-2.

⁸ Ole Ellegaard, Johan A. Wallin, "the Bibliometric Analysis of Scholarly Production: How Great is the Impact?", 1810.

⁹ Ivan Zupic, Tomaž Čater, "Bibliometric Methods in Management and Organization", *Organizational Research Methods* 18/3 (2015), 429. (429- 472).

¹⁰ Ole Ellegaard, Johan A. Wallin, "the Bibliometric Analysis of Scholarly Production: How Great is the Impact?", *Scientometrics* 105 (2015), 1810. 1809-1831.

¹¹ Ole Ellegaard, "The Application of Bibliometric Analysis: Disciplinary and User Aspects", *Scientometrics* 116 (2018), 182. (181-202).

bu tür analizlerle mümkün olur.¹² Bu türden taramalarla bir taraftan çalışma alanının geçmişini gözlemlemek mümkün olduğu gibi diğer taraftan belki de daha önemlisi, göstergeleri aracılığıyla gelecekteki araştırma alanlarının geliştirilmesine olanak tanır.¹³ Bibliyometrik analiz, araştırma alanları içerisindeki bilimsel çıktılarının ve teknolojinin izlenmesi için bir referans noktası teşkil eder.¹⁴

Bu çalışmada esasen, söz konusu bibliyometrik analizi hadis alanında kaleme alınan makaleler üzerine yapmayı planlamıştık. Türk akademisinde hadis alanında kaleme alınmış tüm hadis makaleleri üzerine bir analiz sunmanın çok faydalı olacağını düşünmüştük. Bu niyetle yaptığımız DergiPark veri tabanı ön incelemesinde, tüm yıllarda kaleme alınmış hadis konulu makalelerin sayısının 2310'a ulaştığını gördük. Söz konusu alanda akademik malzemenin ne kadar devasa olduğunu görünce böyle bir analizi yapabileceğimize fikrinin gerçekçi olmadığını anladık. O halde bir kısıtlamaya gitmek gerekiyordu.

Kısıtlama fikri önce üç yıl, beş yıl gibi kısa bir dönem arasına şamildi; fakat sonra gördük ki DergiPark üzerinden yapılan aramalarda içerik analizi yapabilmek için Web of Science ve Scopus gibi saygın veri tabanlarının sunduğu imkânlar bulunmuyordu. Örneğin; WOS veri tabanında yazarların bilimsel performanslarını gösteren atıflar çekilebiliyordu. Ancak Dergipark'ta bu henüz mümkün olmadığı için araştırma alanını daraltarak derinleştirmek fikri kuvvet buldu. Bu bakımdan sadece 2023 yılı ile araştırmayı sınırlı tuttuk. Bir sonraki başlıkta böyle bir çalışmaya neden ihtiyaç duyulduğu, araştırmanın amacı ve önemi izah edilecektir.

1. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Osmanlı devletinde İslami ilimlerin tâlim ve tadrîsi o zamanların üniversiteleri olan medreselerde gerçekleşiyordu. Bugünkü diploma o zamanların icâzeti idi¹⁵ ve icâzetini alan her mücâz ya kendine bir medrese açıyor yahut büyük bir medresede müderris olarak tadrîs hayatına devam ediyordu. Cumhuriyetle birlikte kapatılan medreseler her ne kadar resmî hüviyet ve meşruiyetini kaybetmiş olsa da İslâmî ilimlerin yükseköğrenim düzeyinde tâlim ve tadrîsi¹⁶ Cumhuriyetin kuruluşundan kısa bir süre sonra önce 1924'te Dârü'l-Fünûn'da daha sonra da 1949'da Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde yeniden başlamıştır.¹⁷

¹² Hamit Derviş, "Bibliometric Analysis using Bibliometrix an R Package", *Journal of Scientometric Res.* 8/3 (2019), 157. (156-160)

¹³ Magaly Gaviria-Marin vd. "Twenty Years of the Journal of Knowledge Management: a Bibliometric Analysis", *Journal of Knowledge Management* 22/8 (2018), 1657.

¹⁴ Élane Gauthier, *Bibliometric Analysis of Scientific and Technological Research: a User's Guide to the Methodology* (Kanada: Science and Technology Redesign Project, 1998), 9.

¹⁵ Ekmeleddin İhsanoğlu, "Osmanlı Medreselerinin Doğuşu", *Belleten* 66/54, 873. (849-905)

¹⁶ Osmanlı Devletinde 1908 yılında kurulan Dâr'ul-Fünun'un -daha sonra 1919'ta kaldırılan- Ulûm-u Şerî'iyye bölümü İlahiyat fakültelerinin ilk nüvesi olarak kabul edilmektedir. Mustafa Öcal, "İlahiyat Fakültelerinin Tarihçesi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (1986), 112. (111-123)

¹⁷ İbrahim Turan, "Türkiye'de İlahiyat Eğitimi: İstihdam Alanı-Program İlişkisi Üzerine Değerlendirme", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37 (2017), 66-67. (59-77)

İlahiyat Fakültelerinin Temel İslam Bilimleri anabilim dalı bu fakültelerin doğal olarak omurgasını teşkil etmektedir. Tefsîr, hadis, fıkıh, kelâm, Arap dili ve belagatı, tasavvuf, kıraat ve İslam mezhepleri tarihi bilim dallarını çatısı altında bir araya getiren Temel İslâm Bilimleri bilim dalları içerisinde özellikle hadis bilim dalı, akademik yayın üretkenliği konusunda en verimli olanlarından denilebilir. Recep Emin Gül, sadece 2012-2017 yılları arasında Türk ilahiyatlarında hadis alanında toplam 359 lisansüstü tez çalışmasının tamamlandığını tespit etmiştir.¹⁸

Bu sayı hadis bilim dalını, Türkiye’de ilahiyat fakültelerinde Temel İslâm Bilimleri anabilim dallarında lisansüstü tez bakımından en üretken olan tefsîr anabilim dalından sonra ikinci sıraya yerleştirmektedir. Zira 2011-2016 yılları arasındaki tefsîr tez çalışmaları toplamda 552’ye ulaşmıştır.¹⁹ Gördüğümüz kadarıyla diğer Temel İslâm Bilimleri anabilim dalı çatısı altındaki bilim dallarına ait tez sayısı daha azdır.

Hadis alanına gösterilen bu entelektüel ilgi, alan içerisinde bibliyografya çalışmaları suretinde tezahür etmiştir. Öyle ki tezlerin yanı sıra makaleler bibliyografyasının dahi kaleme alındığı görülmektedir. Necmeddin Şeker ve Recep Bilgin, tarih aralığı 93 yıl gibi epey kapsamlı bir zaman içerisinde kaleme alınmış hadis makalelerin dizinini çıkarmışlardır.²⁰

Görünen o ki Türk hadis araştırmacıları, bibliyografya konusunda sınır tanımamışlardır. Marmara Üniversitesinden Mehmet Efendioğlu, danışmanlığını yürüttüğü bir doktora tezinde Endonezya’daki hadis çalışmalarını,²¹ Selçuk Üniversitesinden Bilal Saklan da Makedonya’daki hadis konulu çalışmaları incelemiştir.²²

Bu çalışmanın amacı yukarıdaki bibliyografik hadis çalışmalarından farklı olarak tek bir yılda (2023) Türk akademisinde yayımlanan hadis konulu makalelerin betimsel bibliyometrik analizini yapmaktır. Bu suretle hadis alanındaki araştırmaların kronolojik olarak son geldiği noktaya panoramik bakılabilecektir. Hadis çalışmalarında hangi konulara yoğunlaşıldığının bilgisini vererek nispeten ihmal edilen noktalara dikkat çekmek bu çalışmanın önemini teşkil etmektedir.

¹⁸ Recep Emin Gül, “2012-2017 Yıllarında Türkiye’de Yapılan Hadis Tezleri Bibliyografyası ve Değerlendirilmesi”, *Mizânü’l-Hak İslami İlimler Dergisi* 6 (2018), 95.

¹⁹ Abdülcebbar Adıgüzel, Lisansüstü Tefsir Tezlerinin Tematik Tasnifi ve Değerlendirilmesi, *Kur’ân Araştırmalarında Akademik Tezler İslam Dünyası ve Batı Mukayesesi İlim Yayma Vakfı Uluslararası Sempozyum*, ed. Bilal Gökçür vd. 267-288. (İstanbul: İlim Yayma Yayınları, 2018.).

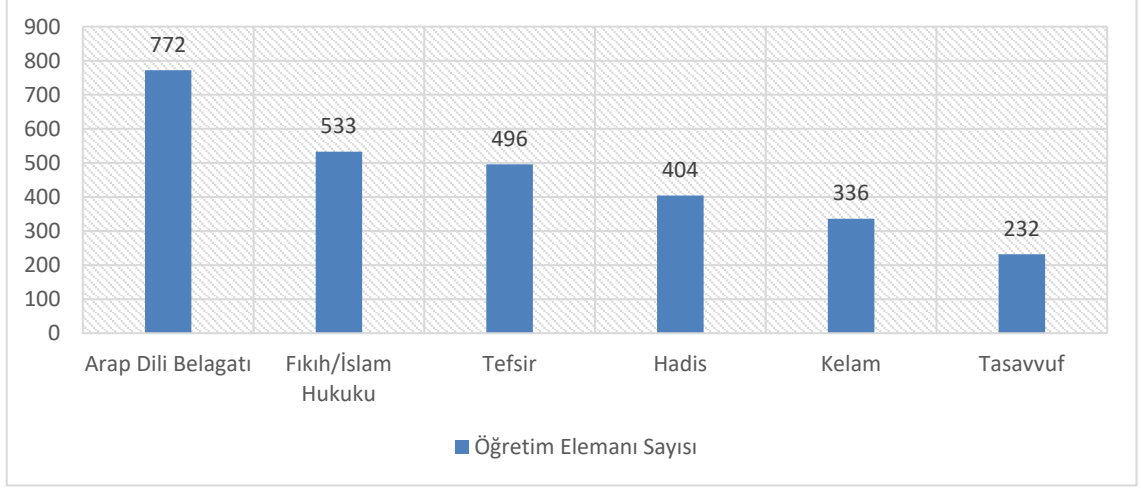
²⁰ Necmeddin Şeker, Recep Bilgin, *Açıklamalı Hadis Makaleleri Bibliyografyası 1923-2016* (Kahramanmaraş: SAMER, 2020).

²¹ Susilawati Susilawati, *Endonezya’da Hadis Çalışmaları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022).

²² Bejadin Ameti, *Makedonya’da Hadis Çalışmaları* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008).

Çalışmaya geçmeden önce Yükseköğretim Bilgi Yönetim Sistemi'nin güncel verilerine göre hadis anabilim dalı öğretim elemanı sayısının diğer bilim dallarıyla karşılaştırıldığı aşağıdaki görsele göz atmanın faydalı olacağı düşünülmüştür. Hadis anabilim dalı, Türk ilahiyatlarında öğretim elemanı²³ sayısı bakımından 4. sırada yer almaktadır.²⁴

Şekil 1: Anabilim Dalı Öğretim Elemanı Sayısı

Araştırmanın Yöntemi

Çalışmanın amacı yukarıda belirtildiği gibi, 2023 yılında Türk ilahiyat dergilerinde yayımlanmış araştırma makalesi türündeki *dokümanların toplanması, gözden geçirilmesi, sorgulanması ve analizidir*.²⁵ Bu analiz yapılırken bir taraftan bibliyometrik analiz çalışmalarının hammaddesini oluşturan sahadaki akademik malzemenin niceliksel tanımlanması (nicel/quantitative)²⁶, diğer taraftan da bu nicel verilerin yorumlanarak nitelendirilmesi (nitel/qualitative) gerekmektedir.

Bundan dolayı çalışmada, yöntem açısından *karma metot* (mixed-method) benimsenmiştir.²⁷ Zaten bilindiği üzere *hiçbir nitel gözlem, nicelemeden hâli değildir*.²⁸

Çalışmanın veri setini oluşturan akademik dokümanlar DergiPark veri tabanından toplanmıştır. Anahtar kelimesi “hadis” olan makale çalışmaları 2023 yılı filtreli olarak taranmış ve dizinlenen makalelerin, araştırmanın amacı doğrultusundaki parametrelere göre nicelikleri çıkarılmıştır.

Bu bir bibliyografik tarama olmadığı için 2023 yılına ait tüm makalelerin listesini sunmaya gerek duyulmamıştır. Nitekim günümüzdeki akademik veri tabanları böyle bir bibliyografik listelemeye ihtiyaç da bırakmamaktadır. Belirli alan ve yıllar içerisinde vücuda gelmiş akademik yayınların tablo ve grafiklerle verilmemesi kimi bibliyografik çalışmaların tespit ve bulgularını

²³ Profesör, Doçent, Dr. Öğr. Üyesi, Öğretim Görevlisi, Araştırma Görevlisi.

²⁴ Veriler için bk. Yükseköğretim Bilgi Yönetim Sistemi, Anabilim Dalı İsmine Göre Öğretim Elemanı Sayıları Raporu” (Erişim 29 Nisan 2024).

²⁵ Ramazan Sak vd., “Bir Araştırma Yöntemi Olarak Doküman Analizi”, *Kocaeli Üniversitesi Eğitim Dergisi* 4/1 (2021), 228.

²⁶ Broadus, “Toward a Definition Of “Bibliometrics”, 375.

²⁷ Glenn A. Bowen, “Document Analysis as a Qualitative Research Method”, *Qualitative Research Journal* 9/2 (2009), 28.

²⁸ John Gerring, “Qualitative Methods”, *Annual Review of Political Science* 20 (2017), 19.

anlaşılması güç hale getirmiştir. Bu çalışmada böyle bir güçlük yaşanmaması için her başlık altında veriler görselleştirilmiştir.

2. Araştırmanın Problemi

Araştırmada şu soruların cevabı aranacaktır:

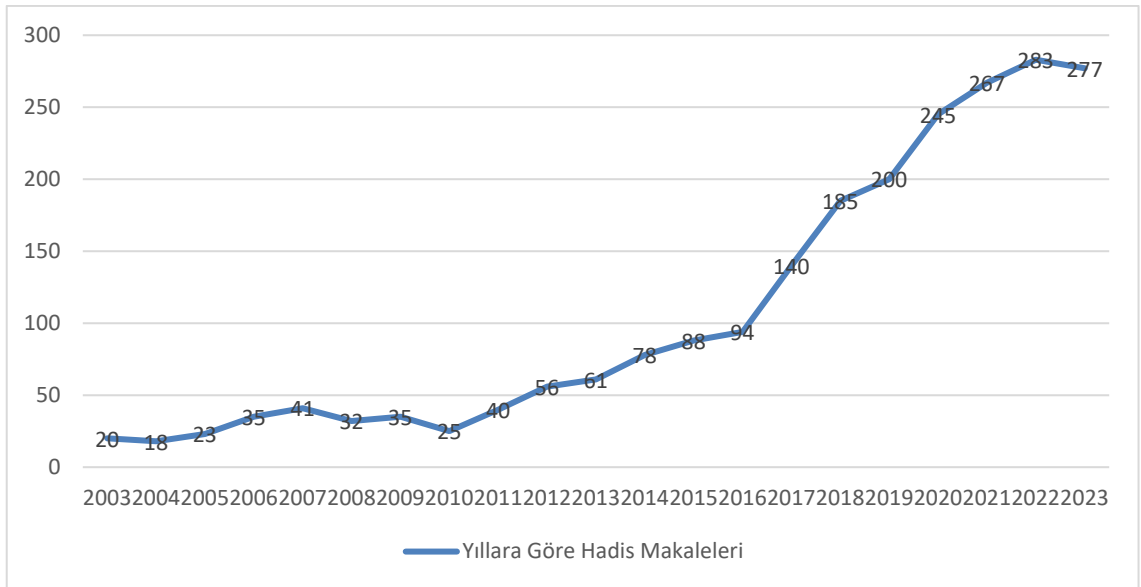
1. 2023 yılında hadis alanında kaleme alınan makale sayısı kaçtır?
2. Bu yıldaki makalelerin konu dağılımı nasıl gerçekleşmiştir?
3. 2023 yılında makale düzeyindeki hadis çalışmalarında en çok katkı sunan akademisyenler kimlerdir?
4. 2023 yılı içerisinde hadis konulu makaleler hangi dergilerde yayımlanmıştır ve bu dergiler hangi indekslerde taranmaktadır?
5. Bu çalışmanın hadis alanında 2023 yılı sonrasında önerisi nedir?

3. Bulgular

4.1. Tüm Yıllara Göre 2023 Yılı Hadis Çalışmaları

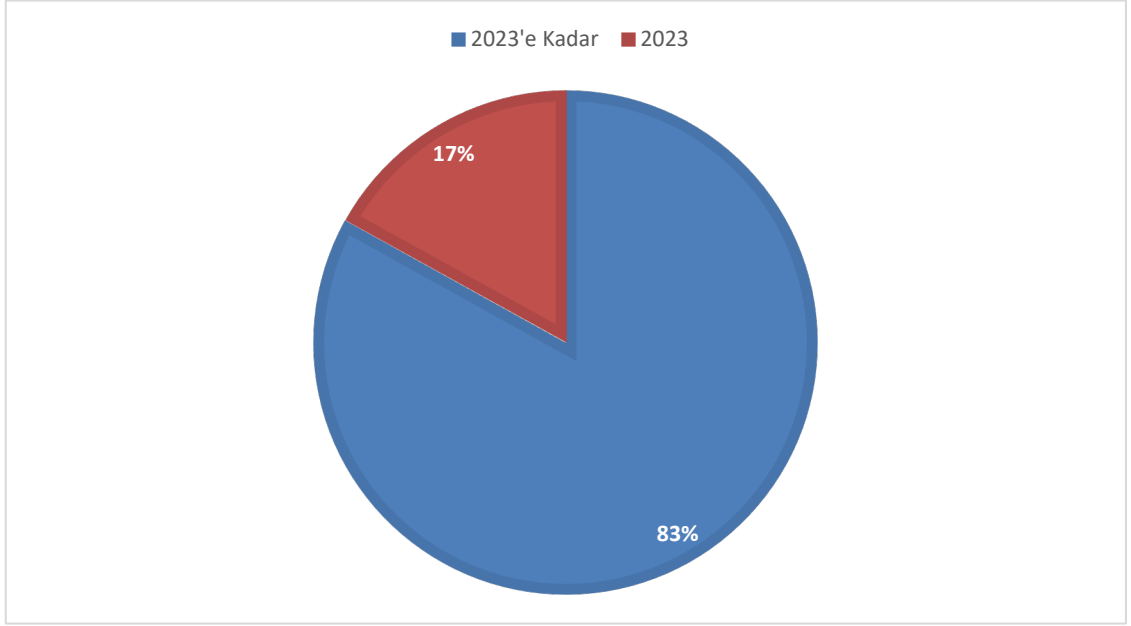
DergiPark veri tabanından alınan nicel veriler, 2023 yılının akademik hadis araştırmaları açısından bir önceki yıl hariç tüm zamanların en verimli yılı olduğunu göstermektedir. Aşağıdaki grafik görüntüsü, hadis araştırmalarının yıllar içerisinde nasıl dikey bir seyir halinde olduğunu ortaya koymaktadır:

Şekil 2: Yıllara Göre Makale Sayılarının Dağılımı

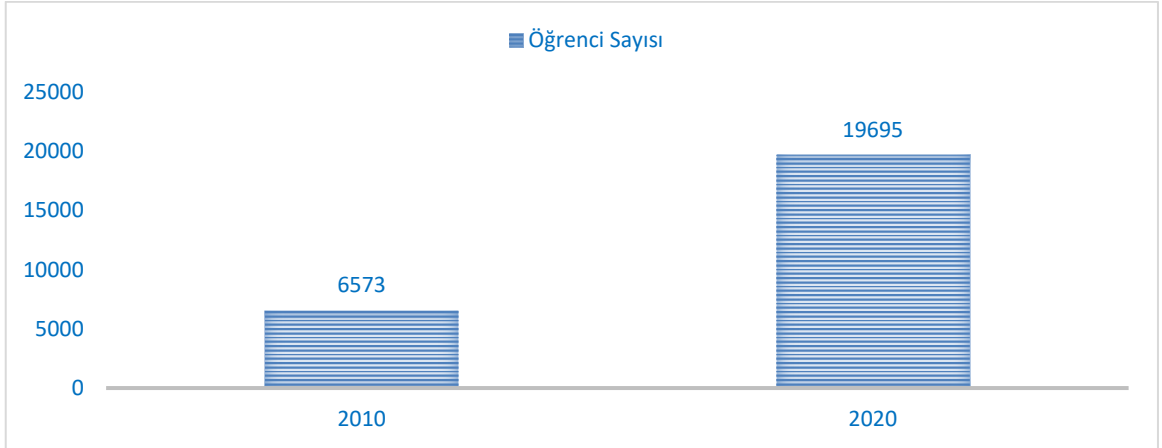
Yukarıdaki grafikte hadis araştırmalarının yıllar içerisinde niceliksel yükselişi kendisini belirgin bir surette göstermektedir. Türk akademisinde 1952'den 2023 yılına kadar toplam hadis konulu makale sayısı 1635'tir. Sadece 2023 yılının kendinden önceki yılların toplamı içerisindeki yeri ise aşağıdaki grafikte oransal olarak şöyle görülmektedir:

Şekil 3: 2023 Yılı'nın Tüm Yıllara Göre Oranı

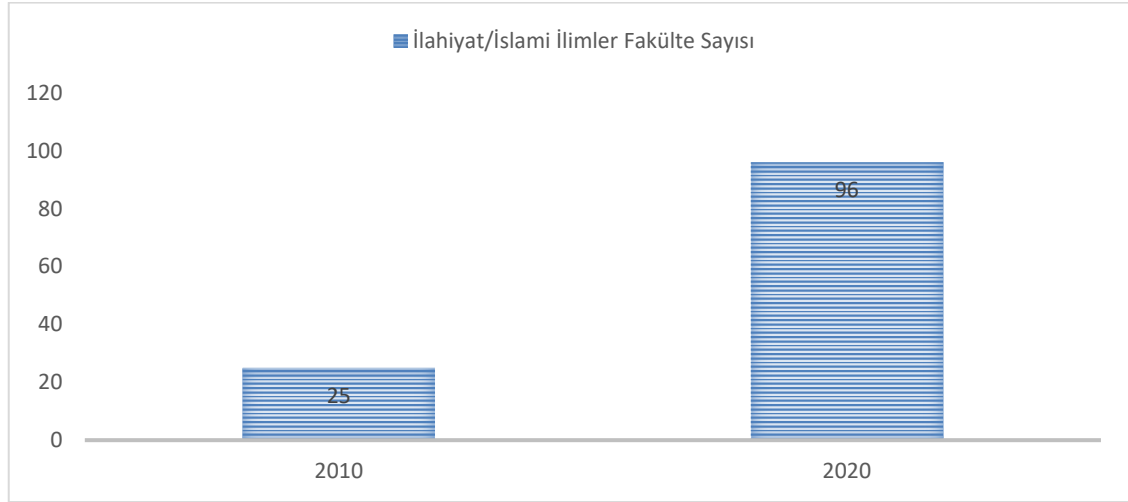
Burada 20 yıllık zaman aralığı içerisindeki artışın ve özellikle de 2017 yılındaki sıçrayışın kesinlikle bir anlamı olmalıdır. Bunun üzerine pek çok tahmin yürütülebilir. Ancak ilk akla gelen Türkiye’de dini eğitim veren fakülte ve öğrencilerdeki sayısal artıştır. 2010-2020 yılları arası İlahiyat/İslami İlimler fakültelerinde öğrenim gören öğrenci sayılarına yönelik yapılan bir çalışmadan elde edilen veriler yukarıda verilen makale sayılarındaki artışı açıklamaya yardımcı olabilir:

Şekil 4: 2010/2020 Öğrenci Sayıları

Öğrenci sayısı bakımından Türkiye ilahiyatlarındaki öğrenci sayısında 10 yıl içerisinde yaklaşık 3 katı bir artış gözlemlenmektedir. 10 yıllık süre içerisinde Türkiye’deki İlahiyat/İslami İlimler fakültelerinin sayısı bakımından durumu ise şu şekildedir:

Şekil 5: 2010/2020 Fakülte Sayıları

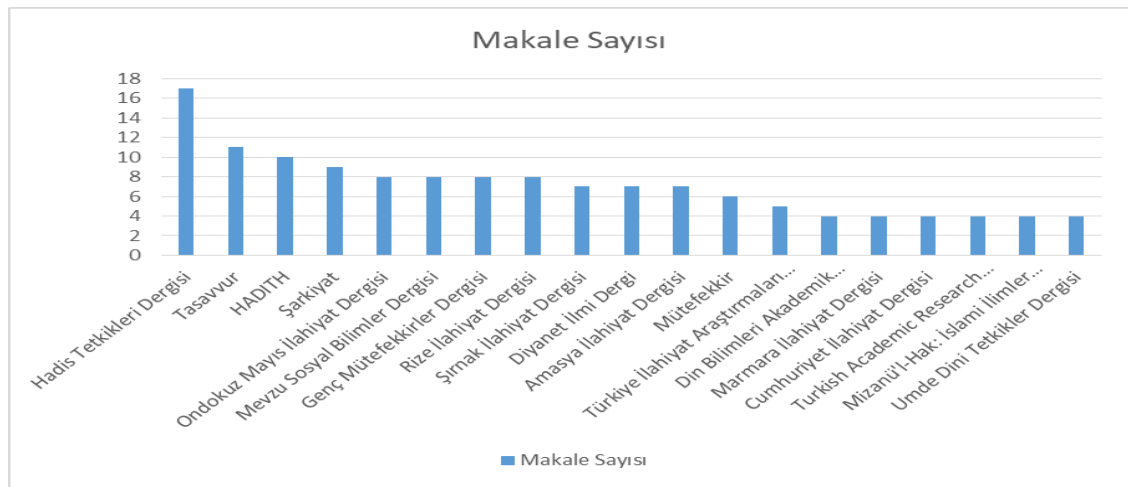
Verilere göre 2010'dan 2020 yılına kadar mevzubahis fakültelerin sayısında yaklaşık 4 katı bir artış söz konusudur.²⁹ Elimizde 23 yıllık zaman aralığında özellikle hadis anabilim dalında çalışan öğretim elemanı sayısının dağılımına yönelik herhangi bir veri bulunmamaktadır.

Ancak öğrenci-fakülte sayılarındaki artışa paralel olarak hadis anabilim dalı akademisyenlerinin de sayıca artış göstermiş olduğu kesindir. Bu yüzden yukarıdaki verilerin doğrultusunda şunu söylemek mümkündür ki Türkiye'de ilahiyat fakültelerinin sayısındaki artış, beraberinde hadis alanındaki bilimsel yayınların artışını getirmiştir.

4.2. Dergiler

2023 yılında hadis konulu 277 makalenin yayımlandığı dergiler arasında, 17 makale ile ilk sırada *Hadis Tetkikleri* dergisi yer almaktadır. En çok makale yayımlayan ilk 20 derginin grafiksel durumu şu şekildedir:

Şekil 6: En Çok Hadis Makalesi Yayımlayan Dergiler

²⁹ Veriler için bk. Elif Sobi, "2010-2020 Yılları Arasında Türkiye'de Yüksek Din Öğretimi -Sayısal Değişimler ve Sonuçları, *ilahiyat* 6 (Haziran 2021), 5-28.

Yukarıdaki tabloda beklendik ve beklenmedik hususlar vardır. İlk olarak en çok hadis makalesi yayımlayan derginin *Hadis Tetkikleri Dergisi* olması şaşırtıcı değildir. Zira adından da anlaşılacağı üzere dergi hadis konusundaki çalışmalara tahsis edilmiştir.

Diğer taraftan 3. Sırada *HADITH* dergisi de ismi beklendik bir dergidir. Açıkçası her iki dergi 2022, 2021, 2020, 2019 yıllarında da doğal olarak ilk iki sırayı paylaşmışlardır. Ancak 2023 yılında en çok hadis makalesi yayımlayan *Tasavvur* dergisi hadis çalışmalarına adanmış bir dergi değildir. Buna binaen derginin en çok hadis makaleleri yayımlayan ikinci dergi olması, derginin hadisçiler nezdinde tercih edilen bir dergi olma yolunda mesafe kat ettiğini göstermesi bakımından anlamlıdır.

Diğer taraftan bunun nedeninin dergi editörünün hadis anabilim dalına ait olduğu düşünülebilir. Hâlbuki dergi editörü kelâm anabilim dalında bir öğretim üyesidir. Derginin bu kadar çok hadis makalesi yayımlamış olmasının nedeni hadis alanında hakem bulmakta zorluk yaşamaması ile ilgili olabilir.

Aşağıdaki başlıkta grafikte yer almayan diğer dergilerin makale sayısına göre listesi yer almaktadır:

4.2.1. 2023 Yılında En Az 1 Hadis Makalesi Yayımlayan Dergiler

1. Bilimname
2. Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)
3. Dini Araştırmalar
4. e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi
5. İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi
6. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
7. RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi
8. Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
9. Usul İslam Araştırmaları
10. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi
11. İSTEM
12. Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi
13. Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi
14. Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
15. İslam Araştırmaları Dergisi
16. Journal of IslamicJerusalem Studies
17. Uluslararası Toplumsal Bilimler Dergisi
18. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
19. Ağrı İslami İlimler Dergisi
20. Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi [Journal Of Old Turkish Literature Researches]
21. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
22. Academic Knowledge
23. Uluslararası İdil - Ural ve Türkistan Araştırmaları Dergisi
24. Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi
25. Doğu Araştırmaları
26. Akademik Siyer Dergisi
27. HAFIZA
28. Tokat İlmîyat Dergisi
29. Diyanet Arapça İlmî Dergi
30. Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
31. Türk Akademik Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi
32. ATEBE
33. Kocatepe İslami İlimler Dergisi1
34. Sufiyye
35. İLSAM AKADEMİ HAKEMLİ DERGİSİ
36. Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi
37. Yedi Aralık Sosyal Araştırmalar Dergisi
38. Turcology Research
39. GAB Akademi
40. MANAS Journal of Religious Sciences
41. Hakkari İlahiyat Dergisi
42. Baberti
43. Danisname Beşeri ve Sosyal Bilimler Dergisi
44. Düzce İlahiyat Dergisi

4.2.2. 2023 Yılında En Az 2 Hadis Makalesi Yayımlayan Dergiler

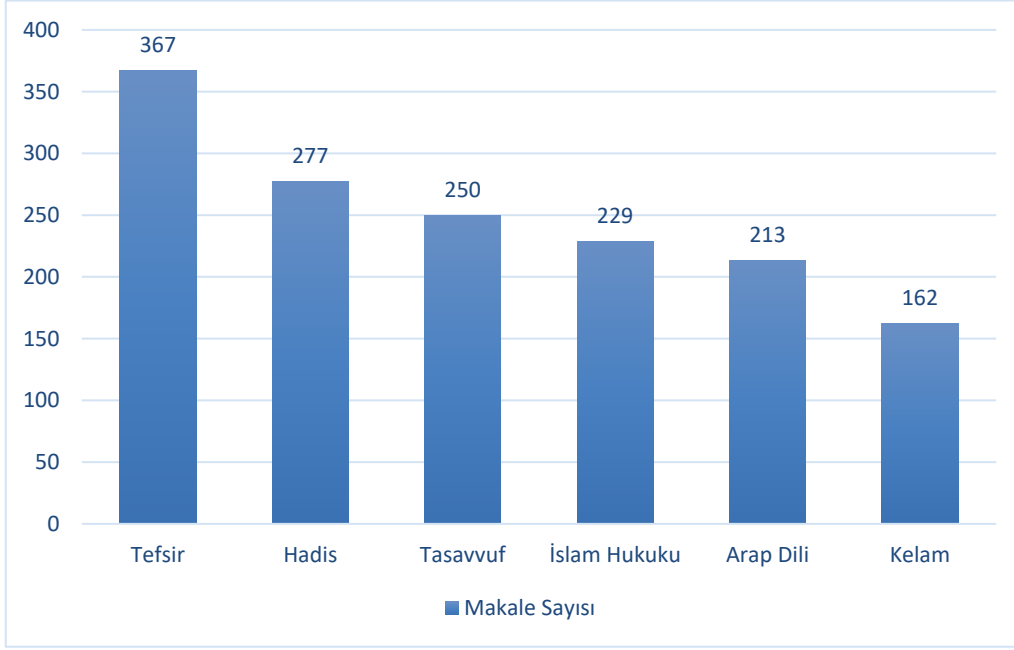
1. İslam Tetkikleri Dergisi
2. Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi
3. Katre Uluslararası İnsan Araştırmaları Dergisi
4. BEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi
5. Hikmet - Akademik Edebiyat Dergisi
6. İlahiyat Akademi
7. İslami İlimler Dergisi
8. Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
9. Tefsir Araştırmaları Dergisi
10. Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
11. İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi
12. Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
13. Kocaeli İlahiyat Dergisi
14. Marife Dini Araştırmalar Dergisi
15. Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
16. Akademik Platform İslami Araştırmalar Dergisi
17. Rumeli İslam Araştırmaları Dergisi
18. ULUM
19. darulfunun ilahiyat
20. Bitlis İslamiyat Dergisi
21. Van İlahiyat Dergisi
22. Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi
23. Hitit İlahiyat Dergisi
24. Darulhadis İslami Araştırmalar Dergisi
25. Nisar
26. Uludağ İlahiyat Dergisi

4.2.3. 2023 Yılında En Az 3 Hadis Makalesi Yayımlayan Dergiler

1. Trabzon İlahiyat Dergisi
2. Dergiabant
3. Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
4. Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
5. Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
6. Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
7. Siyer Araştırmaları Dergisi
8. Balıkesir İlahiyat Dergisi
9. Tevilat
10. Marifetname
11. Akif
12. Harran İlahiyat Dergisi
13. İlahiyat Araştırmaları Dergisi
14. Dicle İlahiyat Dergisi
15. Burdur İlahiyat Dergisi

Toplam 105 dergide 277 makale kaleme alındığına göre dergi başına makale ortalaması 2,63'lük bir orana tekabül etmektedir. Bu veriler, yayınların oldukça geniş bir yelpazeye yayıldığını göstermektedir. 2023 yılı hadis makaleleri sayısını diğer bilim dallarıyla karşılaştırdığımızda ise karşımıza şöyle bir tablo çıkmaktadır:

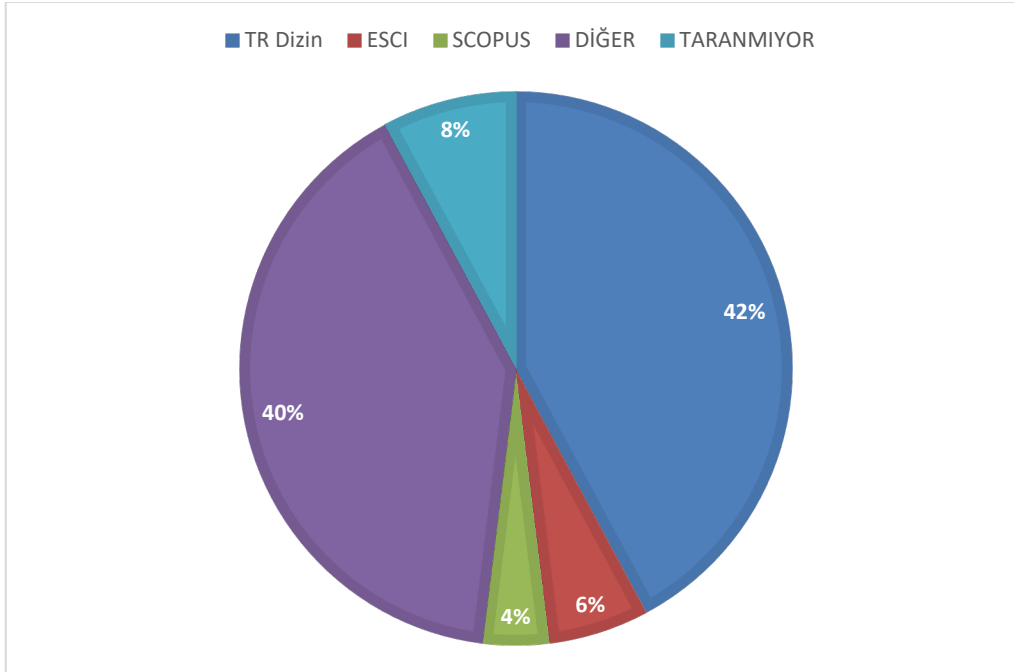
Şekil 7: Makale Sayıları

Buna göre Temel İslam Bilimleri çatısı altında 2023 yılı özelinde kaleme alınan makale sayıları bakımından en üretken anabilim dalı tefsir, ikinci olarak da hadis gelmektedir.

4.2.1. Dizinler

Şekil 8: Dizinlenme Bakımından Dergiler

Yukarıdaki grafiğe göre hadis konulu makalelerin sadece %8'inin herhangi bir dizinde taranmayan ve henüz bilimselliği olgunlaşmamış dergilerde yayımlandığı görülür. Grafiğin verilerine göre tüm makalelerin %52'si akademik çevrelerde saygınlığı olan dizinlerde taranmaktadır. Bütün içerisinde %40'lık bir oranı teşkil eden dergiler ise diğer dizinlerde taranmaktadır.

Yukarıdaki veriler doğrultusunda şunun altını özellikle vurgulamak gerekmektedir ki öncelikle Türk ilahiyatçıların uluslararası düzeyde tanınırlığa ulaşabilmesi için en azından ESCI olmak üzere SSCI, AHCI yahut Scopus gibi dizinlerde taranan dergilere ihtiyacı vardır. Diğer taraftan alanda yazılmış makale sayısı, bu makalelerin 105 dergiye yayılması ve en önemlisi de bazı yayınların ilahiyat alanı ile alakası olmayan dergilerde yayımlanmış olması müstakil hadis dergilerine olan ihtiyacı teyit etmektedir. Bu hadis dergilerinin TR Dizin ek olarak ESCI ve ileride de AHCI gibi dizinlerde taranmasıyla Türk ilahiyatçıların hadis alanında uluslararasılaşma yolunda ciddi adımlar atacağı muhakkaktır.

4.3. Yazarlar

Yaptığımız taramada 2023 yılı hadis makale yazımında bazı isimlerin öne çıktığı görülür. 6 makale ile Ahmet Emin Seyhan ve 5 makale ile Halil İbrahim Doğan en çok yayın yapan araştırmacılar arasında yer almıştır. Aşağıdaki tabloda ilk on yazara ait makale sayısı, kurum bilgisi ve h-indeksleri listelenmiştir.

Şekil 9: En Çok Hadis Makalesi Yayımlayan Yazarlar

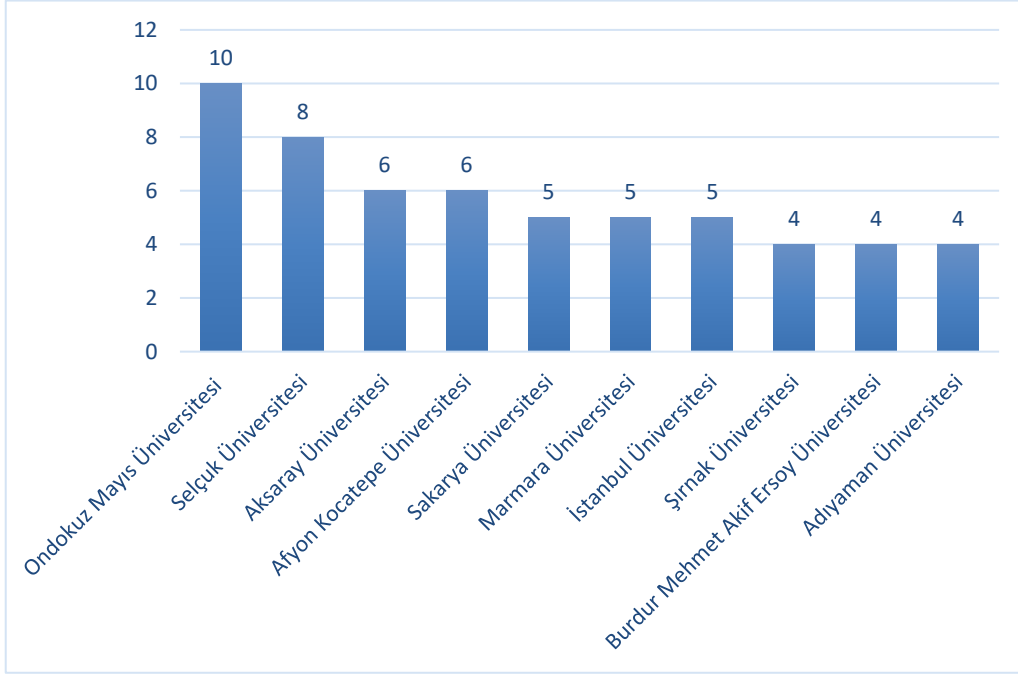
Yazar	Makale Sayısı	Kurum Bilgisi	Web of Science H-İndeks	Google Scholar H-İndeks	Sobiad H-İndeks
Ahmet Emin Seyhan	6	Afyon Kocatepe Üni.	-	11	4
Halil İbrahim Doğan	5	Ankara Yıldırım Beyazıt Üni.	-	2	2
Mehmet Ali Çalgan	4	Adıyaman Üniversitesi	-	3	2
Ramazan Özmen	4	Van Yüzüncü Yıl Üni.	-	8	4
Garip Aydın	4	Aksaray Üniversitesi	-	2	2
Muhittin Düzenli	4	Ondokuz Mayıs Üni.	1	7	4
Nurullah Agitoğlu	3	Şırnak Üni.	-	7	4
Rıdvan Kalaç	3	Van Yüzüncü Yıl Üni.	-	-	2
Abdulalim Demir	3	Muş Alparslan Üni.	-	-	1
Asmaa al-Bogha	3	Bayburt Üni.	-	-	-

Burada 3 ayrı H-İndeks verilerini paylaşmamızın nedeni, bir önceki başlığın tavsiyesini teyit etme amaçlıdır. Şöyle ki Sobiad ve Google Scholar veri tabanlarının tarama alanı çok geniş iken WOS veri tabanı, sosyal bilimler açısından sadece SSCI, AHCI ve ESCI indekslerinde dizinlenen dergilerdeki yayınları taramaktadır. Türk hadisçilerinin uluslararası tanınırlık ve akademik çevrelerde saygınlıkları açısından yayınlarının WOS veri tabanında taranması ve atıf sayılarının artması büyük bir önem arz etmektedir.

4.4. En Çok Hadis Makalesi Yayımlayan Yazarların Kurumları

2023 yılında hadis alanında en çok makale yayımlayan yazarların kurumları aşağıda yer almaktadır. Liste 10 kurum ile sınırlı tutulmuştur:

Şekil 10: Hadis Alanında Aktif Kurumlar

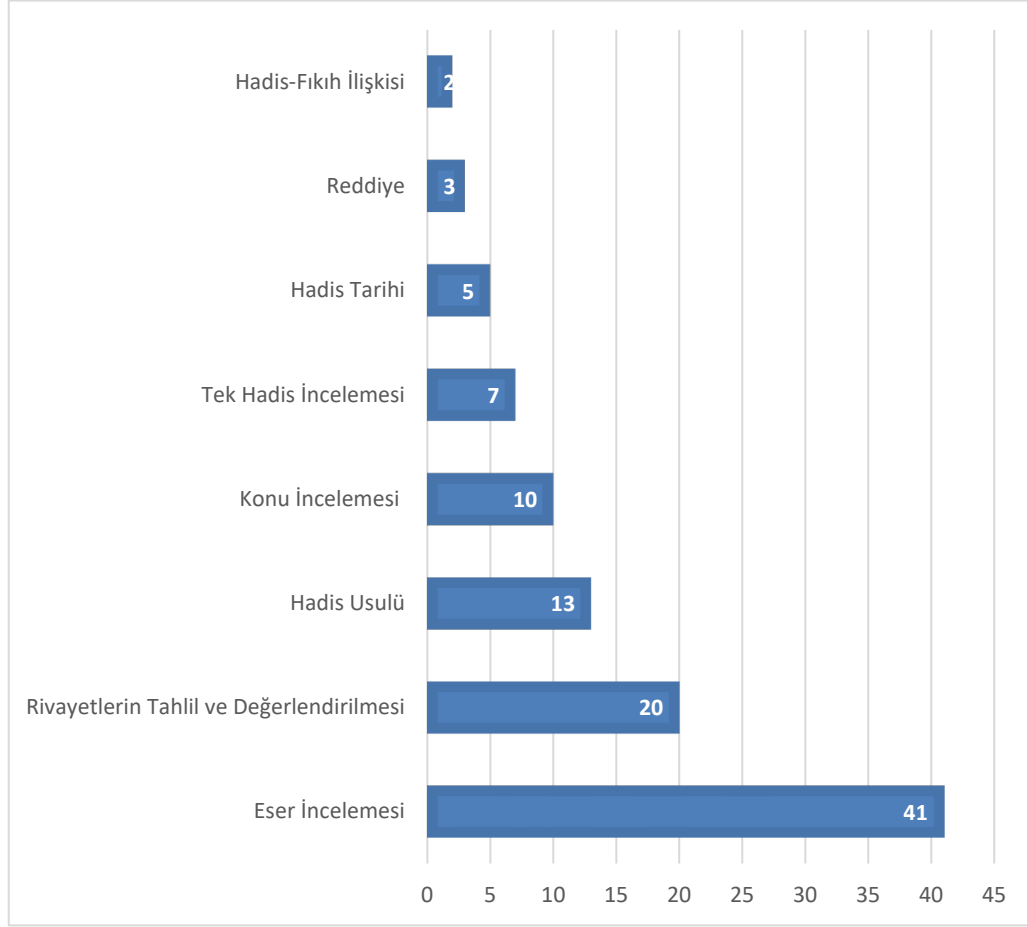
Yukarıdaki tabloda birincilik, sadece geçen yılın nicel verilerine göre Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesine ait olsa da son beş yıla göre kıyaslandığında, ilk 10'da olmayı başaran üniversitenin değişmeksizin istikrarlı bir şekilde Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi olduğu görülmektedir.

Yine 2019-2023 arasında geçen 5 yıl içerisinde Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin 20 makale ile ilk sırada yer aldığı dikkat çekmektedir.

4.5. Konular

Hadis konulu makalelerde en çok ele alınan konuların neler olduğunun tespiti bu çalışmanın amaçlarından biriydi. Hadis konulu 277 makalenin her birinin konularının tespit ve analizi yerine bütün içerisinden bir kesit olarak burada DergiPark'ın listelediği ilk 100 makalenin konu dağılımı, fikir verme açısından yeterli görülmüştür.

Şekil 11: En Çok İncelenen Konular

Tabloya bakıldığında aslında sosyal bilimlerde yaygın olan doküman incelemesi metoduna dayalı nitel çalışmanın hadis alanında da rağbet gördüğünü göstermektedir. 100 makalenin 41'i belirli bir eserin incelemesi üzerine kaleme alınmıştır. Diğer taraftan herhangi bir yazara reddiye bağlamındaki çalışmaların sayısı 3'te kalmıştır. Bu reddiye kültürünün hadis araştırmacıları nezdindeki durumu hakkında fikir vericidir. Tek bir hadis üzerinden yapılan incelemelerin sayısı ise 7'yi geçmemiştir.

Görüldüğü kadarıyla, 2023 yılında reddiye niteliğindeki makalelerde ismi öne çıkan yazar Ahmet Emin Seyhan'dır. Seyhan birden fazla makalesinde alanın teorik tartışmalarına odaklanmış ve bir oryantalistin iddialarına yahut onu savunan bir yazara yönelik reddiye niteliğinde makaleler kaleme almıştır. Seyhan, M. Hayri Kırbasoğlu'nun oryantalist Ignaz Goldziher'e (1850-1921) karşı insafli yaklaşmak gerekir sadedinde kaleme aldığı eserini eleştirel okumuş ve reddiye niteliğindeki makalesini kaleme almıştır.³⁰

³⁰ Ahmet Emin Seyhan, "M. Hayri Kırbasoğlu'nun Ignaz Goldziher Savunusuna Eleştirel Bir Yaklaşım (Goldziher'i Anlamak Adlı Çalışması Özelinde)", *Tasavvur/Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 9/2 (2023), 971-1008.

Çalışmanın sert ve keskin diline bakıldığında makalenin kelimenin tam anlamıyla bir reddiye olduğu anlaşılmaktadır. Seyhan, Goldziher'in söyleminin Müslümanlar için son derecede tehlikeli olduğunun farkındadır ve belki biraz abartılı olacak ama sanki 2023 yılını, bu tehlikeyle mücadele etmeye ayırmış gibi görünmektedir.

Zira aynı yazar üzerine *Ignaz Goldziher'in Müslümanlara Yaklaşımındaki Tutarsızlıklar Üzerine Bir Değerlendirme*³¹ ve *Ignaz Goldziher'in Tarafsızlığı Üzerine Bir Değerlendirme (İslâm Kültür Araştırmaları 1-2 Adlı Çalışması Özelinde)*³² başlıklı iki eleştirel makale daha yayımlamıştır.

Konuya göre dağılımı gösteren grafikte en belirgin göstergelere bakıldığında, alan araştırmacılarının genel olarak belirli bir eseri araştırma konusu seçip onun üzerine yoğunlaşmaya eğilimli oldukları görülür. Benzer şekilde, belirli bir konu çerçevesindeki rivayetleri bir araya getirip bunların tahlil ve değerlendirmesi de ilgi görmektedir.

Bu iki türden çalışmaların bütün içerisinde %60'ı teşkil etmiş olması hadis alanındaki akademisyenlerin araştırmacı kodlarına dair bir fikir vermektedir. Buna göre hadis alanındaki çalışmalara 2023 yılı özelinde bakıldığında izlenen yöntemin ağırlıklı olarak *deskriptif* olduğu söylenebilir.

4.6. Yazar Sayısına Göre Makaleler

Ortak yazarlık son yıllarda giderek önem kazanan ve bundan dolayı yıllar içerisinde grafiksel olarak dikey gelişme kat eden bilimsel iş birliğinin ifadesidir.³³ Bir akademisyenin alandaki meslektaşlarıyla birlikte ortak yazarlı çalışmalarda bulunması kendisine önemli nitelik kazandırmaktadır. Bu bakımdan makalelerin birden fazla yazarla kaleme alınması konuya farklı bakış açıları ve tecrübelerin katkı sunmasını sağlamaktadır.

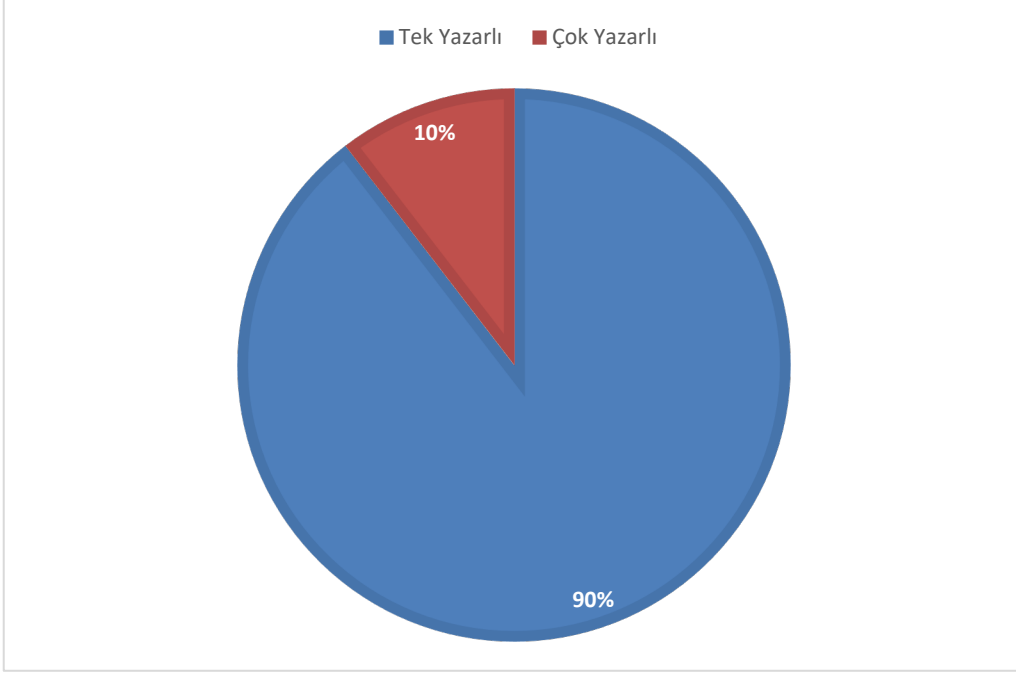
Araştırma konumuzla alakalı olarak bakacak olursak 2023 yılında hadis konulu ortak yazarlı 24 makale kaleme alınmıştır. Sadece araştırma makalesi olarak 206 makale içerisinde 24 ortak yazarlı makale oranı grafiksel olarak şu şekildedir:

³¹ Ahmet Emin Seyhan, "Ignaz Goldziher'in Müslümanlara Yaklaşımındaki Tutarsızlıklar Üzerine Bir Değerlendirme", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 58 (2023), 193-225.

³² Ahmet Emin Seyhan, "Ignaz Goldziher'in Tarafsızlığı Üzerine Bir Değerlendirme (İslâm Kültür Araştırmaları 1-2 Adlı Çalışması Özelinde)", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (2023), 657-683.

³³ Sahra Sayğan Tunçay vd., "Yönetim ve Organizasyon Bilim Alanında Ortak Yazarlılık", *İşletme Araştırmaları Dergisi* 9/3 (2017), 394.

Şekil 12: Bilimsel İşbirliği Oranı

Yapılan yayınların sadece %10'luk bir kısmının oluşu alanda ortak çalışma kültürünün henüz yaygınlaşmadığının göstergesidir denilebilir. Açıkçası bu oranın diğer bilim dallarına göre düşük kaldığı söylenebilir. Zira örneğin tefsir alanında 2023 yılında kaleme alınmış 337 makalenin 44'ü ortak yazarlı olmuştur. Hadis alanına göre ortak yazarlı tefsir çalışmalarında %3'lük bir fazlalık söz konusudur. Diğer taraftan fıkıh alanındaki ortak yazarlı çalışmalar ise daha yüksek bir oranla %14'tür. Bu anabilim dalında 138 makaleden 20'si ortak yazarlıdır.

Görüldüğü gibi hadis anabilim dalı çalışmalarındaki iş birliği oranı, fıkıh ve tefsir anabilim dallarına oranla daha azdır. 2023 yılı hadis alanındaki bu ortak yazarlı çalışmaların öğretim üyeleri arasında mı yoksa danışman öğrenci arasında mı olup olmadığı akla gelebilir. Nitekim özellikle Batılı üniversitelerde ortak yazarlılık denildiğinde, aynı yahut benzer disiplinlerde çalışan öğretim üyelerinin ortak bir çalışmada bir araya gelmesi anlaşılmaktadır. Yaptığımız taramaya göre 2023 yılında araştırma makalesi de dâhil olmak üzere tüm makale türlerindeki 207 yayından 29'u çift yazarlıdır. Bunların 18'i danışman-öğrenci, 11'i ise öğretim üyeleri arasında kaleme alınmıştır.

Neredeyse bütün lisansüstü eğitim enstitülerinin yönergeleri, yüksek lisans yahut doktora sürecinde savunma öncesi öğrencilerin danışmanları ile en az bir yayın yapmalarını zorunlu tutmaktadır. Bu da göz önünde bulundurulursa 2023 yılında, öğretim üyeleri arasındaki nitelikli bilimsel iş birliğinin çok düşük düzeyde kaldığı anlaşılmaktadır.

4.7. Gündemi Takip Eden Çalışmalar

2023 yılı hadis makaleleri içinde dikkatimizi çeken en son husus, bu yılda yapılan yayınların bir kısmının güncel gelişmelerle ilgili olmasıdır. Yazarlarının oldukça genç olduğu bu makalelerde araştırmacıların toplumu yakından ilgilendiren konulara eğildiği görülmektedir. Örneğin; 2023 yılında yurdumuzun 11 ilini sarsan büyük Maraş depreminin ardından Garib Aydın, *Hadisler Özelinde Doğal Afetlere Karşı Maddî ve Mânevî Tedbirler* başlıklı bir makale kaleme almış ve bu makale *Tevilat* dergisinin 2. sayısında yayımlanmıştır.³⁴ Makalenin dergiye geliş tarihi 15.11.2023'tür. Anlaşılan yazar Maraş depreminin üzerinden yaşananlara karşı hadislerin ne söylediğini düşünmüş ve makalesini kaleme almıştır. Makalenin tüm ülke gündemini meşgul eden Maraş depreminden hiç bahsetmemesi ilginçtir. Görünen o ki yazar, makalesinin bilimsel kapsamını belirli bir olaya hasretmek istememiştir. Yine Maraş depreminden sonra Hamza Sadan, Mahmut Gurbet ve Arslan Karaoğlan ortak yazarlı makalelerinde *Kur'an ve Sünnet Bağlamında Doğal Afetlere Karşı Takınılması Gereken Bazı Tutum ve Davranışlar* konusunu ele almışlardır.³⁵

Sosyal medyada mütedeyyin kullanıcıların sıklıkla âyet, hadis, kelim-ı kibar paylaştıkları bilinir. Sosyal medyayı kullanmışken aynı zamanda bu meşguliyeti tebliğ ve davete de vesile kılmak gibi güzel bir niyetle kimi kullanıcıların aslı olmayan mevzu hadisleri paylaşmaları Ahmet Emin Seyhan'ın dikkatini çekmiştir. Bu konuda duyarlılık sahibi olan Seyhan, konuya dair *Dijital Dünyadaki Uydurma Hadislerle Mücadele Yöntemleri Üzerine Bir Değerlendirme* başlıklı bir makale kaleme almış ve iyi niyetli fakat tehlikeli bu yaklaşımın nasıl bertaraf edilebileceğine dair çözüm önerileri sunmuştur. Makalenin konusu görüldüğü üzere güncel temas etmektedir.³⁶

Yine yukarıdaki konuyla alakalı olarak, sosyal medya kullanımı günümüz insanının en çok meşgul olduğu bir mecradır.³⁷ Resmi olmayan yıllık raporlara göre de kullanım oranı oldukça yüksektir.³⁸ Oranlara bakıldığında toplumun neredeyse tamamı bir şekilde sosyal medya ile ya bizzat ya da yakınları üzerinden ilişki halindedir. Bu denli toplum içerisinde yaygın olan internet ve sosyal medya kullanımının hadislerle ilişkili olması beklendik bir durumdur. Müslüman toplumda insanlar günlük hayatlarında birbirlerine hadis aktardıkları gibi sosyal medyada da belki daha sık hadisler paylaşılmakta ve yorumlanmaktadır.

³⁴ Garib Aydın, "Hadisler Özelinde Doğal Afetlere Karşı Maddî ve Manevî Tedbirler", *Tevilat* 4/2 (2023), 445-477.

³⁵ Hamza Sadan, Mahmut Gurbet, Arslan Karaoğlan, "Kur'an ve Sünnet Bağlamında Doğal Afetlere Karşı Takınılması Gereken Bazı Tutum ve Davranışlar", *ULUM* 6 Özel Sayı (2023), 1-38.

³⁶ Ahmet Emin Seyhan, "Dijital Dünyadaki Uydurma Hadislerle Mücadele Yöntemleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 23/1 (2023), 123-142.

³⁷ Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), *Hanehalkı Bilişim Teknolojileri (BT) Kullanım Araştırması* (29 Ağustos 2023) TÜİK verilerine göre Türkiye'de internet kullanım oranı, 16-74 yaş grubundaki bireylerde 2022 yılında %85,0 iken 2023 yılında %87,1 olmuştur.

³⁸ Saremedya, "We Are Social Dijital 2023 Raporu Yayınlandı" (Erişim 17 Şubat 2024). *Türkiye'de yapılan araştırmaya göre kullanıcı başına aylık sosyal medya kullanımında ilk sırayı 21 saat 24 dakika ile Instagram alıyor. İkinci sırada ise 20 saat 54 dakika ile TikTok almış durumda. Bu sıralama YouTube, WhatsApp ve Facebook ile devam ediyor.*

Konunun hassasiyeti Seyhan gibi Osman Aydın'ın dikkatini çekmiştir. Araştırma alanını daha da daraltarak *İnternet ve Sosyal Medyada Algı Yönetimi ve Rivayetlerin Yanlış Yorumlanması -Onedio İsimli Web Sitesindeki Bir Haber Örneğinde-* başlıklı makalesinde tek bir haber özelinden konuyu detaylı incelemiştir.³⁹

Aslında müminlerin her daim gündemi olması gereken; fakat son zamanlarda daha da acı verici bir surette Müslüman vicdanını yaralayan Kudüs ve Mescid-i Aksa'nın tarihi ve dini önemi, Hayri Erenay'ın *Âyet ve Hadisler Işığında Kudüs ve Mescid-i Aksâ* başlıklı makalesiyle kapsamlı bir halde incelenmiş ve günceli takip eden çalışmalara diğer bir örnek olmuştur.⁴⁰

Güncel teknolojik gelişmeleri takip eden diğer bir çalışma da Furkan Çakır'a aittir. Yazar, *Yapay Zeka ve Hadis* başlıklı çalışmasıyla okur dikkatini çekmeyi başarmış görünmektedir.⁴¹ Zira çalışma Dergipark verilerine göre 5 ay içerisinde 738 görüntülenme ve 665 de indirme sayısına ulaşmıştır.

Türkiye gündemini son yıllarda meşgul eden diğer bir vakıa da gittikçe sayıları ve saldırıları artan başıboş köpek sorunudur. Sorun öyle bir dereceye varmıştır ki sokakta denk geldiğiniz herhangi bir vatandaşın devlet erkânına kadar neredeyse herkesin konu ile ilgili söyleyeceği bir şeyi vardır. Türk toplumu bu hayvanlara karşı kelimenin tam anlamıyla ikiye bölünmüş durumdadır. Sokak köpeklerinin toplatılıp itlaf edilmesi gerektiğini söyleyenler bazı hadisleri delil olarak kullanmaktadırlar. Bu tür bir temellendirme sadece Türk insanını değil, Ürdün'den Hüseyin Sudan'ın da dikkatini çekmiş ve *Köpeklerin Öldürülmesiyle İlgili Hadislerin Analizi ve Çelişkilerin İzâlesi* başlıklı makalesini kaleme almıştır.⁴² Makale sadece 249 kez indirilmiştir. Bu sayı böyle gündemle ilişkili bir konu açısından oldukça azdır. Makale dilinin Arapça olmasının indirilme sayısı ile alakalı olduğu söylenebilir. Nitekim hemen hemen aynı başlıkla aynı konuyu ele alan ve sadece bir yıl önce kaleme alınan *Köpek Öldürme ile İlgili Hadis Rivayetlerinin Tahlili ve Değerlendirilmesi* başlıklı makale 6400 kez indirilmiştir.⁴³ Bu arada şunu ifade etmek gerekir ki Hüseyin Sudan'ın Türkiye'deki bir hadis araştırmaları dergisinde yayımlayacağı makale konusunun özgünlüğünü tespit etmek için literatür taraması yapması ve farklı tespitlerde bulunacaksa da konu ile doğrudan alakalı söz konusu çalışmaya atıfta bulunması beklenirdi.

³⁹ Osman Aydın, "İnternet ve Sosyal Medyada Algı Yönetimi ve Rivayetlerin Yanlış Yorumlanması -Onedio İsimli Web Sitesindeki Bir Haber Örneğinde-", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30 (2023), 59-87.

⁴⁰ Hayri Erenay, "Âyet ve Hadisler Işığında Kudüs ve Mescid-i Aksâ", *Kocaeli İlahiyat Dergisi* 7/1 (2023), 173-193.

⁴¹ Furkan Çakır, "Yapay Zeka ve Hadis", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32 (2023), 109-131.

⁴² Hüseyin Sudan, "Köpeklerin Öldürülmesiyle İlgili Hadislerin Analizi ve Çelişkilerin İzâlesi", *Hadis Tetkikleri Dergisi* 21/1 (2023), 258-271.

⁴³ Ömer Ali Özdemir, "Köpek Öldürme ile İlgili Hadis Rivayetlerinin Tahlili ve Değerlendirilmesi", *UMDE* 5/2 (262-279).

Sonuç ve Öneriler

Dergipark veri tabanı verilerine göre 1952'den 2023'e kadar Türk ilahiyatlarında hadis konulu toplam 1635 araştırma makalesi kaleme alınmıştır. 2023 yılında ise söz konusu alanda 237'si araştırma makalesi olmak üzere 277 makale yayımlanmıştır. Sadece 2023 yılındaki hadis konulu makale sayısının 2003-2011 yılları arasında geçen 9 yıllık makale birikiminden fazla olduğu görülmektedir. Buna göre 2023, bir önceki yıldan sonra Türk akademisinde hadis araştırmaları tarihi açısından nicel olarak en verimli 2. yıldır. Makalelerin yayımlandığı dergiler açısından grafiklerde görüldüğü gibi geniş bir dergi yelpazesi göze çarpmaktadır.

Hadis dergilerinin yayımlandığı dergilerin %92'si dizinler tarafından taranmaktadır. Bazı hadis makalelerinin ilahiyat/İslami ilimler fakültesi dergileri dışında yayımlandığı görülmüştür. Bu durum, hadis araştırmalarına tahsis edilmiş yeni dergilere ihtiyaç olduğunu göstermektedir. Bu araştırmanın önerilerinden birisi de budur: Türkiye hadis araştırmalarına iki hadis dergisi yeterli gelmemektedir. İkinci bir öneri de hadis alanında çalışan araştırmacıların Web of Science ve Scopus gibi uluslararası saygınlığı olan veri tabanlarında taranan dergilere yoğunlaşmalarıdır. Bu suretle çalışmalarını her ne kadar Türkçe olsa da genişletilmiş İngilizce özetleri vasıtasıyla uluslararası hadis araştırmacıları nezdinde daha tanınır ve erişilebilir hale gelmeleri mümkün olacaktır. Üçüncü bir öneri de sosyal medya, yapay zekâ, saldırgan köpeklerin itlafı, depremler vb. gündemle ilişkili olan konulara odaklanmaya dairdir.

Çalışma boyunca, bu tür güncel meselelere ilişkin makalelerin nispeten daha fazla görüntülenme ve indirilme sayılarına ulaştığı gözlemlenmiştir. 2023 yılı özelinde yaptığımız bu analizin elde ettiği bulgulardan birisi de reddiye niteliğindeki eleştirel makalelerin bütüne oranla sayıca düşük kaldığıdır.

Hâlbuki eleştirel/problematik türdeki reddiye makalelerinin alan araştırmacılarının analitik düşünme yönünü canlı tuttuğu, düşünsel donukluktan uzaklaştırdığı ve önemlisi de bilimin can damarı olan yenilik ve özgünlüğe katkı sağladığı bilinen bir hakikattir. Son olarak şunu da itiraf etmek icap eder ki sadece 2023 yılı hadis çalışmalarının betimsel de olsa bibliyometrik analizi üzerinden alana dair bir şeyler söylemek kolay ve zaten çok da isabetli olmayacaktır. Dolayısıyla Türk hadisçilerinin alan içerisinde hangi konulara yoğunlaştığı, kurumlar içerisinde bir ihtisaslaşmadan bahsedilip bahsedilemeyeceği, yapılan yayımların yurt içi ve dışı bilim dünyasında atıf alma bakımından ne durumda olduğu, Batıda yahut Arap dünyasında yapılan güncel hadis araştırmalarının ne ölçüde takip edildiği, yapılan çalışmalarda tekrara ne ölçüde düşüldüğü vb. hususların tespiti için bibliyometrik analiz tabanlı lisansüstü tez çalışmalarına ihtiyaç bulunmaktadır.

Extended Abstract

Descriptive Bibliometric Analysis of Articles on ʔadīth Written in Turkish Theology (Year 2023)

When a researcher who publishes academically in any discipline wants to write a new book, article or paper, he or she often hesitates about which topic to focus on. Often the field of study is very broad and it is not easy, especially for young researchers, to decide where to concentrate. It must be for this reason that in the rooms of our research assistants, the search for a topic worth researching is often the main axis of conversations. In fact, in this exciting and often painful process, bibliographic studies are the bedside publications that researchers have at their fingertips.

Bibliographical studies were among the popular publications of a certain period. Obviously, this was an expected result of the process. The increase in the number of academics working in scientific disciplines was naturally reflected in the quantity of publications. This remarkable increase in the number and diversity of publications has given researchers the idea of taking a panoramic view of these studies by bringing together at least the bibliographic information of these studies. Despite all these contributions, bibliographic studies have naturally outlived their usefulness. Because it is now possible to access the colophon information of theses and articles in almost every discipline in digital databases within seconds.

Therefore, bibliographic index studies have been replaced by bibliometric analyses. In this study, a descriptive bibliometric analysis of articles on ʔadīth published in Turkish academia in a single year (2023) was conducted. As a result, the following findings were reached. According to Dergipark database data, a total of 1635 research articles on ʔadīth were written in Turkish theology from 1952 to 2023. In 2023, 277 articles, 237 of which were research articles, were published in this field. It is seen that the number of articles on ʔadīth in 2023 alone is more than the accumulation of 9 years of articles between 2003-2011.

Accordingly, 2023 is the second most productive year in terms of the history of ʔadīth research in Turkish academia after the previous year. In terms of the journals in which the articles were published, as can be seen in the graphs, there is a wide range of journals. 92% of the journals in which ʔadīth articles are published are indexed. It was observed that some ʔadīth articles were published outside of theology/Islamic sciences faculty journals. This shows that there is a need for new journals dedicated to ʔadīth research.

As far as we can see, qualitative studies based on document analysis methodology are also popular in the field of ʔadīth. Out of 100 articles, 41 of them were written on the review of a specific work. On the other hand, the number of studies in the context of refutation of any author remained at 3. This gives an idea about the status of the culture of refutation among ʔadīth scholars. The number of studies on a single ʔadīth did not exceed 7. This is one of the recommendations of this

study: Two ḥadīth journals are not enough for ḥadīth studies in Turkey. A second suggestion is that researchers working in the field of ḥadīth should concentrate on journals indexed in internationally recognized databases such as Web of Science and Scopus. In this way, even though their works are in Turkish, they will become more recognizable and accessible to international ḥadīth researchers through their extended English abstracts.

A third suggestion is to focus on topical issues such as social media, artificial intelligence, culling of vicious dogs, earthquakes, etc. Throughout the study, it was observed that articles on such topical issues received relatively more views and downloads. In 2023, one of the findings of this analysis is that the number of critical articles in the form of refutations remains low compared to the whole. However, it is a known fact that critical/problematic refutation articles keep the analytical thinking of field researchers alive, keep them away from intellectual dullness, and most importantly, contribute to innovation and originality, which is the lifeblood of science. Finally, it must be admitted that it would not be easy to say something about the field only through a bibliometric analysis of the ḥadīth studies of 2023, even if descriptively.

Therefore, there is a need for graduate thesis studies based on bibliometric analysis to determine which topics Turkish ḥadīth scholars focus on in the field, whether it is possible to talk about a specialization within institutions, how the publications are cited in the national and international scientific journals, to what extent current ḥadīth research in the West or the Arab world is followed, to what extent there is repetition in the studies, etc. Another finding of the study is that the rate of collaboration in ḥadīth studies is lower than in fiqh and tafsīr studies.

ملخص موسع

التحليل البليومتري الوصفي لمقالات الحديث النبوي الشريف المكتوبة في قسم علم الحديث في

الجامعات التركية (عام 2023)

عندما يرغب الباحث في نشر بحثٍ أكاديميٍّ جديدٍ في تخصصٍ ما، فإنه غالبًا ما يتردد في اختيار الموضوع الذي سيركز عليه، وغالبًا ما يكون مجال الدراسة واسعًا جدًا، فليس من السهل – خصوصًا بالنسبة للباحثين الشباب – تحديد المجال الذي يجب التركيز عليه. ولهذا السبب، لا بد أن يكون البحث عن موضوعٍ يستحق الدراسة هو المحور الرئيسي للمحادثات في غرف المعيدين لدينا.

في الواقع؛ في هذه العملية المثيرة – والمضنية في كثيرٍ من الأحيان – كانت الدراسات البليوغرافية في فترة معينة هي المنشورات الشائعة والمتوفرة في متناول الباحثين، وكان من الطبيعي أن تنعكس الزيادة في عدد الأكاديميين العاملين في التخصصات العلمية على كمية المنشورات. إن هذه الزيادة الملحوظة في عدد المنشورات وتنوعها ألهمت الباحثين فكرة إلقاء نظرة بانورامية من خلال جمع المعلومات البليوغرافية لهذه الدراسات على الأقل. وعلى الرغم من كل هذه المساهمات؛ فإن الدراسات البليوغرافية بطبيعة الحال لم تعد تتمتع بتلك الفائدة، لأنه أصبح من الممكن الآن الوصول إلى المعلومات البليوغرافية للرسائل والمقالات في كل تخصص تقريبًا عبر قواعد البيانات الرقمية في غضون ثوانٍ، ولذلك تم استبدال دراسات الفهرس البليوغرافي بالتحليلات البليوغرافية.

قامت هذه الدراسة بإجراء تحليل بليومتري وصفي لمقالات الحديث المنشورة في الأوساط الأكاديمية

التركية في عام واحد هو (2023)، وبناءً على ذلك توصلت إلى النتائج الآتية:

وفقاً لبيانات قاعدة بيانات ديرجبارك؛ تمت كتابة ما مجموعه 1635 مقالة بحثية في قسم الحديث في تركيا في الفترة من 1952 إلى 2023، وفي عام 2023 نُشر في هذا المجال 277 مقالة، منها 237 مقالاً بحثياً، ويُلاحظ أنّ عدد المقالات في قسم الحديث في عام 2023 وحده أكثر مما تمّ نشره خلال 9 سنوات بين عامي 2003-2011. إن عام 2023 هو ثاني أكثر الأعوام إنتاجيةً من حيث تاريخ بحوث الحديث في الأوساط الأكاديمية التركية بعد العام السابق. توضّح الرسوم البيانية أنّه ثمة مجموعة واسعة من المجالات التي نُشرت فيها المقالات. إنّ 92٪ من المجالات التي نُشرت فيها مقالات الحديث مفهرسة. لوحظ أنّ بعض المقالات الحديثة نُشرت خارج مجلات كليات أصول الدين/ العلوم الإسلامية، وهذا يدلّ على أنّ هناك حاجةً إلى مجلات جديدة مخصصة لبحوث الحديث. وحسبما نرى؛ فإنّ الدراسات النوعية القائمة على منهجية تحليل الوثائق شائعة أيضاً في مجال الحديث، فمن أصل 100 مقال، كُتبت 41 مقالة منها حول مراجعة عمل محدّد، ومن ناحية أخرى؛ بقي عدد الدراسات في سياق نقد أي مؤلف عند 3 دراسات، وهذا يعطي فكرةً عن وضع ثقافة النقد عند علماء الحديث. ولم يتجاوز عدد الدراسات في سياق الحديث الواحد 7 دراسات.

وتوصّلت هذه الدراسة إلى التوصيات والمقترحات الآتية:

إن مجلتين حديثتين لا تكفيان للدراسات الحديثة في تركيا. والاقتراح الثاني هو أن يركز الباحثون العاملون في مجال الحديث على المجالات المفهرسة في قواعد البيانات المعترف بها دولياً مثل ويب أوف ساينس (WOS) وسكوبوس (Scopus). وعلى الرغم من أنّ أعمالهم باللغة التركية؛ فإنّها بهذه الطريقة ستصبح أكثر شهرةً، ويمكن للباحثين الدوليين في مجال علوم الحديث أن يصلوا إليها من خلال ملخصاتها الموسّعة باللغة الإنجليزية. أمّا الاقتراح الثالث فهو التركيز على قضايا الساعة مثل وسائل التواصل الاجتماعي، والذكاء الاصطناعي، وإعدام

الكلاب الضارية، والزلازل، ونحو ذلك، وقد لُوْحظ من خلال الدراسة، أنَّ المقالات التي تتناول مثل هذه القضايا الموضوعية حظيت بمشاهداتٍ وتنزيلاتٍ أكثرَ نسبيًا. تُبيِّن نتائج هذا التحليل أنَّ عددَ المقالات النقدية في شكل تفنيدات لا يزال منخفضًا مقارنةً بالمجمل. ومع ذلك؛ فمن المعروف أن مقالات التفنيد النقدي/ المشكلات تحافظ على التفكير التحليلي للباحثين في هذا المجال، وتبعدهم عن القصور المنهجيِّ، والأهم من ذلك أنها تساهم في الابتكار والأصالة، وهو شريان الحياة للعلم. وأخيرًا؛ لا بدَّ من الاعتراف بأنَّه ليس من السهل، بل ولا من الدقة بمكانٍ أن نقولَ شيئًا عن هذا المجال إلا من خلال تحليل ببيومتري للدراسات الحديثة لعام 2023م، ولو بشكلٍ وصفي. ولذلك، هناك حاجة إلى دراسات أطروحات الدراسات العليا بالاعتماد على التحليل الببيومتري لتحديد الموضوعات التي يركّز عليها علماء الحديث الأتراك في هذا المجال، وما إذا كان من الممكن الحديث عن تخصُّصٍ داخل المؤسسات، وكيفية الاستشهاد بالمؤلفات في العالم العلميِّ المحليِّ والأجنبيِّ، وإلى أي مدى يتمُّ متابعة البحوث الحديثة الحالية في الغرب أو العالم العربي، وإلى أي مدى يوجد تكرارٌ في الدراسات، وما إلى ذلك. ومن النتائج الأخرى التي توصلت إليها الدراسة أن معدَّل التعاون في الدراسات الحديثة أقلُّ منه في الدراسات الفقهية والتفسير.

الكلمات المفتاحية: الحديث، ببيومتري، تحليل، المقالات، كليات العلوم الإسلامية التركية.

Kaynaklar / References / المصادر

- Adıgüzel, Abdülcebbar. Lisansüstü Tefsir Tezlerinin Tematik Tasnifi ve Değerlendirilmesi. *Kur'an Araştırmalarında Akademik Tezler İslam Dünyası ve Batı Mukayesesi İlim Yayma Vakfı Uluslararası Sempozyum*. ed. Bilal Gökçır vd. 267-288. İstanbul: İlim Yayma Yayınları, 2017, İstanbul, 2018.
- Ameti, Bejadin. *Makedonya'da Hadis Çalışmaları*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.
- Archambault, Éric - Étienne Vignola Gagné. *The Use of Bibliometrics in the Social Sciences and Humanities*. Montreal: Social Sciences and Humanities Research Council of Canada (SSHRCC), 2004.
- Aydın, Garib. "Hadisler Özelinde Doğal Afetlere Karşı Maddi ve Manevi Tedbirler". *Tevilat* 4/2 (2023), 445-477. <https://doi.org/10.53352/tevilat.1391591>
- Aydın, Osman. "İnternet ve Sosyal Medyada Algı Yönetimi ve Rivayetlerin Yanlış Yorumlanması -Onedio İsimli Web Sitesindeki Bir Haber Örneğinde-. "Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 30 (2023), 59-87. <https://doi.org/10.35415/sirnakifd.1242086>
- Broadus, R. N., "Toward a Definition Of "Bibliometrics". *Scientometrics* 12 5-6 (1987), 373-379.
- Biçer, Ramazan. "Türkiye'de Yapılan Kelâm Tezleri Üzerine Bir Değerlendirme". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 14/27 (2016), 313-343.
- Bowen, Glenn A. "Document Analysis as a Qualitative Research Method". *Qualitative Research Journal* 9/2 (2009), 27-40.
- Çakır, Furkan. "Yapay Zeka ve Hadis". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32 (2023), 109-131. <https://doi.org/10.35415/sirnakifd.1240725>
- Derviş, Hamit. "Bibliometric Analysis using Bibliometrix an R Package". *Journal of Scientometric Res.* 8/3 (2019), 157. (156-160). <https://doi.org/10.5530/jscires.8.3.32>
- Ellegaard, Ole - Wallin, Johan A., "the Bibliometric Analysis of Scholarly Production: How Great is the Impact?". *Scientometrics* 105 (2015), 1809-1831. <https://doi.org/10.1007/s11192-015-1645-z>
- Ellegaard, Ole. "The Application of Bibliometric Analysis: Disciplinary and User Aspects". *Scientometrics* 116 (2018), 181-202. <https://doi.org/10.1007/s11192-018-2765-z>
- Erenay, Hayri. "Âyet ve Hadisler Işığında Kudüs ve Mescid-i Aksâ". *Kocaeli İlahiyat Dergisi* 7/1 (2023), 173-193.
- Erünsal, İsmail vd. *İlahiyat Fakülteleri Tezler Kataloğu III, 1953-2015*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.
- Gauthier, Éline. *Bibliometric Analysis of Scientific and Technological Research: a User's Guide to the Methodology*. Kanada: Science and Technology Redesign Project, 1998.
- Gaviria-Marin, Magaly vd. "Twenty Years of the Journal of Knowledge Management: a Bibliometric Analysis". *Journal of Knowledge Management* 22/8 (2018),1655-1687. <https://doi.org/10.1108/JKM-10-2017-0497>
- Gerring, John. "Qualitative Methods". *Annual Review of Political Science* 20 (2017), 15-36.
- Gül, Recep Emin. "2012-2017 Yıllarında Türkiye'de Yapılan Hadis Tezleri Bibliyografyası ve Değerlendirilmesi". *Mizânü'l-Hak İslami İlimler Dergisi* 6 (2018), 93-123.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. "Osmanlı Medreselerinin Doğuşu". *Belleten* 66/54, 849-905. <https://doi.org/10.37879/belleten.2002.849>
- Kara, Ömer. *Tefsir Akademisyenleri Kataloğu*. Ankara: Kurav Yayınları, 2007.
- Öcal, Mustafa. "İlahiyat Fakültelerinin Tarihçesi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (1986), 111-123.

- Özdemir, Ömer Ali. “Köpek Öldürme ile İlgili Hadis Rivayetlerinin Tahlili ve Değerlendirilmesi”.UMDE 5/2 (262-279). <https://doi.org/10.54122/umde.1188022>
- Sadan, Hamza vd. “Kur’an ve Sünnet Bağlamında Doğal Afetlere Karşı Takınılması Gereken Bazı Tutum ve Davranışlar”. *ULUM* 6 Özel Sayı (2023), 1-38. <https://doi.org/10.54659/ulum.1347103>
- Sak, Ramazan vd. “Bir Araştırma Yöntemi Olarak Doküman Analizi”. *Kocaeli Üniversitesi Eğitim Dergisi* 4/1 (2021), 227-250. <https://doi.org/10.33400/kuje.843306>
- Saremedya, “We Are Social Dijital 2023 Raporu Yayınlandı” (Erişim 17 Şubat 2024).
- Sayğan, Sahra Tunçay – Dalkılıç, Olca Sürgevil. “Yönetim ve Organizasyon Bilim Alanında Ortak Yazarlık”. *İşletme Araştırmaları Dergisi* 9/3 (2017), 393-423. <https://doi.org/10.20491/isarder.2017.306>
- Seyhan, Ahmet Emin. “Dijital Dünyadaki Uydurma Hadislerle Mücadele Yöntemleri Üzerine Bir Değerlendirme”. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 23/1 (2023), 123-142. <https://doi.org/10.33420/marife.1265285>
- Seyhan, Ahmet Emin. “İgnaz Goldziher’in Müslümanlara Yaklaşımındaki Tutarsızlıklar Üzerine Bir Değerlendirme”. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 58 (2023), 193-225. <https://doi.org/10.21054/deuifd.1378335>
- Seyhan, Ahmet Emin. “İgnaz Goldziher’in Tarafsızlığı Üzerine Bir Değerlendirme (İslâm Kültür Araştırmaları 1-2 Adlı Çalışması Özelinde)”. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (2023), 657-683. <https://doi.org/10.17859/pauifd.1355475>
- Seyhan, Ahmet Emin. “M. Hayri Kırbaşoğlu’nun İgnaz Goldziher Savunusuna Eleştirel Bir Yaklaşım (Goldziher’i Anlamak Adlı Çalışması Özelinde)”. *Tasavvur/Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 9/2 (2023), 971-1008. <https://doi.org/10.47424/tasavvur.1324508>
- Sudan, Hüseyin. “Köpeklerin Öldürülmesiyle İlgili Hadislerin Analizi ve Çelişkilerin İzâlesi”. *Hadis Tetkikleri Dergisi* 21/1 (2023), 258-271.
- Susilawati, Susilawati. *Endonezya’da Hadis Çalışmaları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Şeker, Necmeddin - Bilgin, Recep. *Açıklamalı Hadis Makaleleri Bibliyografyası 1923-2016*. Kahramanmaraş: SAMER, 2020.
- Turan, İbrahim. “Türkiye’de İlahiyat Eğitimi: İstihdam Alanı-Program İlişkisi Üzerine Değerlendirme”. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37 (2017), 59-77.
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK), *Hanehalkı Bilişim Teknolojileri (BT) Kullanım Araştırması* (29 Ağustos 2023)
- Uzunoğlu M. Vecih. “Türkiye’de Arap Dili Alanında Yapılan Yüksek Lisans ve Doktora Tezleri-II (1956-2004)”. *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi* 5/17 (2005), 7-36.
- Uzunoğlu, M. Vecih. “Türkiye’de Arap Dili Alanında yapılan Yüksek Lisans ve Doktora Tezleri-I (1956-2002)”. *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi* 3/8 (2003), 7-31.
- Uzunoğlu, M. Vecih. “Türkiye’de Arap Dili Alanında yapılan Yüksek Lisans ve Doktora Tezleri-III (1956-2013)”. *Nüsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi* 15/40 (2015), 1-52.
- Yükseköğretim Bilgi Yönetim Sistemi. Anabilim Dalı İsmine Göre Öğretim Elemanı Sayıları Raporu. Erişim 29 Nisan 2024. <https://istatistik.yok.gov.tr/>
- Zelevnik, Danica vd. “a Bibliometric Analysis of the Journal of Advanced Nursing 1976-2015”. *Journal of Advanced Nursing* 73/10 (2017), 2407-2419. <https://doi.org/10.1111/jan.13296>

Zupic, Ivan – Čater, Tomaž. “Bibliometric Methods in Management and Organization”. *Organizational Research Methods* 18/3 (2015), 429- 472. <https://doi.org/10.1177/1094428114562629>

HADITH

Uluslararası Hadis Araştırmaları Dergisi
International Journal of Hadith Researches
المجلة الدولية لأبحاث الحديث

Temmuz / July / يوليو / 2023, 10: 99-140

رسائل الدكتوراة في الحديث وعلومه في تركيا بين عامي ١٩٩٧-٢٠٢٤: دراسة استقرائية تحليلية

PhD Theses in Hadith and its Sciences in Türkiye between the Years 1997-2024: an Inductive Analytical Study

1997-2024 Tarihleri Arasında Türkiye’de Hadis Alanında Yazılmış Doktora Tezlerinin Değerlendirilmesi: Endüktif Analitik Çalışma

Zeynep Armutlu

Doktora Öğrencisi, Malezya Uluslararası İslam Üniversitesi, Kuala Lumpur/Malezya
Ph.D. Student, International Islamic University Malaysia, Kuala Lumpur/Malaysia

a.zeynep@live.iium.edu.my

ORCID: orcid.org/0009-0008-8397-9475

RORID: <https://ror.org/03s9hs139>

Makale Bilgisi | Article Information

Makalenin Türü | Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi | Received Date: 17.04.2024

Kabul Tarihi | Accepted Date: 04.07.2024

Yayın Tarihi | Published Date: 31.07.2023

Yayın Sezonu | Pub. Date Season: Temmuz / July

DOI: [10.61218/hadith.1469727](https://doi.org/10.61218/hadith.1469727)

Çıkar Çatışması | Competing Interests: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir. / No conflict of interest declared.

Finansman | Grant Support: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır. / No external funding was used to support this research.

Atıf/Citation/اقتباس: Armutlu, Zeynep. "رسائل الدكتوراة في الحديث وعلومه في تركيا بين عامي ١٩٩٧-٢٠٢٤: دراسة استقرائية تحليلية". HADITH 12 (Temmuz 2024), 99-140. 10.61218/hadith.1469727.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. (Zeynep Armutlu)

Yayıncı/Published by: Veysel Özdemir.

İntihal/Plagiarism: Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir / This article has been scanned by Turnitin. No plagiarism detected / انتحال: تم فحص البحث بواسطة برنامج لأجل السرقة العلمية فلم يتم إيجاد أي سرقة علمية.

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır / This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

رسائل الدكتوراة في الحديث وعلومه في تركيا بين عامي ١٩٩٧-٢٠٢٤: دراسة استقرائية تحليلية

Zeynep Armutlu

المصنف	الكلمات المفتاحية
مَرَّ التعليم الديني في تركيا بمرحلة من الركود في السنوات الأولى للجمهورية التركية، وكانت دراسات الحديث الشريف التي في هذه الفترة محدودة وتركز بشكل خاص على الترجمة والشرح. واستمر هذا الركود حتى افتتاح المعهد الإسلامي العالي في أنقرة عام ١٩٤٩، حيث بدأت الدراسات الأكاديمية في مجال الحديث تتكثف في كلية الإلهيات اعتباراً من عام ١٩٥٧. وبلغ عدد رسائل الدكتوراة خلال الأعوام ١٩٩٧-٢٠٢٤ إلى ٣٤٧ رسالة في مختلف الجامعات التركية. وكانت أكثر السنوات إنتاجاً هي سنة ٢٠١٧، حيث بلغ عدد الدراسات ٢٥، وأبرز الجامعات التركية من حيث الإسهام في هذا المجال هي جامعة أنقرة، حيث نوقش فيها ٧٦ رسالة دكتوراة فيها. وجاء هذا البحث ليتناول رسائل الدكتوراة في الحديث وعلومه في تركيا بين عامي ١٩٩٧-٢٠٢٤ في مبحثين. تطرق في المبحث الأول إلى تطور التصنيفات الحديثية في الجمهورية التركية بشكل عام، بينما تناول المبحث الثاني، توزيع الرسائل حسب العدد، والجامعات، والمواضيع، مع بعض التحليلات المتعلقة بمحتوى الدراسات.	الحديث تركيا الدين الإلهيات الرسائل الجامعية الدكتوراة

PhD Theses in Ḥadīth and its Sciences in Türkiye between the Years 1997-2024: an Inductive Analytical Study

Keywords:	Abstract
Ḥadīth Türkiye Religion Theology Dissertation	<i>During the early years of the Turkish Republic, religious education experienced a period of stagnation, and the study of Ḥadīth during this period was limited and focused mainly on translation and explanation. The situation persisted until the opening of the Higher Islamic Institute in Ankara in 1949, and the intensification of academic studies in the field of Ḥadīth within the Faculty of Divinity began in 1957. The study revealed that the number of doctoral theses on Ḥadīth and its sciences conducted in Turkish universities between 1997 and 2024 reached 347 theses. The year 2017 was the most productive year, with 25 studies, and Ankara University was the university that contributed the most in this field, with 76 doctoral theses. This research deals with doctoral theses in Hadith and its sciences in Türkiye between the years 1997-2024 in two sections. In the first section, it touched on the development of modern classifications in the Turkish Republic in general, and in the second section, the dissertations were distributed according to number, universities, and topics, with analyzes related to the content of the studies.</i>

مدخل:

الحمد لله رب العالمين والصلاة والسلام على رسوله الأمين وعلى آله وأصحابه أجمعين.

أما بعد؛

فإن أواخر القرن الثاني والقرن الثالث الهجري يعدان من أهم عصر من حيث عمل التصنيف، حيث تشكلت المصادر الرئيسية في مجال الحديث، وجمعت الروايات بطريقة منهجية، وظهرت أنواع مختلفة من التصنيف. وانتشرت التصنيفات والتأليف من مصدر الوحي إلى مختلف الأمصار. وقام المسلمون في بلدان مختلفة بتقديم العديد من التصنيفات الحديثة عبر التاريخ، ومان للأترك دور خاص في ذلك.

وعلى الرغم من أن الشعب التركي شهد فترة ركود في التعليم الديني بسبب الإصلاحات التي حدثت في الجمهورية التركية الحديثة بعد انهيار الخلافة العثمانية، إلا أنه مع افتتاح أول كلية للإلهيات، تم بذل جهود كبيرة في مجال الحديث الشريف وعلومه. وقد رأيت من الضروري تقديم هذه العناوين للدارسين باللغة العربية لمن لا يتقن اللغة التركية بغية انتشار المعلومات في إطار أوسع، وهذا الأمر شجعني على البحث فيه.

في هذه الدراسة، تم تصنيف الرسائل في تخصص الحديث في كليات الإلهيات حسب العناوين الرئيسية للموضوع. وأثناء البحث، تم استخدام فهرس مركز البحوث الإسلامية¹ لأطروحات كليات الشريعة و"قاعدة بيانات فهرس أطروحات كليات الشريعة" على موقع مركز البحوث الإسلامية. بالإضافة إلى ذلك، تم الرجوع إلى قاعدة بيانات "المركز الوطني للأطروحة"² على الموقع الإلكتروني لمجلس التعليم العالي.

أهمية الدراسة:

تبين أهمية الدراسة من خلال النقاط التالية؛

- 1- عرض الدراسات الأكاديمية في الفترة المذكورة التي قدمت في تركيا في تخصص الحديث على البلاد العربية.
- 2- بيان مساهمات الأكاديميين الأتراك في مجال الحديث الشريف في تركيا بعد افتتاح كليات الإلهيات.

¹ <http://ktp.isam.org.tr/?url=tezilh/findrecords.php>

² [/https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi](https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi)

3- تعزيز وتوسيع محتويات التراث الإسلامي بالدراسات الأكاديمية.

مشكلة الدراسة:

- 1- ما الدراسات الأكاديمية الحديثية في تركيا من عام ١٩٩٧ إلى يومنا الحاضر؟
- 2- ما القيمة العلمية لما كتب في تخصص الحديث النبوي وما تأثيره في الساحة الأكاديمية؟
- 3- ما المجالات التي درست في الحديث الشريف في الكليات الإلهيات بتركيا وما المجالات التي بحاجة إلى دراستها؟
- 4- ما مدى الجهود المبذولة في الحديث الشريف وعلومه في تركيا؟

أهداف الدراسة:

- 1- بيان الدراسات الأكاديمية الحديثية في تركيا من عام ١٩٩٧ إلى يومنا الحاضر.
- 2- الكشف عن القيمة العلمية لما كتب في تخصص الحديث وعلومه وتأثيره في الساحة الأكاديمية.
- 3- بيان المجالات في الحديث الشريف في الكلية الإلهيات بتركيا وبيان المجالات التي بحاجة إلى الدراسة فيها.
- 4- إظهار أثر الجهود الحديثية في تركيا.

الدراسات السابقة:

- 1- كتاب الدراسات الحديثية في جمهورية تركيا (١٩٢٠-١٩٩٧)، يافوز أونال، مكتبة ايتوت، ١٩٩٧: جمع المؤلف الدراسات من الرسائل الأكاديمية وغير الأكاديمية وعرف بمحتوى كل دراسة على حدة. أما هذه الدراسة فهي خاصة برسائل الدكتوراه فقط، لفترة زمنية معينة، غير الفترة التي تناولتها دراسة يافوز أونال.
- 2- فهرس الرسائل الجامعية في كليات الشريعة (١٩٥٣-٢٠٠٨)، إسماعيل ارونسال ومصطفى اولكار وفاتح جردكلي، مركز البحوث الإسلامية للنشر، ٢٠٠٨: هذا الفهرس يشتمل على كافة أقسام كلية الشريعة من قسم التفسير، والحديث، والفقه. ولا يبين فيه القيمة العلمية للدراسات. أما هذه الدراسة فهي تركز على قسم الحديث فقط، وتبين القيمة العلمية، كما أنها تشمل على قدر أكبر من الدراسات مما خرجت بعد عام ٢٠٠٨م.

حدود الدراسة:

قمنا بتحديد نطاق هذه الدراسة بالفترة بين ١٩٩٧-٢٠٢٤. السبب في ذلك هو وجود دراسة سابقة تناولت الرسائل الأكاديمية في الحديث وعلومه حتى عام ١٩٩٧. ولقد اكتفينا باختيار بعض الأطروحات البارزة وقمنا بإجراء تقييمات موجزة لها، وقمنا بتسليط الضوء على هذه الأطروحات البارزة وذكرنا النقاط المهمة التي لاحظناها فيها واعتبرناها ذات أهمية.

منهج الدراسة:

- 1- المنهج الاستقرائي لرسائل الدكتوراه بين سنتي ١٩٩٧-٢٠٢٤.
- 2- المنهج التصنيفي: حيث تصنف فيها الأطروحات على حسب التسلسل التاريخي، والجامعات، وموضوعات.
- 3- المنهج التحليلي: حيث تم تحليل بعض الدراسات الأكاديمية.

خطة الدراسة:

قسمت هذا البحث إلى مقدمة ومبحثين وفيهما مطالب وبعدها النتائج، وتفصيل ذلك على النحو التالي؛

المبحث الأول: المصنفات الحديثة في الجمهورية التركية

المطلب الأول: التصنيف منذ إعلان الجمهورية حتى عام ألف وتسعمائة وتسعة وأربعين

المطلب الثاني: التصنيف بعد عام ألف وتسعمائة وتسعة وأربعين حتى يومنا الحاضر

المبحث الثاني: توزيع الدراسات الأكاديمية وتحليلها

المطلب الأول: توزيع الدراسات حسب التسلسل التاريخي

المطلب الثاني: توزيع الدراسات حسب الجامعات

المطلب الثالث: توزيع الدراسات حسب الموضوعات

النتائج

قائمة المصادر والمراجع

المبحث الأول: المصنفات الحديثة في الجمهورية التركية

المطلب الأول: التصنيف منذ إعلان الجمهورية حتى عام ١٩٤٩

إذا ما قيّمنا فترة الخمسين عامًا التي تلت إعلان الجمهورية التركية، فإننا سوف نجد أن دراسات علم الحديث شهدت ركودًا كبيرًا خلال هذه الفترة الزمنية. ولم يقتصر هذا الركود على علم الحديث فحسب، بل شمل جميع الدراسات المتعلقة بالعلوم الدينية بشكل عام. وحتى تتمكن من الوقوف على مسببات هذا الركود، لا بد من الحديث بإيجاز عن منظومة الحياة الاجتماعية والدينية في تركيا خلال الفترة الأخيرة للخلافة العثمانية.

حقق العالم الغربي تقدمًا وتطورًا في المجالات الثقافية والعلمية والعسكرية مع ثورة عصر النهضة في الغرب منذ القرن الخامس عشر، ولم تستطع الدولة العثمانية التكيف مع التطورات الاجتماعية والسياسية والعسكرية في الغرب. وقد بدأ واضحا ذلك الأثر السلبي الذي خلفه التطور الغربي على الدولة العثمانية، إذ تأخرت عن أوروبا بشكل ملحوظ. ومع مرور الوقت، ومن أجل مواكبة هذه التطورات اضطرت الدولة العثمانية إلى الإقترء بالغرب وأخذته نموذجا لها.

وبحلول القرن الثامن عشر، أصبح من الضروري للدولة العثمانية أن تتبع التطورات في الغرب. وأعلنت الدولة العثمانية عهد التنظيمات^٣ والذي تحلله تطورات اجتماعية وسياسية في سياق حركة التغريب^٤.

مع مرور الوقت، أثرت هذه الابتكارات وحركات التكيف مع الغرب على الحياة الاجتماعية والدينية للمجتمع العثماني. وظهرت الكتب المترجمة من اللغات الأوروبية إلى التركية في مجال الفلسفة والأدب، وازداد عدد الأشخاص الذين درسوا في المؤسسات الحديثة غير الدينية، وكثر عدد الدارسين في الدول الأوروبية، وانتشرت

^٣ عهد التنظيمات هي الخطوة الملموسة الأولى للتغريب في التاريخ العثماني. قرأ مرسومة وزير الخارجية قوجة مصطفى رشيد باشا في ٣ تشرين الثاني ١٨٣٩ في عهد السلطان عبد المجيد.

^٤ لمزيد من المعلومات حول أصول وأثار فكرة الغرب والحداثة في الدولة العثمانية، انظر: ريكاوي دوغان، تقييم الدين ووجهات نظر التعليم والتعليم للحركة الغربية في العصر الدستوري الثاني، أطروحة دكتوراة، جامعة أنقرة، ١٩٩٦؛ كاعان عاشق، أفكار الغرب في الدولة العثمانية ومناقشات حول التغريب في الصحافة (١٩٠٨-١٩١٨)، أطروحة ماجستير، جامعة سقريا، ٢٠١٩.

الفلسفة المادية بكثرة، ولم تتمكن المدارس الدينية من مواكبة التطورات في هذا العصر. وكل ذلك أثر سلباً في الحياة الدينية للشعب العثماني. كما أن عمل المستشرقين في العالم الإسلامي وتأليفاتهم أثارت الشبهات ضد الإسلام، بالإضافة إلى ترجمة مؤلفاتهم إلى التركية، مما ساهم في انتشار السلبية والتأثير على منظومة الحياة الدينية للشعب العثماني.

بناءً على ما تقدم، فقد لوحظ انخفاض ملحوظ وكبير في عدد الدراسات المتعلقة بالعلوم الدينية في الدولة العثمانية، خاصة في عاصمة إسطنبول ومنطقة الأناضول خلال سنواتها الأخيرة. وكان هذا الانخفاض ملحوظاً في علوم الحديث مقارنة بالعلوم الإسلامية الأخرى. يعود السبب الرئيسي لعدم إنتاج أساتذة الحديث في الدولة العثمانية العديد من الأعمال في علم الحديث إلى أن نظام التعليم في الأناضول كان يقوم غالباً على علم الفقه وعلم الكلام، بالإضافة إلى إشغال الطبقة العلمية في تلك الفترة بالإدارة، مما جعلهم لا يركزون على التدريس أو تقديم التأليف في مجال علم الحديث.^٥

على الرغم من هذه المؤثرات السلبية على حياة الدينية، إلا أن الدولة العثمانية استطاعت إثبات نفسها من خلال إحداث تطورات إيجابية في التعليم والدراسات الدينية خلال تلك الفترة لمكافحة هذه المؤثرات السلبية. إحدى هذه التطورات كان إنشاء "دار الحكم الإسلامية" التي تأسست عام ١٩١٨ وكانت تابعة لدائرة الإفتاء العام.^٦ بعد ذلك، تم إنشاء الهيئة الإسلامية للتأليف والتدقيق في عام ١٩٢٢، بالإضافة إلى افتتاح كلية الإلهيات

^٥ أردينج آحتلي، بيليوغرافيا فترة الجمهورية لتعليق الحديث، مجلة الدراسات التركية الأدبية، الرقم ١١، سنة ٢٠١٣

قادر جيرل، الحالة العامة لعلوم الحديث في عملية التحديث التركي، مجلة العلوم الإسلامية، الرقم ٢، سنة ٢٠٠٧

أستاذ دكتور محمد ايمين أوزافشار، الحديث في حياة التعليمية والثقافة والفنية العثمانية، مجلة مؤسسة تركيا، الرقم ١١، سنة ٢٠٠٢

^٦ المهمة الرئيسية للمؤسسة هي منع التوجيهات الخاطئة فيما يتعلق الدين الإسلامي وإجراء ترتيبات مختلفة فيما يتعلق بالمدارس التي توفر التعليم الديني. إلا أنهم كانوا يتوقعون من هذه المؤسسة أن تؤدي واجبات أكبر بكثير من هذه الأغراض الظاهرة. وهي حماية الأخلاق والإيمان للشعب العثماني. دينيز بولات ار- وغيره، دار الحكم الإسلامية، مجلة الأدب الأكاديمي والحكمة، السنة ٦، العدد ١٣، ٢٠٢٠.

^٧ كان يسمى 'المشيخات' في الدولة العثمانية.

التابعة لدار الفنون^٥ في إسطنبول ومعهد العلوم الإسلامية التابع لكلية الآداب في جامعة اسطنبول في عام ١٩٢٤، ومدارس الأئمة والخطباء التابعة للمدارس الثانوية. واستمرت هذه التطورات من خلال "مشروع ترجمة القرآن والحديث" بإدارة هيئة الشؤون الدينية التي تأسست عام ١٩٢٥.

بعد سقوط الدولة العثمانية وإعلان الجمهورية في ٢٩ تشرين الأول ١٩٢٣، تم اتخاذ قرارات جذرية تماشياً مع جهود الحداثة والتكامل الغربي. في واقع الأمر، تم إلغاء الخلافة في ٣ آذار ١٩٢٤ وأغلقت المدارس الدينية بقانون "توحيد التدريسات" وتم ربط مؤسسات التعليم والتدريب بوزارة التربية الوطنية. واعتمدت الحروف اللاتينية عام ١٩٢٨ وألغيت الحروف العربية عام ١٩٢٩. وقد تسببت هذه التحولات الجذرية في عزل الناس الذين ضعفت مشاعرهم الدينية بالفعل إلى حد كبير عن التقاليد العلمية الإسلامية.

وقد تسببت هذه التحولات بإغلاق مدارس الأئمة والخطباء عام ١٩٣١، وكلية الإلهيات عام ١٩٣٣، ومعهد العلوم الإسلامية عام ١٩٣٦. وإلى جانب هذه الإغلاقات مرّ التعليم الديني في تركيا بمرحلة من الركود، واستمرّ هذا الركود إلى أن تم افتتاح المعهد الإسلامي العالي في أنقرة عام ١٩٤٩.

بعد هذه النبذة التي قدّمناها حول حالة التعليم الديني خلال السنوات الأخيرة للدولة العثمانية وبدايات الجمهورية التركية، سوف نتحدّث الآن عن حالة التصنيف في الحديث الشريف في تركيا منذ إعلان الجمهورية وحتى عام ١٩٤٩. للأسباب المذكورة أعلاه، لم يتم إنجاز سوى القليل من الدراسات في الحديث في هذه الفترة، ويمكن وضع دراسات الحديث الشريف التي أجريت خلال السنوات الأولى للجمهورية التركية في قسمين رئيسيين: القسم الأول؛ دراسات الترجمة والشرح، القسم الثاني؛ دراسات التأليف والمقالات.

نظراً لمشكلة اللغة التي عانت منها هذه الفترة، نرى ظهور المزيد من أعمال الترجمة والتعليقات. كانت أنشطة الترجمة والشرح في سياق الأربعين حديثاً هي الدراسات الأكثر شيوعاً في هذه الفترة. بالإضافة إلى ذلك، نرى أن بعض كتب الحديث قد تمت ترجمتها والتعليق عليها.

^٥ هي أول جامعة رسمية في عهد الدولة العثمانية تأسست في ١٨٦٣ على طراز الجامعات الغربية في إسطنبول. وفي أيامنا هذه تعرف باسم جامعة اسطنبول.

إن ترجمة كتاب "التجريد الصريح لأحاديث الجامع الصحيح" الزبدي (٨٩٤ هـ) خلال الأعوام ١٩٢٨ - ١٩٤٩ تعد أولى نماذج القسم الأول المتمثل في نشاط ترجمة الأحاديث. حيث قام أحمد نعيم (ت ١٩٤٤ م) بترجمة المجلدات الثلاثة الأولى وشرحها وعلق عليها، ولكن توفي قبل أن ينتهي من عمله وأكمل المجلدات الأخرى كامل ميراس (ت ١٩٥٧ م). بالإضافة إلى ذلك، قام أحمد نعيم بـ "ترجمة أربعين حديثاً"^{١٠}، وترجم وفسّر منير سلامي "ألف حديث وحديث"^{١١}.

أما القسم الثاني من الدراسات في مجال الحديث بالإضافة إلى أنشطة الترجمة، فقد تمثل في دراسات التأليف والمقالات. أولى دارسو هذا القسم في دراساتهم الأهمية للدفاع عن الحديث الشريف ومكانة النبي صلى الله عليه وسلم، بالإضافة إلى دراسات تنتقد السنة النبوية. ومن أشهر الأمثلة على هذا النوع من الدراسات ما كتبه أحمد حمدي أفسيكى "رفض نسبة قبيحة لنبينا"^{١٢} وكتاب "إيجاز النبي صلى الله عليه وسلم"^{١٣}. ويعد المقال الذي كتبه ذاكر قادر أوغان بعنوان "الروايات الدينية وغير الدينية"^{١٤} من الدراسات النقدية للأحاديث.

ومن أمثلة هذا القسم أيضاً مؤلف مصطفى صادق فيكداني 'لماذا تزوج محمد كثيراً؟'^{١٥} و "صحة الحديث في كتب الأخلاق والصفوة"^{١٦}، والذي يتضمن الجدل بين إسماعيل حقي إزميرلي والشيخ صافت أفندي. بالإضافة إلى ذلك، قد يكون من المناسب ذكر "مقدمة" أحمد نعيم عن أصول الحديث في ترجمته لكتاب التجريد الصريح من دراسات أصول الحديث في هذه الفترة.

^٩ أحمد نعيم - كامل ميراس ترجمة التجريد الصريح لأحاديث الجامع الصحيح، إسطنبول، مطبعة أبو الزيادة، ١٩٢٨ م.

^{١٠} أحمد نعيم، ترجمة أربعين حديثاً، إسطنبول، مؤسسة ياسين للنشر، ٢٠١٨، ص. ٩٥.

^{١١} منير سلامي، ترجمة ألف حديث، إسطنبول، مؤسسة بوزكورت، ١٩٦٢، ص. ٤٨.

^{١٢} أحمد حمدي أفسيكى، رفض نسبة قبيحة لنبينا، مؤسسة أوغو، ٢٠١٣.

^{١٣} أحمد حمدي أفسيكى، إيجاز النبي صلى الله عليه وسلم، مطبع أبو الزيادة، ١٩٤٥.

^{١٤} ذاكر قادر أوغان بعنوان، الروايات الدينية وغير الدينية، إسطنبول، مجلة كلية الشريعة، دارالفنون، ١٩٢٦، ص. ٤.

^{١٥} مصطفى صادق ويجداني، لماذا تزوج محمد كثيراً؟، إسطنبول، مؤسسة البدر، ١٩٩٨، ص. ١٢٨.

^{١٦} إسماعيل حقي إزميرلي - الشيخ صافت أفندي، صحة الحديث في كتب الأخلاق والصفوة، (إسطنبول، مؤسسة دار الحديث، ٢٠٠٢)

ثانياً: التصنيف بعد عام ١٩٤٩ حتى يومنا الحاضر

دخلت دراسات الحديث النبوي، التي شهدت فترة ركود مع إغلاق مؤسسات التعليم الديني، فترة انتعاش مع إعادة افتتاح المعهد العالي للعلوم الإسلامية في أنقرة عام ١٩٤٩، وكلية الإلهيات في مدن مختلفة، وافتتاح مدارس الأئمة والخطباء في عام ١٩٥١. ومن تاريخ افتتاح هذه المؤسسات حتى الستينيات ازدادت أنواع الدراسات في الترجمة والشرح. وبعد الستينيات، اتجهت عملية الترجمة نحو الكتب الأصلية واستمر هذا التوجه حتى الثمانينيات. وخلال هذه العملية، بدأت عملية أخرى تمثلت في إعادة بناء المنظومة الإسلامية للشعب، الذي اندمج مع اللغة التركية الحديثة في التعليم والتدريب، عن طريق ترجمة الكتب الحديثية وشرحها والتعليق على ما تحويه باللغة التركية الحديثة. مثل الترجمة في مجال تاريخ الحديث، أو أصول الحديث.^{١٧}

وإلى جانب ترجمة الكتب القديمة، فقد تمت ترجمة الكتب المعاصرة أيضاً مثل كتب عبد الفتاح أبو غدة، وأبي الحسن الندوي، ومصطفى السباعي، ويوسف القرضاوي، ومحمد حميد الله، محمد عوامة، وصبحي الصالح، ومصطفى الأعظمي.^{١٨} وبالإضافة إلى ذلك، ترجمت دراسات وكتب المستشرقين في مجال الحديث الشريف. كما نلاحظ جهود الطباعة والتحقيق باللغة العربية في هذه الفترة، فقد طبعت الكتب والمصادر الأصلية.

وفي السبعينات، ظهرت الدراسات المتعلقة بمراجع الحديث الشريف وهو ما يسمى بالبليوغرافيا.

وفي الثمانينات، تحولت المعاهد العليا للعلوم الإسلامية إلى كليات الإلهيات في عام ١٩٨٢، كما افتتحت كليات الإلهيات جديدة في مدن مختلفة. مع افتتاح كليات العلوم الإسلامية وكليات الإلهيات أُلِّفت الكتب الدراسية التي تُدرّس في الجامعات باللغة التركية الحديثة وتبعها دراسات فردية في مجال علوم الحديث المختلفة.

مع افتتاح مؤسسات التعليم العالي كشرط لنظام التعليم، أصبح إلزامياً للأشخاص الذين سيعملون في هذه المؤسسات كتابة أطروحات في مرحلتها الماجستير والدكتوراة ونشر دراسات من أجل الترقية لرتب علمية مثل رتبة

^{١٧} يافوز اونال، الدراسات الحديثية في جمهورية تركيا (١٩٢٠-١٩٩٧)، مكتبة اتوت، ١٩٩٧.

^{١٨} بنيامين أروول، المؤلفات في الحديث وعلومه في العهد الجمهوري في تركيا - بليوغرافيا، مجمع الملك فهد لطباعة المصحف الشريف بالمدينة المنورة، ص. ٥٨.

الأستاذ المشارك ورتبة الأستاذية. وفي مطلع القرن الحالي، بدأت دراسات علم الحديث تعيش فترة انتعاش حيث أجريت العديد من الدراسات في هذا المجال على المستوى الأكاديمي وغير الأكاديمي. وهذه بعض الدراسات الحديثة قدمت في هذه الفترة؛

أولاً: الترجمة والشرح؛ ترجمة وشرح رياض الصالحين، رئاسة الشؤون الدينية، أنقرة، ١٩٤٩-١٩٥٤، ترجمة وشرح بلوغ المرام، أحمد داود أغلو، إسطنبول، ١٩٦٦-١٩٦٧، شرح نخبة الفكر، طلعت كوجيغيت، أنقرة، ١٩٧١، ترجمة علوم الحديث ومصطلحه لصبحي الصالح، يشار كانديمر، أنقرة، ١٩٧١.

ثانياً: الطبع والنشر؛ الكتب التسعة، ١٩٨١، ١٩٩٢ مؤسسة الجاغري، الرسالة المستطرفة لبيان مشهور كتب السنة المشرفة للكتاني، ١٩٨٦، مؤسسة قهرمان.

ثالثاً: التحقيق؛ كتب العلل ومعرفة الرجال للإمام أحمد، طلعت كوجيغيت، أنقرة، ١٩٦٣، شرف أصحاب الحديث للبغدادي، محمد سعيد خطيب أوغلو، أنقرة، ١٩٧٢.

رابعاً: ببليوغرافيا (المراجع)؛ ببليوغرافيا مؤلفات العلوم الإسلامية في تركيا، لعثمان أوزتورك وكبير توبالوغلو، ١٩٧٤، ببليوغرافيا المؤلفات الحديثة، إسماعيل لطفي جاكان، إسطنبول، ١٩٨٠.

خامساً: التأليف؛ تدقيقات على مسائل الحديث، طيب اوكجيت، ١٩٥٩، أنقرة، تاريخ الإسلام، طلعت كوجيغيت، ١٩٨١، أنقرة، أحاديث الأحكام، جلال يلديريم، ١٩٨٦ قونيا.

سادساً: الأطروحات الجامعية؛ بحوث في مصادر البخاري، فؤاد سيزكين، أطروحة دكتوراه، إسطنبول، ١٩٥٦^{١٩}، فكرة النقد الإسلامي ونقد الحديث، محمد سعيد خطيب أوغلو، أطروحة دكتوراه، أنقرة ١٩٦٢، فهم الحديث عند الشيعة، جمال صوفو أوغلو، أطروحة دكتوراه، أنقرة، ١٩٧٧، مشكلة صفات الله عند أصحاب الحديث، خيري كيرباج اوغلو، أطروحة دكتوراه، أنقرة، ١٩٨٣.

^{١٩}على الرغم من أن هذه الدراسة لم تُجر في كليات الشريعة، إلا أنها تعتبر أول دراسة حول الحديث الشريف في تركيا. وقد طُبِع الكتاب أكثر من مرة.

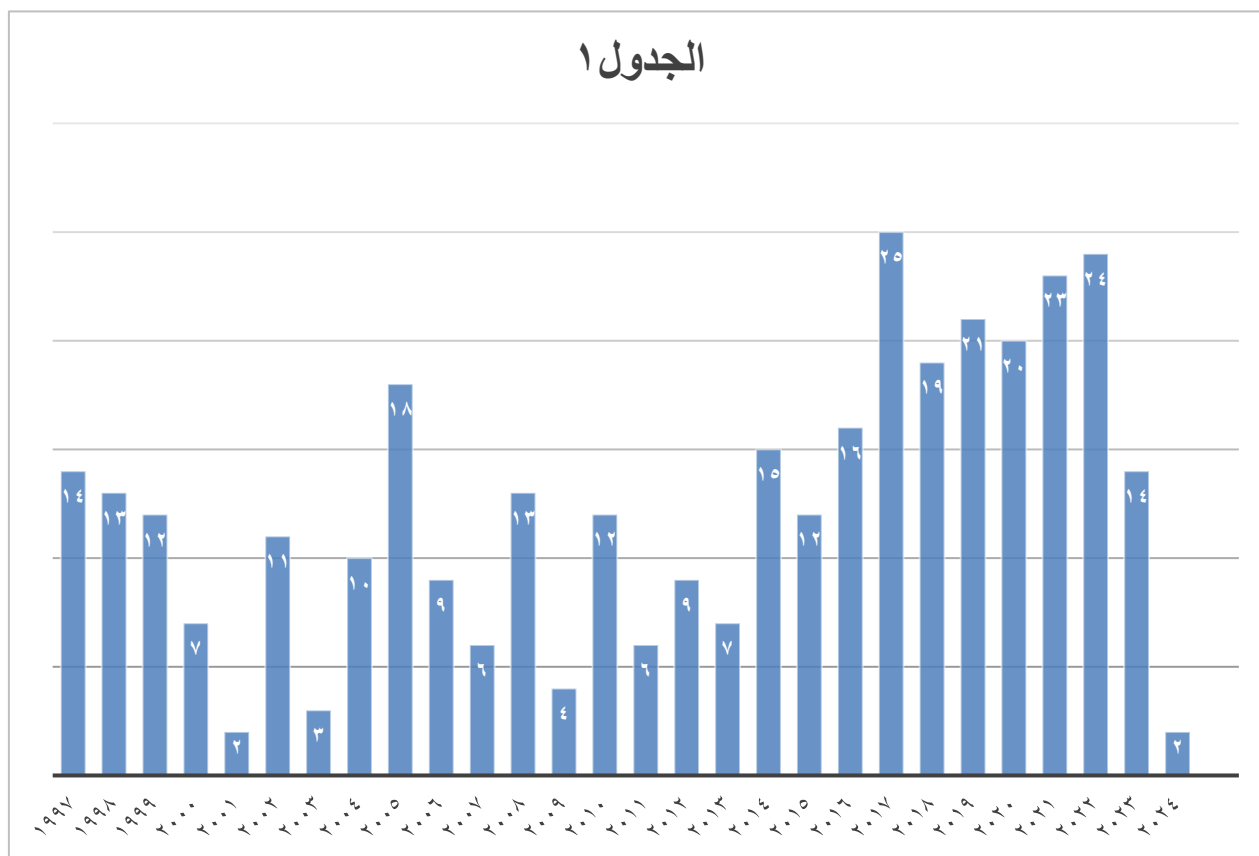
ومن الجدير ذكره أنّ هناك مجموعة من هذه الدراسات تم نشرها من قبل دائرة المطبوعات الرسمية التابعة لرئاسة الشؤون الدينية والمطبوعات الجامعية ومطبوعات خاصة. وقد بقيت نسبة نشر الدراسات في مجال الحديث منخفضة حتى سنوات الستينيات مقارنةً بمنتشورات العلوم الأخرى.

المبحث الثاني: توزيع وتحليل الدراسات الأكاديمية

المطلب الأول: توزيع الدراسات حسب التاريخ

إذا نظرنا إلى تاريخ بداية الدراسات الأكاديمية في مجال الحديث الشريف في تركيا، يمكن القول أن تكثيف الدراسات الأكاديمية في مجال الحديث داخل كلية الإلهيات بدأ في عام ١٩٥٧ بتقديم أول دراسة دكتوراه في الحديث وهي 'جمع الأحاديث النبوية وثبوتها بالكتابة' لطلعت قوج يغيث بإشراف الأستاذ الدكتور محمد طيب أوكجيت في جامعة أنقرة. في وقت لاحق ازداد عدد الدراسات المتعلقة بالحديث الشريف في كليات الإلهيات في الثمانينيات والتسعينيات.

وهنا نقدم إحصائية تفصيلية بأعداد الأطروحات التي تم كتابتها في مرحلة الدكتوراة خلال الأعوام ١٩٩٧ - ٢٠٢٤. وصل عددها خلال الأعوام ١٩٩٧ - ٢٠٢٤ إلى ٣٤٧ رسالة في مختلف الجامعات التركية. ومن الممكن بيان هذه الإحصائية المتعلقة بالدراسات بشكل أوضح في الرسم البياني التالي:

كما نرى في الرسم البياني، تم تقديم أول رسالة دكتوراه في الحديث في عام ١٩٩٧. وبعد ذلك، استمر تقديم الدراسات على فترات. كانت فترة التسعينيات وأوائل ألفين من القرن الماضي هي الفترة التي كانت فيها دراسات الدكتوراه منخفضة. وقد يكون السبب في ذلك هو الأوضاع السياسية السلبية في ذلك الوقت. كانت تركيا في حالة من الفوضى والاضطراب. وبعد عام ٢٠١٤، كانت هناك زيادة عامة في دراسات دكتوراه. وأكثر الأعوام إنتاجًا للدراسات هو عام ٢٠١٧ حيث بلغ عدد الدراسات ٢٥، يليه عام ٢٠٢٢ بعدد ٢٤ رسالة.

المطلب الثاني: توزيع الدراسات حسب الجامعات

يعود تأسيس أول كلية الإلهيات في تركيا لتاريخ ١ أيلول ١٩٠٠، حيث كانت بدايتها من خلال فرع العلوم الدينية التابع لدار الفنون في إسطنبول. وبعد إغلاق فرع العلوم الدينية في دار الفنون، انخفض مستوى التعليم الديني في المجالين الأكاديمي والاجتماعي بشكل كبير. ومع ذلك، فإن الفجوة في التعليم الديني أدت إلى إعادة إضفاء الطابع المؤسسي في هذا المجال، وتم افتتاح كلية الإلهيات في أنقرة في ٤ يونيو ١٩٤٩.

بعد ذلك افتتح معهد إسطنبول الإسلامي العالي في عام ١٩٥٩. وتبعه المعهد الإسلامي العالي في مدينة قونية (١٩٦٢)، وقيصري (١٩٦٥)، وإزمير (١٩٦٦)، أرضروم (١٩٦٩)، بورصة (١٩٧٥)، سامسون (١٩٧٦). في ٢٠ يوليو ١٩٨٢، تم دمج معهد أرضروم الإسلامي العالي مع كلية العلوم الإسلامية بجامعة أتاتورك، وبعد ذلك تم تحويل هذه الكلية وغيرها من المعاهد الإسلامية العليا إلى كليات دينية وربطها بجامعات المقاطعات التي توجد فيها. وهكذا، من خلال ضمان الوحدة في مؤسسات التعليم الديني العالي، تم جلب هذه المؤسسات إلى نفس المبادئ الإدارية والعلمية.

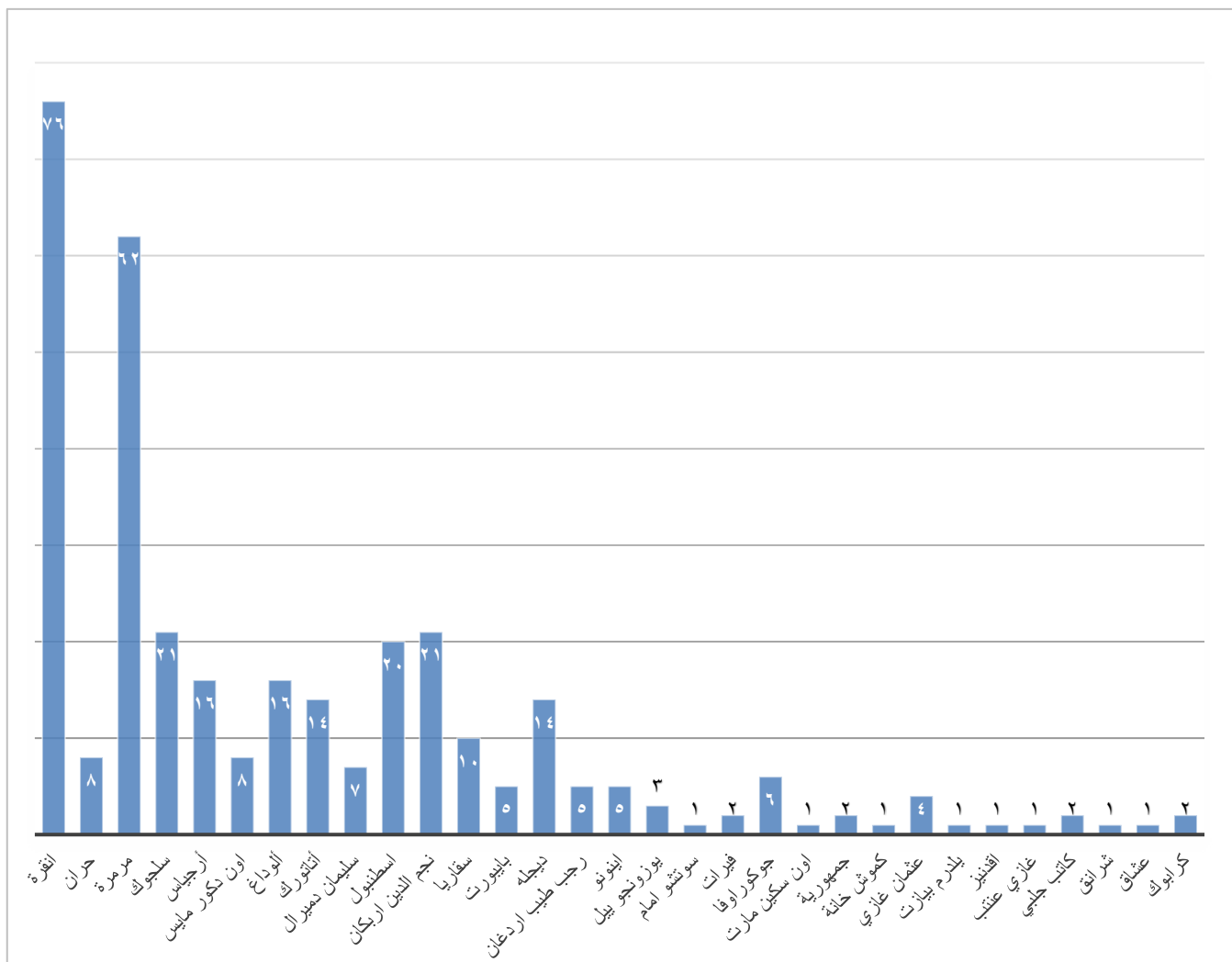
وفي ١٩٨٧ تم افتتاح كلية الإلهيات التابعة لجامعة غازي عنتاب، وإلى جانب كلية الإلهيات التابعة لجامعة إسطنبول تم إنشاء كلية الإلهيات في مدينة سيواس (جامعة الجمهورية، ١٩٩٢)، وملاطيا (جامعة إينونو، ١٩٩٢)، ووان (جامعة يوزونجوبيل، ١٩٩٣)، وريزا (جامعة كارادينيز، ١٩٩٣)، وجوروم (جامعة غازي، ١٩٩٣)، وديار بكر (جامعة دجلة، ١٩٩٣)، وأضنة (جامعة جوكوروفا، ١٩٩٣)، وإسبرطة (جامعة سليمان ديميريل، ١٩٩٣)، أدابازاري (جامعة سكاريا، ١٩٩٣)، إيلازيج (جامعة فرات، ١٩٩٤)، جاناكالي (جامعة اونسكيز مايس، ١٩٩٥)، وكهرمان مرعش (جامعة سوتجو إمام، ١٩٩٦) واسكيشهير (جامعة عثمان غازي)، وتم إنشاء كليات الإلهيات في مدن أخرى حتى اليوم، بلغ عدد كليات الإلهيات وكليات العلوم الإسلامية أكثر من مائة كلية.

والتنظيم الأكاديمي في كليات الإلهيات في تركيا مختلف في بعض موادها عن التنظيم الأكاديمي في كليات الإلهيات في الدول العربية. فتكتمل دراسة بكالوريوس في خمس سنوات في تركيا. والواقع أنه بالإضافة إلى المواد المعتادة في كليات الإلهيات في الدول العربية تدرس المواد التالية في كليات الإلهيات في تركيا. بعد دراسة اللغة العربية

في السنة التحضيرية وهي سنة كاملة تدرس المواد في العلوم الشرعية وغيرها مثل الفلسفة الإسلامية، وعلم اجتماع الديني، وعلم النفس الديني والتعليم الديني، وتاريخ الفنون الإسلامية التركية، الأدب التركي الإسلامي، والموسيقى الدينية التركية، والثقافة الصوفية، وتاريخ التصوف بالإضافة إلى مادة مبادئ وإصلاحات أتاتورك.

بعد ما تطرقنا إلى بداية افتتاح الجامعات في تركيا وبرامج التدريس بالموجز نستطيع ان نقول ومن خلال بحثنا عن الرسائل الجامعية في مرحلة الدكتوراة التي نوقشت في الجامعات التركية والتي عالجت مواضيع الحديث الشريف وجدنا أن أكثر الجامعات إسهامًا في هذا المجال هي جامعة أنقرة، حيث نوقش فيها ٧٦ رسالة دكتوراة. ويعود ذلك إلى قَدَم كلية الإلهيات في جامعة أنقرة إضافةً على هذا جودة التعليم فيها وسمعتها المرموقة هما السببان الرئيسان لاختيارها.

وتليها جامعة مرمرة بـ ٦٢ رسالة دكتوراة في مجال الحديث الشريف. تأتي بعد ذلك جامعة سلجوق وجامعة نجم الدين أربكان بـ ٢١ رسالة. جامعة إسطنبول ٢٠، تليها جامعة أرجياس واولو داغ بـ ١٦ رسالة، وجامعة أتاتورك ودجلة ١٤ رسالة، وجامعة سقاريا ١٠ رسائل وجامعة دقوز أيلول ٩ رسائل. أما جامعة أون دقوز مايس وجامعة حران ٨، وجامعة سليمان ديميرال فقد نوقش بها ٧ رسائل، وجامعة جوكور اووا ٦، جامعة بايبورت، وإينونو، ورجب طيب أردوغان ٥ رسائل، وعثمان غازي ٤، وجامعة يزونجو ييل ٣. أما جامعة فرات، وجامعة جمهورية، وجامعة كاتب جلبي، وجامعة كرابوك ٢، وجامعة يلديريم بيازيت، وجامعة اكدنيز، وجامعة شرناق، وجامعة غازي عنتب، وجامعة اون سكينز مارت، وجامعة كموش خانة، وجامعة شرناق، وجامعة سوتجو إمام نوقش في كل جامعة منها رسالة واحدة فقط. ومن الممكن بيان هذه الإحصائية المتعلقة بالدراسات بشكل أوضح في الرسم البياني التالي:

المطلب الثالث: توزيع الرسائل حسب الموضوعات

لقد تناولت الرسائل التي قدمت بين عامي ١٩٩٧ - ٢٠٢٤ عدة موضوعات في الحديث وعلومه. عند النظر إلى هذه الموضوعات أو المجالات المعالجة في هذه الدراسات، نجد أنها فحصت تاريخ الحديث فيما يتعلق بفترات زمنية معينة أو بلدان محددة. كما امتدت الدراسات لتشمل المحدثين وكتبهم، وحتى الطوائف ذات القيمة التاريخية، حيث تم تحليل أساليبهم وكتبهم بدقة. وقد تناولت هذه الدراسات علم الحديث من ناحية الرواية والدراية. بالإضافة إلى ذلك، تناولت الدراسات حجية السنة ومكانتها، وتم إجراء العديد من الدراسات لفهم السنة بشكل دقيق.

لقد قمنا بتقسيم موضوعات الرسائل الجامعية إلى أربعة عناوين رئيسية، وكل عنوان رئيسي يتضمن عدة عناوين فرعية كما يلي؛

أولاً: الدراسات في تاريخ الحديث. جمعنا تحت هذا العنوان؛

- دراسات تاريخ الحديث في زمن معين.
- دراسات الحديث المتعلقة ببلدان معينة.
- الدراسات في التصنيفات الحديثية.
- الدراسات في مناهج العلماء.
- الدراسات المتعلقة بمذهب معين.

في دراسات تاريخ الحديث والتي تستند إلى "فترة زمنية معينة"، تمت مناقشة القرون الأربعة الأولى بشكل أساسي. الدراسات التي تركز على القرون الأربعة الأولى للهجرة مهمة لأنها تشمل الأنشطة الأولية في مجال نقل الأحاديث وتوثيقها وفهمها وتطويرها. من المهم جداً فهم الطريقة والكيفية التي تمت بها هذه الأنشطة في تلك القرون، لأنها تسلط الضوء على أنشطة الحديثية الحالية بشكل منهجي. ومن الدراسات التي تسلط الضوء على أنشطة الحديثية في هذه الفترات من حيث الشروحات دراسة "تأليف الشروح في الحديث في القرون الأربعة الأولى للهجرة" لمصطفى جانلي، جامعة أرجياس، ١٩٩٨، وهي تركز على الأنشطة الأولى المتعلقة بفهم الأحاديث النبوية.

وتؤكد أن الأحاديث قد تم شرحها بطرق متعددة منذ عهد الصحابة، مع تقديم الأمثلة على ذلك. وتتناول موضوع الشروحات من خلال الأفراد الذين تميزوا في الشرح، ومن خلال كتب الشرح الرائدة في تلك الفترة. كما تكشف عن العلاقة بين تفسير الحديث وفروع العلوم الأخرى مثل غريب الحديث، مختلف الحديث، أسباب ورود الحديث، وعلم رواية الحديث، واللغة العربية.

ومنها دراسة 'أثر الحركة العلمية والفكرية على نشأة علم تصنيف الحديث في عهد التصنيف (البخاري نموذجاً)'، لعمر أوزبينار، جامعة سلجوق، ٢٠٠٤. هذه الدراسة مهمة من حيث تاريخ الحديث، حيث تبين تأثير

الأحداث الاجتماعية والسياسية في فترة التصنيف على تكوين وتطوير تصنيفات الحديثية. يجلل الباحث كيف أثر الهيكل الاجتماعي والسياسي في فترة التصنيف على دراسات التصنيف من خلال تقييم عملية تشكيل التصنيفات في إطار البيئة الاجتماعية والسياسية.

تتمثل السمات البارزة للأطروحة في أن المؤلف يشرح الموضوع واحدًا تلو الآخر، ويعطي الكثير من الاقتباسات من الأحاديث، ويجمع الموضوع في ذهن القارئ عن طريق إجراء تقييمات بعد كل فصل. طبعت هذه الرسالة تحت عنوان 'تكوين علم الحديث'. ويُعد الكتاب من أكثر الكتب قراءة في مجال الحديث في تركيا وقد نُشرت طبعته الرابعة عام ٢٠٢٢.

ومن الدراسات المهمة التي تتناول القرون الأولى هي "دراسة معايير نقد الحديث في القرن الأول الهجري والروايات المتعلقة بها" لعبد الوهاب أوزصوي، جامعة أتاتورك، ٢٠١١. حيث أن الدراسة تكشف عن النظرة العامة لأنشطة النقد في القرون الأولى، وهذا الموضوع مهم للغاية من حيث ضمان أن الرابط الأول لتاريخ نقد الحديث مبني على معلومات سليمة.

وتأتي الدراسة لفهم أنشطة النقد التي تم تنفيذها في الفترات التالية؛ كما أنها تقدم مساهمة مهمة في علم الحديث من حيث التأكيد من أن الإسهام في نظام نقد الحديث مبني على أسس سليمة في قبول الأحاديث وطريقة ورودها، وجرح الرواة وتعديلهم ونقل كلام الأئمة النقاد فيهم. ومن السمات الأخرى التي تجعل الدراسة قيمة، أنها تنتقد الروايات التي استدل بها خصوم السنة لتبرير الطعن فيها.

في دراسة 'انتماء محدثي القرن الثالث الهجري الأيديولوجي وانعكاسه على روايات الحديث'، لاوغور إيرمان، جامعة ديجله ٢٠١٧، يوضح الباحث أن انتماء المحدثين للطوائف المختلفة يتجلى في رواياتهم الحديثية بطريقتين؛ الأولى هي اختلاق أحاديث جديدة، والثانية هي تصرف في نصوص الأحاديث لدعم الحجج العقائدية للطوائف التي ينتمون إليها وتعزيز مذهبهم بأحاديث النبي صلى الله عليه وسلم.

فقد أشار الباحث خمس طوائف ينتمي إليها المحدثون وهي الخوارج، الشيعة، المرجئة، المعتزلة، وأهل الحديث. كما ذكر أسماء بارز في أهل الحديث مثل الإمام الشافعي، عبدالرزاق بن همام، الحميدي، ابن أبي شيبة، البخاري، ومسلم كمحدثي أهل الحديث الذين عاشوا في القرن الثالث الهجري.

يرى الباحث بأن المحدثون من أهل الحديث كانوا يولون أهمية كبيرة لرواية الحديث وعلم الرواية، ولذلك طوروا أصولاً خاصة لحفظ رواية الأحاديث. لقد ابتكروا تقنيات تدعم أيديولوجيتهم في قبول الأحاديث، فقبلوا روايات التي تتوافق مع هذه التقنيات ورفضوا الروايات الأخرى بحجة ضعفها الشديد أو أنها موضوعة.

هذه العبارة تعطي شعوراً بأن معايير أصول الحديث ليست موضوعية، وأنها تشكلت تحت تأثير أيديولوجي. وهذا موقف خطير، إذ قد يعكس تصوراً فكرياً والنظرة السياسية تؤثر على رواية الحديث. رغم أن هناك يمكن فيها أن يكون تأثير الفكر على الروايات الحديثية، إلا أن تعميم هذا الموقف غير مقبول، لأنه يطعن في نزاهة المحدثين الأوائل ويشوف موضوعية علم الحديث. نعم، كان هناك من عمل كما ذكر المؤلف، لكنهم لم يكونوا الغالبية وتعرضوا لأشد الانتقادات من قبل المحدثين الآخرين.

ومن هنا دراسة "مفهوم السنة في القرون الثلاثة الهجرية الأولى"، لأحمد أويار، جامعة أرجياس، قسم العلوم الإسلامية الأساسية، فرع الحديث، قيصري، ٢٠٠٠ التي أثبتت بأن النبي صلى الله عليه وسلم لقد استخدم كلمة السنة للدلالة على القواعد والمبادئ العامة ومبادئ الإسلام، وطريقة السلوك التي قبلها وتبناها، وبعد النبي صلى الله عليه وسلم أطلقت كلمة السنة على ممارسات وأفعال الصحابة أو حسب عرف المنطقة المعينة كما أنها تستخدم بمعنى قريب من المعنى الاصطلاحي، وهي قول وفعل النبي صلى الله عليه وسلم الذي يجب اتباعه. أما بعد الامام الشافعي فقد بدأت السنة بأخذ معناها الاصطلاحي.

من الدراسات التي تحتوي دراسة القرون الثلاثة الأولى؛ دراسة "محدثو أذربيجان في القرن الأول وحتى القرن التاسع الهجري"، غوشغار سليملي، جامعة مرمره، قسم العلوم الإسلامية الأساسية، فرع الحديث، ٢٠٠٥، ودراسة "تطور علم الجرح والتعديل في القرنين الأول والثاني للهجرة"، لبراهيم خليل تورهان، جامعة مرمره،

قسم العلوم الإسلامية الأساسية، فرع الحديث، ٢٠١٤، ودراسة "علم الحديث في البصرة في القرن الأول والثاني والثالث، علي جيليك، جامعة سوتجو إمام، قسم العلوم الإسلامية الأساسية، فرع الحديث، ٢٠١٧.

بعد القرون الثلاثة الأولى، تركز الدراسات على العهد العثماني بشكل أكبر، مثل دراسة "دار الأحاديث وتعليم الحديث في الدولة العثمانية. (من القرن الرابع عشر حتى القرن التاسع عشر)، لأكرم يوجال، جامعة أنقرة، ٢٠٢٢، و"علم الحديث في العهد العثماني"، لمصطفى جليل التونتش، جامعة إسطنبول، ٢٠١٨. يمكن رؤية الدراسات في عهد القراخان، في عهد المماليك "الحديث في عهد القراخان (القرن ٤-٦ الهجري)"، لنورسك اکتانوف، جامعة مرمرة، ٢٠١٩، و"الحديث في عهد المماليك (القرن ٧-٨ هجر)"، لناكيخان اميراوغلو، جامعة جوكوراوا، ٢٠١٩، و"الدراسات الحديثية في ما وراء النهر (القرون الثلاثة الأولى)"، لدورسن ساري، جامعة ارجياس، ٢٠١٩. كل هذه الدراسات مهمة من حيث اظهار تطور منهجيات جمع وتدریس الحديث بعد القرون الأربعة الأولى، وتوضح تأثير السياقات السياسية والاجتماعية على هذا التطور.

بالإضافة إلى الدراسات التي تتناول القرون الأولى يمكن رؤية الدراسات التي تتناول التاريخ المعاصر مثل دراسة "المناقشات الحديثية في تركيا في منتصف القرن العشرين"، لمصطفى دمير، جامعة نجم الدين اربقان، ٢٠١٧. بالنسبة لدراسات "تاريخ الحديث المتعلق ببلدان معينة" تناولت الدراسات في المناطق التالية؛ المغرب والأندلس، وكازاخستان، ومقدونيا، وأصفهان، وباكستان، مثل "دور الحديث والسنة في الحياة الدينية للمجتمع الكازاخستاني"، لشامشاط عادل بايوا، جامعة أنقرة، ٢٠٠٢، و"دراسات علم الحديث في مقدونيا"، لبجادين أمتي، جامعة سلجوق، ٢٠٠٨.

ويمكن القول إن دراسة "المناقشات الحديثية في باكستان وشبه القارة الهندية"، لاينام الحق، جامعة سقاريا، ٢٠١٩، يعتبر موضوعاً في غاية الأهمية، ذلك لأن هاتين المنطقتين لهما أهمية كبيرة من حيث علم الحديث وتعليمه. ففي الوقت الذي بدأ فيه علم الحديث يضعف في أجزاء أخرى من العالم الإسلامي، أظهر هذا العلم تطوراً كبيراً في شبه القارة الهندية من حيث التعليم والتأليف.

كما أن الدراسة التي تحمل عنوان "الحديث الشريف في أصفهان" لمحمد اكدوغان، جامعة إسطنبول، ٢٠١٧، تعتبر من الدراسات المهمة لتناولها منطقة أولت إهتماما كبيرا للتعليم علم الحديث الشريف. أكثر الدراسات التي تناقش في مجال "التصنيفات الحديثية" هي كتب المسانيد، والشروحات، والجوامع، وكتب الرجال، كتب الإمارة، والفهارس، وكتب الزوائد. مثل "المسانيد في علم الحديث (في القرون الثلاثة الهجرية الأولى)"، لذكريا توفيكجي اوغلو، جامعة مرمره، ٢٠١٢، "كتب الرجال في علم الحديث وقيمتها العلمية (من القرن السادس وحتى القرن العاشر الهجري/ من القرن الثاني عشر وحتى القرن السادس عشر الميلادي)"، محمد أر، جامعة سلجوق، قسم العلوم الإسلامية الأساسية، فرع الحديث، ١٩٩٧، و"كتب الإمارة في علم الحديث صحيح مسلم نموذجاً"، لعبدالله طه إمام اغلو، جامعة إسطنبول، ٢٠١٣، و"الفهرسة في علم الحديث"، لآحمد أشار، جامعة إسطنبول، ٢٠٢١.

احتلت دراسات "مناهج العلماء" المرتبة الأولى بين الموضوعات الأكثر نقاشاً. وسلّطت هذه الدراسات الضوء على آراء العلماء في مجال الحديث، مثل "نظرة أحمد بن حنبل إلى الحديث النبوي من خلال كتابه المسند"، لعارف آلکان، جامعة أنقرة، ١٩٩٧، أو طريقة التحليل التي أتبعها في كتابه مثل دراسة 'البغوي ومنهجه في الشرح في كتابه شرح السنة"، لصفيت صانجاقي، جامعة اولو داغ، ١٩٩٧، أو معايير العلماء في قبول الحديث مثل "معايير ابن تيمية في رد وقبول الأحاديث في نطاق كتابه مناهج السنة"، لصالح أوزار، جامعة أنقرة، ١٩٩٨، أو بيان إسهامات ومكانة العلماء في الحديث الشريف مثل "مكانة المزي في علم الحديث"، لأردوغان كويجو، جامعة أنقرة، ١٩٩٩، بالإضافة إلى ذلك، من الممكن رؤية دراسات مقارنة مثل "الإمام مالك والبخاري من ناحية الأحكام العملية المستندة على الأحاديث النبوية: دراسة مقارنة"، لأزيز جمعايف، جامعة اولو داغ، ٢٠٠٥، أو الاعتراضات والردود مثل "اعتراضات ابن أبي شيبة على أبي حنيفة"، لعطاء الله شهيار، جامعة مرمره، و"أجوبة ابن حجر على الاعتراضات الموجهة للبخاري"، لمحمد بيلن، ٢٠١٣، أو مراجعة المصادر في هذا المجال مثل دراسة "مصادر كتاب الأمالي للمحدث الزيدي أحمد بن عيسى ومنهجه في التصنيف"، لمصطفى تانريوردي، جامعة عثمان غازي، ٢٠١٩. ومن الممكن ملاحظة الشخصيات التي تتناولها الدراسات، حيث إن أغلبها من أئمة أهل السنة، ولكن بالإضافة إلى ذلك، تم تناول الشخصيات من مذاهب أخرى مثل المعتزلة والشيعة "الزنجشيري والحديث"، لحسن

يركزان، جامعة بايبورت، و"نظرية الخبر عند القاضي عبد الجبار"، لعبدالواصف ارسلان، جامعة ديجله، و"العالم الشيعي الشريف الرضي ومكانة كتابه نهج البلاغة في علم الحديث"، لحكمة كولتكين، جامعة نجم الدين الربقان، ٢٠١٣، وتظهر هذه الدراسات أن العلماء القدامى هم الأكثر اختياراً، مع ذلك نرى أيضاً الدراسات تتناول الشخصيات المعاصرة، مثل دراسة "محمد طيب او كجيت ومكانته في علم الحديث"، لبهلول فناقي، جامعة اولوداغ، ٢٠١٢، و"الجانب الحديثي لعالم التفسير: الماليلي حمدي يازير نموذجاً"، لرجب بلكين، جامعة سوتجو إمام، ٢٠١٩. وعند النظر إلى "الدراسات المتعلقة بمذهب معين"، يمكننا الوقوف على دراسات أجريت حول المذاهب الأربعة، وهي الحنفي، والمالكي، والشافعي، والحنبلي. من بين هذه الدراسات "زيادة الثقة في إطار الاستدلالات الفقهية في المذهب الحنفي (الطحاوي نموذجاً)"، لنور الله كاغيت، جامعة مرمرة، ٢٠٢١، و"المنهج الحديثي في أصول فقه الشافعي"، لحسين غوايج، جامعة أنقرة، ٢٠٠٣، و"الخبر مصدراً للسنة عند فقهاء المذهب المالكي"، لمحمد سري شيك، جامعة ديجله، و"منهجية أصول المذهب الحنبلي في الحديث والسنة"، رمضان أوزمن، جامعة أنقرة، ٢٠٠٤.

كما توجد دراسات مقارنة بين أهل السنة والشيعة، مثل "الأحاديث التي يستند إليها أهل السنة والشيعة في موضوع الإمامة"، لعبد الله أونالان، جامعة حران، ١٩٩٨، و"انعكاسات الخلاف بين أهل السنة والشيعة على روايات أهل السنة في سياق الآثار المروية في فضائل الصحابة"، لمحمود دمير، جامعة أنقرة، ٢٠١٠، ومقارنة بين مذاهب أهل السنة و"مقارنة بين 'العرف الشذي' للكشميري و'تحفة الأحوذى' للمباركفوري من حيث تقليد الشرح الحنفي-السلفي"، لسردار مراد كورسيس، جامعة اينونو.

يمكن القول بأن بعض الدراسات تناولت مواضيع الطريقة الصوفية والمذهب الشيعي، مثل "نظرة الزيدية إلى الحديث"، لقدير ديميرجي، جامعة أنقرة، ٢٠١٩، و"نقد المتن عند الشيعة"، لبيمان انوكور، جامعة أنقرة، و"المؤلفون الصوفيون في ثقافة الأحاديث الموضوعية" لمراد قايا، جامعة يزونجو بيل. تعد هذه من أكثر الدراسات شيوعاً.

ثانياً: الدراسات في علم دراية الحديث. فقد يجمع تحت هذه عدة عناوين؛

- الدراسات في أصول الحديث ومصطلحه.
- الدراسات في قواعد تخريج الحديث.
- الدراسات في الجرح والتعديل وعلم الرجال.
- الدراسات في تخريج وتحليل الأحاديث.

تتجلى أهمية الدراسات التي تتناول تحت عنوان علم دراية الحديث، حيث تلعب هذه الدراسات دورا حيويا في تعزيز فهم أسس والمبادئ الأساسية في علم الحديث، وتطوير المناهج البحثية.

في دراسات "أصول الحديث ومصطلحه"، تم تناول بعض المصطلحات الأساسية في علم الحديث، مثل مفهوم الغريب، والمرسل، والعلة، والشاذ. من بين الدراسات التي تناولت هذه الموضوعات نجد؛ "غريب الحديث والتأليف فيه: دراسة لمصادره ومناهجه ومحتواه"، ليوستف آق غول، جامعة أنقرة، ٢٠٠٦، والتي تناولت مفهوم الغريب في الحديث ومصادره وطرق التأليف فيه، و"وظيفة ظاهري العلة والشاذ في إثبات صحة الروايات"، لمحي الدين دوزانلي، جامعة اون دقوز مايس، ٢٠٠٨، التي تستعرض كيفية تأثير العلة والشاذ على تقييم صحة الروايات. يمكن رؤية دراسات أنواع الخبر مثل الحديث القدسي "الأحاديث القدسية من ناحية فن الحديث"، لعيسى عكالين، جامعة مرمرة، ٢٠١٤، والأحاديث الضعيفة "رواية الأحاديث الضعيفة"، لعائشة إسرى شهيار، جامعة مرمرة، ٢٠١١، والأحاديث المشهورة "نشأة الأحاديث المشهورة وتطورها وتحليلها"، لإبراهيم سغلام، جامعة أنقرة، ٢٠٢١، أو الرفع والوقف والقطع مثل "مشكلة الرفع في الحديث (نسبة الأحاديث الموقوفة والمقطوعة على الرسول صلى الله عليه وسلم)"، ليوستف صوايماز، جامعة أنقرة، ٢٠٠٥، أو بيان الصحيح "مشكلة تعريف الحديث الصحيح في مصطلح الحديث"، لمحمد أمين جفتجي، جامعة ديجله، ٢٠١٩.

تأتي دراستان مهمتان في مجال "قواعد تخريج الحديث"، حيث تعدان من أهم القضايا التي يجب التأكيد عليها في علم الحديث. فإحدى أهم القضايا في هذا المجال هي معرفة طرق الأحاديث ومعانيها، والتي يتناولها علم التخريج من خلال البحث في طرق الحديث وتخريج الأسانيد. دراسة 'علم التخريج ومكانته في نقد الحديث النبوي' لعلي بوداك، جامعة أنقرة، ٢٠٠٨، و دراسة 'التخريج في علم الحديث' لجمال آيدين، جامعة اون دقوز مايس،

٢٠٠٨. تناولت الدراسة الأولى المحتوى والتطور التاريخي لعلم التخريج بمزيد من التفصيل. تميزت الدراسة بشرح نظري شامل لمفاهيم التخريج، وبينت تطبيقاتها العملية من الكتب الأصلية وغير الأصلية، مما جعل المعلومات سهلة الفهم وغير معقدة. وأما الدراسة الثانية فإنها تركز بشكل أكبر على الجانب النظري لعلم التخريج مقارنة بالجانب العملي. تناولت الدراسة نشأة علم التخريج وتطوره وفوائده وأهميته، وذكرت كتب التخريج، وطرقه ومبادئه العملية.

الدراسات حول "الجرح والتعديل وعلم الرجال" يمكن رؤية الدراسات المتعلقة بـ "تصرفات الرواة والمشاكل الناتجة منها في رواية الحديث"، لسليمان دوغان آي، جامعة أرجياس، ٢٠٠٦، وحول مواضيع التصحيف والتحريف مثل "التصحيف والتحريف في الأحاديث النبوية"، لأحمد طاهر دايهان، جامعة دقوز أيلول، ٢٠٠٥. أما دراسات "تخريج وتحليل الأحاديث"، فقد تناولت بعض الدراسات تقويم الأحاديث من جانب محددة. على سبيل المثال، دراسة "حديث جبريل من ناحية علم الحديث وانعكاساتها على الفكر الإسلامي"، لبكر طاطلي، جامعة أنقرة، ٢٠٠٥، التي عاجلت هذا الحديث من حيث أسانيده ومعانيه وتأثيره على الفكر الإسلامي. كما لوحظت دراسات تركز على روايات عالم معين، مثل "روايات مسلم عن شيوخه الذين ألفوا الكتاب في سياق الروايات الكتابية- الشفاهية"، لديلك تكين، جامعة مرمره، ٢٠١٥.

قد نرى الدراسات المقارنة مثل دراسة "مقارنة 'فتح الباري' و'عمدة القاري' من ناحية تحليل المتن"، ليافوز كوك طاش، جامعة مرمره، ١٩٩٩. بالإضافة إلى ذلك، تناول بعض الدراسات المقاربات في منهج تحليل المتن والسند، مثل "المقاربات التقليدية والحديثة في سياق تحليلات الإسناد والمتن"، لصبري قيزيل قايا، جامعة أنقرة، ٢٠٠٨.

ومن هنا أحاديث الفتن في الأدب الشعبي العثماني في القرن الخامس عشر: تخريجاً ونقداً (أنوار العاشقين نموذجاً)، لأحمد أمين سيهان، جامعة سليمان دميرال، ٢٠٠٦. قام الباحث بتخريج أحاديث الفتن الواردة في كتاب 'أنوار العاشقين' متعلقة بعلامات يوم القيامة، والجنة والجحيم، ونقدها من حيث الإسناد والمتن.

إنتقد الباحث في هذه الدراسة مؤلف كتاب "أنوار العاشقين" لفهم النصوص بمعناها الظاهرة، حيث يرى الباحث أن هذه النصوص تحمل معاني مجازية يجب تأويلها، مثل الروايات التي تتحدث عن نهاية العالم التي يفسرها الباحث بأنها تشير إلى نهاية العالم الاجتماعي بدلا من النهاية الحتمية.

كما انتقد الباحث حديث "لا تجتمع أمتي على الضلالة"، ويحكم عليه بالضعف رغم أن معناه قد تواتر بألفاظ

مختلة.²⁰

كما رفض حديث نزول عيسى من حيث السند والمتن وكذلك المهدي المنتظر.²¹ مع أن هذا الحديث ثابت بالكتاب والسنة والإجماع، حيث ذكر الشوكاني في كتابه "التوضيح" تسعة وعشرين حديثاً ما بين صحيح، وحسن، وضعيف منجبر، ومنها ما هو مذكور في أحاديث الدجال، ومنها ما هو مذكور في أحاديث المنتظر، وينضم إلى ذلك أيضاً الآثار الواردة عن الصحابة فلها حكم الرفع لإنها في مجال لا اجتهاد فيه، والحاصل أن الأحاديث الواردة في المهدي المنتظر متواترة وكذا الواردة في الدجال وفي نزول عيسى عليه السلام.²²

²⁰ منها حديث ابن عمر "إِنَّ اللَّهَ لَا يَجْمَعُ أُمَّتِي - أَوْ قَالَ: أُمَّةٌ مُحَمَّدٍ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - عَلَى ضَلَالَةٍ، وَيَدُّ اللَّهُ مَعَ الْجَمَاعَةِ، وَمَنْ شَدَّ شَدَّ إِلَى النَّارِ" الترمذي، السنن، باب ما جاء في لزوم الجماعة الرقم: ٢١٦٧، ٤/٤٦٦، وقال الترمذي: هذا حديث غريب من هذا الوجه. حكم الألباني: صحيح دون من شد، أخرجه الحاكم في مستدركه ويقول الحاكم: وجدنا للحديث شواهد من غير حديث المعتمر لا أدعي صحتها ولا أحكم بتوهمها بل يلزمني ذكرها لإجماع أهل السنة على هذه القاعدة من قواعد الإسلام، أخرجه الحاكم، المستدرک على الصحيحين، كتاب العلم ١/٢٠١. فممن روى عنه هذا الحديث من الصحابة عبد الله بن عباس لا يجمع الله أُمَّتِي - أَوْ قَالَ هَذِهِ الْأُمَّةَ - عَلَى الضَّلَالَةِ أَبَدًا وَيَدُّ اللَّهُ مَعَ الْجَمَاعَةِ» ومنها حديث أبي مالك الأشعري، رواه أبو داود في الفتن من سننه «إِنَّ اللَّهَ أَجَارَكُمْ مِنْ ثَلَاثِ خِلَالَ - فَذَكَرَ مِنْهَا - أَنْ لَا تَجْتَمِعُوا عَلَى ضَلَالَةٍ» أبو داود، باب ذكر الفتن ودلائلها، ٩٨/٤، الرقم: ٤٢٥٣. أيضا يمكن استدلال له بحديث معاوية مرفوعا "لَا يَزَالُ مِنْ أُمَّتِي أُمَّةٌ قَائِمَةٌ بِأَمْرِ اللَّهِ لَا يَضُرُّهُمْ مَنْ خَذَلَهُمْ وَلَا مَنْ خَالَفَهُمْ حَتَّى يَأْتِيَ أَمْرُ اللَّهِ" ووجه الاستدلال منه أن بوجود هذه الطائفة القائمة بالحق إلى يوم القيامة لا يحصل الاجتماع على الضلالة. ابن الملحق، سراج الدين أبو حفص عمر بن علي الشافعي المصري (ت ٨٠٤هـ)، تذكرة المحتاج إلى أحاديث المنهاج، التحقيق: حمدي عبد المجيد السلفي، (بيروت، المكتب الإسلامي، ١٩٩٤)

²¹ للمزيد من المعلومات في موضوع نزول عيسى يمكن مراجعة كتاب عبد الله صديق الغماري، إقامة البرهان على نزول عيسى في آخر الزمان تحقيق محمد زاهد الكوثري، (القاهرة، المكتبة الأزهرية للتراث، ٢٠٠٦)، ص. ١٣٢.

²² جعفر بن إدريس الحسيني، الكتاني (ت ١٣٤٥)، نظم المتناثر من الحديث المتواتر، التحقيق: شرف حجازي، ص. ٢٢٩، (مصر، دار الكتب السلفية، ط ٢)

ويرى الباحث أيضا أن حديث '٧٣' فرقة²³ يخالف ما جاء به الرسول صلى الله عليه وسلم، حيث يعتقد أن النبي صلى الله عليه وسلم يرى اختلاف هذه الأمة رحمة. وعلى الرغم من اعتراف الباحث بصحة سند الحديث، إلا أنه يستدل بحديث "اختلاف أمتي رحمة"²⁴ وهو حديث غير ثابت عن النبي صلى الله عليه وسلم. وبالتالي يظهر أن رفض الباحث لحديث استنادا إلى حديث لا أصل له من الصحة يتعارض مع الموضوعية العلمية.

ثالثا: الدراسات في علم رواية الحديث، يتضمن هذا العنوان؛

- الدراسات في حجية السنة والدفاع عنها.
- الدراسات في نظرة العلماء للسنة النبوية.
- الدراسات حول دراسات المستشرقين.

²³ أبو داود، سليمان بن الأشعث بن إسحاق بن بشير بن عمرو بن عمران الأزدي السجستاني، سنن أبو داود، باب شرح السنة، الرقم 4597، 4/198، صححه الألباني، ابن اجه، سنن ابن ماجه، باب إفتراق الأمة، 2/1322، الرقم 3993، أحمد، المسند، حديث معاوية بن أبي سفيان، 28/135، قال شعيب الأرنؤود إسناده حسن.

²⁴ يقول الألباني في سلسلة الأحاديث الضعيفة: "لا أصل له. ولقد جهد المحدثون في أن يقفوا له على سند فلم يوقفوا، حتى قال السيوطي في الجامع الصغير: ولعله خرج في بعض كتب الحفاظ التي لم تصل إلينا! وهذا بعيد عندي، إذ يلزم منه أنه ضاع على الأمة بعض أحاديثه صلى الله عليه وسلم، وهذا مما لا يليق بمسلم اعتقاده. ونقل المناوي عن السبكي أنه قال: وليس بمعروف عند المحدثين، ولم أقف له على سند صحيح ولا ضعيف ولا موضوع. وأقره الشيخ زكريا الأنصاري في تعليقه على "تفسير البيضاوي" (ق 92 / 2).

ثم إن معنى هذا الحديث مستنكر عند المحققين من العلماء، فقال العلامة ابن حزم في "الإحكام في أصول الأحكام" (5 / 64) بعد أن أشار إلى أنه ليس بحديث: وهذا من أفسد قول يكون، لأنه لو كان الاختلاف رحمة لكان الاتفاق سخطا، وهذا ما لا يقوله مسلم، لأنه ليس إلتفاق أو اختلاف، وليس إلا رحمة أو سخط. وقال في مكان آخر: باطل مكذوب. "أبو عبد الرحمن محمد ناصر الدين بن الحاج نوح بن نجاتي بن آدم، الأشقودري الألباني (ت ١٤٢٠هـ)، سلسلة الأحاديث الضعيفة والموضوعة وأثرها السيئ في الأمة، الرياض، دار المعارف، ١٤١٢ هـ / ١٩٩٢ م. للمزيد من المعلومة أنظر: د. خليل إبراهيم قوتلاي، كشف الغمة بتخريج حديث 'إختلاف أمتي رحمة'، مجلة بحوث الحديث ١/٢، ٢٠٠٤.

- الدراسات في مختلف الحديث ومشكله.

- الدراسات الموضوعية.

- الدراسات في التحقيق.

بالنسبة للدراسات في "حجية السنة والدفاع عنها"، فقد قدمت هذه الدراسات قيمة كبيرة في هذا الباب. على سبيل المثال "التمسك بالسنة عند الصحابة"، لآينور أورال أر، جامعة مرمرة، ١٩٩٨. ودراسة "الانتقادات الموجهة للصحابة"، لمحمد أفندي اوغلو، جامعة مرمرة، ١٩٩٨، التي تؤكد أن معظم الانتقادات الموجهة إلى الصحابة ظنية ليست قطعية، وبالتالي فهي ادعاءات لا أساس لها من الصحة، وأنها اتهامات مقصودة وافتراءات. ولم يعثر على أي دليل يثبت افتراء أي صحابي على النبي صلى الله عليه وسلم من خلال رواياته عن النبي صلى الله عليه وسلم كما يدعي. وساهمت هتان دراستان في تعزيز الأسس التي يقوم عليها فهم السنة النبوية وتوثيق الروايات، وتعزيز مكانة الصحابة، والتأكيد على أن اتهامهم هو في الأساس محاولة لتشويه صورتهم.

من أهم الدراسات التي قدمت في تركيا في مجال الحديث هي دراسة 'الأسانيد العائلية'²⁵ في روايات الحديث' لبكر كوزوديشلي، جامعة إسطنبول. هذه الدراسة مهمة لدحض ادعاءات المستشرقين والدفاع عن السنة النبوية. تثبت هذه الدراسة أن إدعاء المستشرقين بأن "الأحاديث التي تصل إلينا من خلال الأسانيد العائلية غير موثوقة" أو أن "الأسانيد العائلية هي إحدى طرق وضع الأحاديث" غير صحيح نظرياً وعملياً.

قامت الدراسة بالرد على إدعاء المستشرقين بأن الأسانيد العائلية لا تؤثر على الحديث بل تستخدم لإعطاء الانطباع بالصحة. بعد عرض الجانب النظري للأسانيد العائلية، انتقل الباحث إلى الجانب العملي، حيث مثل بإسناد أسرة عمر بن الخطاب رضي الله عنه. وظهر في الدراسة أن في بعض الأسانيد العائلية تم إلصاق التهمة ببعض الرواة

²⁵ أول من استخدم هذا التعبير المستشرق شاخت في تأليفه "The Origins of Muhammad Jurisprudence"، ١٩٥٠. ويقصد بهذا الإسناد الأسانيد التي تدور على بيت واحد أو داخل عائلة واحدة مثل 'فلان عن أبيه عن جده'.

الذين كان بعض أجدادهم من الصحابة بـ'الكذاب' أو 'متروكين' في القرون الثلاثة الأولى، مما يدل على أن العلاقات الإسرائيلية لم تكن عاملاً مؤثراً في قبول الأحاديث عند المحدثين. بل كانوا ينظرون إلى المعايير الدقيقة في قبول الأخبار وردها.

تندرج هذه الدراسة في خانة الدفاع عن السنة الشريفة والرد على المستشرقين الذين يحاولون تشويه الرواة، وطعن الأسانيد. وخلصت الدراسة إلى سلامة هذه الأسانيد وعدم تلفيقها من قبل الرواة، ولا سيما في الأحاديث الفقهية، حيث ادعى جولد زيهر وغيره من المستشرقين أن الأحاديث لفقها المسلمون لسد النقص الذي وجدوه في القرآن الكريم.

أما دراسة 'دور العقل في تحديد صحة الأحاديث ونسبتها إلى النبي صلى الله عليه وسلم'، لياووز أونال، جامعة اون دقوز ميس، ١٩٩٨. فتبحث في أهمية العقل في الإسلام باعتباره من أعظم نعم الله تعالى على العباد، ومناطق التكليف. تناولت الدراسة ماهية العقل وكونه مصدرًا للمعلومات، وناقشت التوجهات المختلفة تجاه العقل، من الذي بالغوا في تعظيمه إلى ما لا يستحق، إلى الذين لم يعبروه أي اهتمام أو يطبقوه في شيء.

ثم أوضحت الدراسة أن الموقف الصحيح هو التوازن بين الإفراط والتفريط، كما كان يفعل الأئمة النقاد من المحدثين الذين لم يهملوا العقل في أحكامهم على كثير من المتون وفق ضوابط منهجية معلومة، ولكنهم أيضاً لم يطغوا بالعقل ولم يجعلوا له سلطاناً فوق سلطان الوحي.

ومن الدراسات المهمة 'علاقة الإسرائيليات بالحديث النبوي' (المناقشات حول الحديث النبوي والثقافة اليهودية)، لأوزجان خضر، جامعة مرمره، ٢٠٠٠. تكتسب هذه الدراسة أهميتها من كونها تدحض إدعاءات المستشرقين بأن الإسلام مستوحى من الديانات اليهودية والمسيحية. فقد قدم الباحث من خلالها تحليلاً دقيقاً لموضوع الإسرائيليات في الحديث النبوي، ناقش تأثير الثقافة اليهودية على الأحاديث النبوية، مبنياً كيف أن هذه الدراسات لا تبرر الادعاءات بأن الإسلام هو مجرد امتداد لتلك الديانات. أنتج أوزجان خضر عدداً كبيراً من

التأليفات حول تاريخ الأديان والأحاديث، ووجدت دراسته "علاقة الإسرائيليات بالحديث النبوي" قبولاً واسعاً في المجتمع التركي.

أما بالنسبة للدراسات التي ناقشت "نظرة العلماء للسنة النبوية" فقد رأينا أن هذه الدراسات اتبعت منهجين رئيسيين: المنهج الأول؛ هو دراسة نظرة مذهب معين للسنة النبوية، مثال على هذا، دراسة "مفهوم السنة في كتب أصول الحنفية في ماوراء النهر. (القرون الخامس - السابع)، لزويده دوكان (اوزبين)، جامعة سقرايا، ٢٠١٨. في هذه الدراسة، تتناول الباحثة كيفية فهم علماء المذهب الحنفي للسنة النبوية في تلك الفترة، وتستعرض تطور مفهوم السنة في كتب أصول الفقه عند الحنفية.

أما المنهج الثاني؛ هو دراسة نظرة إمام معين للسنة النبوية. مثال على هذا "السنة عند الشافعي والسابقين له"، لإسحاق أمين آق تيبه، جامعة مرمره. تركز هذه الدراسة على فهم موقف الإمام الشافعي من السنة النبوية مقارنة بمواقف القيمة السابقين له. من بين الدراسات التي استخدمتها هذين المنهجين نجد؛ 'الإمام الشيباني ومقاربات أهل الرأي وأهل الحديث في تقييم السنة والحديث'، لمحمد أوزشينل، جامعة مرمره.

أن اختلافات أهل الرأي وأهل الحديث مهم لفهم مناقشات الحديث والفقه بشكل أفضل. لأن مناهج أهل الرأي وأهل الحديث تأتي في طليعة أهم الحركات العلمية والفكرية التي تؤثر بعمق في تاريخ الفكر الإسلامي في تقييم وفهم النص. تشكلت العديد من المدارس حول هذه المناهج التي بدأت آثارها تظهر منذ القرن الأول للهجرة. ومفاهيم السنة والحديث والرأي هي محور المناقشات.

تساهم هذه الدراسة في فهم مناقشات الحديث والفقه بشكل أعمق من خلال استعراض منهجيات أهل الرأي وأهل الحديث في تقييم السنة النبوية. توضح مفهوم الرأي الذي تم انتقاده، كما تبرز كيفية استخدام أهل الحديث للرأي وكيفية استخدام أهل الرأي للحديث. ساهم هذه الدراسة في تقديم إجابات ضمنية على التساؤلات والتكهنات التي أثيرت حول هذا الموضوع مما يعزز الفهم العميق للتفاعل بين منهج منهجيات أهل الرأي وأهل الحديث في تقييم السنة النبوية.

والدراسة التي يجدر بنا ذكرها هنا هي 'السنة عند عمر رضي الله عنه'، لأبي بكر سيفيل، جامعة سلجوق.

تعرض شخصية عمر بن الخطاب رضي الله عنه اليوم للتشفيه من قبل بعض الدراسات الاستشراقية الحديثة التي تحاول تفسير ممارسته في ضوء توجهات حداثة بعيدة عن الفهم الإسلامي للسنة النبوية. وتسعى هذه الدراسة إلى تصحيح هذه الصورة من خلال تقديم تحليل عميق لموقف عمل رضي الله عنه من الأحاديث النبوية. في هذه الدراسة، يتناول الباحث مسألة هل كان موقف عمر رضي الله عنه إن الأحاديث مبنية على عدم الثقة بالراوي والرواية، ويقدم تفسيراً دقيقاً لهذه القضايا في إطار مذهب أهل السنة. من خلال استعراض مواقف عمر ابن الخطاب من الأحاديث النبوية، يسلط الباحث الضوء على كيفية تقييمه للأحاديث ومبادئه في التعامل معها بما يتوافق مع منهج أهل السنة. لقد طبعت هذه الدراسة ثلاث طبعات. ويتميز الباحث بالدفاع عن الأحاديث والسنة في تركيا، حيث كتب العديد من المؤلفات في هذا المجال التي أثرت بشكل كبير على الوسط الأكاديمي والعام في تركيا.

أما الدراسات "حول دراسات المستشرقين" فكان موضوع الاستشراق الروسي أكثر تناولاً في هذا المجال مثال على هذا دراسة "كتب المستشرقين الروس في الحديث والسير"، كتب المستشرقين الروس في الحديث والسير، لقدرت آرتيكباييف، جامعة أنقرة، ٢٠١٠، التي تستعرض أفكار المستشرقين الروس ونقدتهم للأحاديث النبوية، و"دراسات المستشرقين في القرن العشرين (فؤاد سزكين نموذجاً)"، لعلي كراكاش، جامعة جوكور اووا، ٢٠١٥. تركز هذه الدراسة على أعمال المستشرقين في القرن العشرين، مع التركيز على دور فؤاد سيسكن في دراسة التراث الإسلامي ونقده.

وفي مجال "مختلف الحديث ومشكله"، تم تناول موضوعات متعددة تتعلق بكيفية التعامل مع المشكلات التي قد تطرأ في النصوص الحديثية. وقد تركز الدراسات في هذا المجال على عدة قضايا رئيسية، منها التعارض بين القرآن والحديث، والتعارض مع الحقائق التاريخية، بالإضافة إلى تطور علم مشكل الحديث. مثال على ذلك "التعارض بين الآيات القرآنية والأحاديث النبوية وطرق حلها"، لموجدات أولوجام، جامعة مرمرة، ١٩٩٧، و"التعارض مع العلوم الطبيعية كمبدأ لنقد متون الأحاديث"، لعثمان أوروب خان، جامعة أنقرة، ٢٠٠٥، و"التعارض مع الحقائق

التاريخية كمبدأ لنقد النصوص في الحديث النبوي"، لعلي أرسلان، جامعة أون دقوز مايس، ٢٠٠٧، و"علم مشكل الحديث"، لآيهان تكين أيش، جامعة مرمره، ١٩٩٧.

أما بالنسبة "للدراسات الموضوعية" تركزت الأبحاث بشكل كبير على القضايا السياسية والاجتماعية المتعلقة بالسنة النبوية. وقد أسفرت هذه الدراسات عن تقديم رؤية تحليلية وتفسيرية لمواضيع متعددة في هذا المجال، ومن الدراسات التي تناولت هذه القضايا؛ "البيئة في السنة النبوية"، ليونس ماجد، جامعة أون دقوز مايس، ١٩٩٧، "الوعظ والقص والقصاصون في الحديث النبوي"، لحسن جيريت، جامعة مرمره، ١٩٩٧، "السنة في البناء الإسلامي للمجتمع"، لحياتي يلماز، جامعة سقاريا، ١٩٩٩، "الأحاديث والأخبار حول الإدارة"، لهارون رشيد ديميرال، جامعة سلجوق، ١٩٩٨، "الأحاديث النبوية حول مفهوم الخلافة"، لإلياس جانيكلي، جامعة أنقرة، ٢٠٠٤.

وبالنسبة للدراسات في "تحقيق" كان هناك اهتمام أقل مقارنة بالدراسات الأخرى، ولكن تم إنجاز عدد من الدراسات التي تركزت على تحقيق نصوص كتب حديثية وتراثية. لقد تم تحقيق الكتب التالية؛ كتاب "شرح مصابيح السنة" لمحمد ابن ملك التيروي، رائد علاوين، جامعة نجم الدين أربقان، وكتاب "الطب النبوي" لأبي نعيم الاصفهاني، لمصطفى دونمز، جامعة اولو داغ، ٢٠٠٥، وكتاب "القول البديع في الصلاة على الحبيب الشفيح" للسخاوي، للخالص أي ديمير، جامعة اولو داغ، وكتاب "ترتيب أسماء الثقات" لابن قطلوبغا، لمحمد شريفين، جامعة مرمره، ٢٠٠٢، و"كتاب الدعوات الكبير" للبيهقي، لولي أطهاجا، جامعة حران، ١٩٩٧، وكتاب "المفهم لشرح غريب صحيح مسلم" لعبد الغافر بن إسماعيل، لعبد القادر بالابيق، جامعة دقوز أيلول، ١٩٩٧.

النتائج:

عند فحص هذه الدراسات التي تم تقديمها لنيل درجة الدكتوراه بشكل عام نلاحظ فيها جهوداً كبيرة لفهم أحاديث النبي صلى الله عليه وسلم وسنته وفقاً للمعايير العلمية، ولمحاولات تقديم شيء جديد في علم الحديث ولا

شك أن هذا مثير للإعجاب. فهناك دراسات مهمة جدا في الرد على أفكار منحرفة حول السنة النبوية. وبالإضافة إلى الجانب الإيجابي نلاحظ فيها بعض السلبيات وأوجه القصور

منها؛

أولاً: نرى أن هناك عدداً قليلاً جداً من دراسات التحقيق والدراسات القائمة على اللغة²⁶ والبلاغة، يمكننا أن نعزو هذا إلى حقيقة أن غالبية أساتذة الحديث الذين تلقوا تعليمهم في تركيا لم يتمكنوا من إجادة اللغة العربية كما ينبغي. وهذا الوضع من جانب تأثيره عدم تقديم الدراسات الكافية في هذا المجال، قد يؤدي إلى تفسيرات غير دقيقة بل ربما المغلوطة كون اللغة العربية أساس لفهم النصوص الشرعية.

ولكن يجب أن نشير إلى أنه في السنوات الأخيرة تم فتح بعض كليات الإلهيات في تركيا وركزت في تدريسها على اللغة العربية مثل كلية الإلهيات بجامعة سقاريا، وجامعة الفاتح السلطان محمد. وهناك كثير من المجالات الآن تنشر باللغة التركية واللغة العربية معاً مثل مجلة المسند، ومجلة الحديث. وبعض الأساتذة تميزوا بالمشورات باللغة العربية وعمل الترجمة من اللغة العربية إلى اللغة التركية.

ثانياً: الدراسات لم تقدم بشكل كافٍ في بعض مجالات الحديث مثل العلل، والناسخ والمنسوخ، ومختلف الحديث وهذه المجالات مهمة للغاية في علم الحديث. ونقص فيها يعني أن هناك فجوات معرفية كبيرة في هذه الجوانب المهمة من علوم الحديث. وهذا يمكن أن يؤثر على فهم الكامل الدقيق لنصوص الأحاديث.

ثالثاً: لوحظ أن الدراسات النقدية تركز على المتن أكثر من السند وهذا يعكس توجهها نحو تحليل المحتوى النصي فقط مما يؤدي إلى إهمال جوانب مهمة في السند. وكذلك هذا النهج يعكس فكرة موجودة في غالبية الأوساط الأكاديمية التركية وهي تصفية نصوص الأحاديث من قواعد المنطق، أما في السنوات الأخيرة فإننا نرى النقد القائم على المتن مختفي تماماً، ونرى ازدياد كتابة الأطروحات في نطاق دراسات الحديث العامة التي استمرت حتى اليوم.

²⁶ كما أشار إليه د. ثامر الحتاملة في دراسة وتدریس الحديث النبوي في تركيا - المشكلات والحلول دراسة وصفية تحليلية، مجلة كلية الإلهيات بجامعة شيرناك، ٢٠١٩، ٢٢.

رابعاً: أن أسلوب المستشرقين ووجهات نظرهم محسوسة في بعض دراسات نقد الحديث²⁷. لأن بعض الدراسات تثبت لزومية النقد العقلي المجرد مع وجوب مراجعة تراث الحديث الموروث إلينا من العلماء وإعادة تفسيره وتقييمه من منظور نقدي مستورد. وهذا يؤدي إلى إتخاذ مناهج نقدية غربية التي لا يتناسق مع السياق المنهجي الإسلامي النقدي، وهذا قد تؤدي إلى التباينات في الفهم والتفسير.

خامساً: ومن أوجه القصور قلة الدراسات التي تعالج الأفكار المعاصرة خاصة الأفكار التي وجهت سهامها إلى السنة المطهرة مثل الحداثة وفكرة البعد التاريخي، والنسوية، والعلمانية، والإلحاد في ضوء الأحاديث في المستوى الأكاديمي والعلمي في ضوء الحديث النبوية. وهذا يترك الساهات الأكاديمية غير مهياً لمواجهة التحديات الفكرية المعاصرة من منظور إسلامي.

²⁷ لمزيد من المعلومات حول تصور الحديث في تركيا خلال الفترة الأخيرة من الدولة العثمانية حتى الوقت الحاضر؛ مصطفى دمير، المناقشات الحديثية في تركيا في منتصف القرن العشرين، أطروحة دكتوراة، جامعة نجم الدين أربكان، ٢٠١٧.

Extended Abstract

PhD Theses in Ḥadīth and its Sciences in Türkiye between the Years 1997-2024: an Inductive Analytical Study

From the eighteenth century onwards, the Ottoman Empire began adapting to Western developments in various fields, including education, under which Western-style universities were established and many students were sent to Europe for education. Many philosophical and literary works were translated into Turkish, spreading materialist philosophy. As secular modern institutions gained popularity and more people were educated in Europe, religious institutions fell behind, negatively affecting Ottoman society's religious life and values.

As a consequence, there was a noticeable decline in studies conducted in the field of Islamic sciences. The end of the Ottoman Empire and the start of the Republican era accelerated modernization, adopting radical decisions to imitate Western modernity, which further weakened Islamic scientific activity, leading to stagnation.

During this period, hadith studies were mainly focused on translation and commentary, with few original writings and articles. The reopening of religious institutions in 1949 marked the beginning of a recovery, leading to an expansion in translation and commentary, an increase in bibliographic, critical edition, and original works in hadith, and the emergence of the first academic works with the start of higher education in new institutions.

In our study, we briefly reviewed hadith studies during the Republican period and focused on analyzing doctoral theses defended between 1997 and 2024. We aimed to assess the development and contributions of academic work in the field of hadith. Academic studies in hadith in Turkey began with the establishment of the Ankara University Institute of Islamic Studies in 1957. The number of academic studies increased significantly with the growth in theology faculties.

Our analysis of the theses revealed that they cover both Hadith History and the science of hadith in terms of *diraya* and *riwaya*. We categorized the topics into main and sub-headings for this study.

We classified Hadith History studies into four sub-headings: studies on specific times or regions, hadith classifications, methodologies of specific scholars, and sectarian studies. Research on specific times mainly focuses on the first four centuries, with additional interest in Ottoman period hadith studies and countries like Kazakhstan, Macedonia, and Pakistan. In Hadith Classification Studies, the primary focus is on Musnads, Shuruhat (commentaries), Jami' (comprehensive works), Rijal (biographical evaluations), Zawaid (additional hadiths), and Feharest (indices). Studies on scholar methodologies are particularly prominent, examining scholars' methods, conditions for

accepting hadiths, their contributions, and sources, often comparing different scholars' approaches. While most studies address Ahl al-Sunnah scholars, those from other sects like Mu'tazila and Shia are also included.

In sectarian studies, research typically covers the four main sects, analyzing differences between Ahl al-Sunnah and Ahl al-Shia as well as among Sunni sects. Some studies also explore hadith understanding within Sufi and Shia thought systems. We categorized studies on the science of hadith in terms of diraya into: methodology and terminology, hadith literature, Jarh wa Ta'dil (evaluation of narrators), and extraction and evaluation of hadiths.

Methodology studies address various types of hadith reports, such as Qudsi, Da'if, Gharib, Mursal, and Mashhur, and fundamental terms like 'illah and shadh. Jarh wa Ta'dil and Rijal studies delve into concepts like the discretion of narrators, correction, and alteration.

In studies on the Takhrij and Tahlil of hadiths, research includes evaluating hadiths on specific topics, examining hadiths narrated by particular scholars, and analyzing hadith texts from specific books. Additionally, some studies compare and analyze traditional and contemporary approaches to hadith texts and chains.

We categorized the studies on the science of hadith in terms of riwaya into: defense of the Sunnah, scholars' understanding of the Sunnah, examination of orientalist studies, thematic studies, and critical edition studies.

The studies addressing the defense of the Sunnah have generally taken the form of discussing criticisms directed at the Sunnah or examining the value of the Sunnah. Studies examining the understanding of the Sunnah by scholars have addressed the views of a particular sect or the understanding of the Sunnah by a specific scholar regarding the Sunnah of the Prophet Muhammad.

In studies examining orientalist, we observe that Russian orientalist have received more interest. In these studies, the views of orientalist have been presented and critiqued. Studies in the field of Mukhtalif al-Hadith and Mushkil al-Hadith have examined various issues related to how to deal with problems that may arise in hadith texts.

These studies have focused on significant topics such as the development of the science of Mukhtalif al-Hadith, conflicts between the Qur'an and hadith, and inconsistencies with historical realities, as well as the development process of the science of Mushkil al-Hadith.

Regarding thematic studies, the focus has been on the impact of the Sunnah on political and social issues, with topics being addressed from an analytical and interpretive perspective. Although there has been less interest in Tahqiq studies, a series of studies focusing on the critical edition of hadith and classical texts have been conducted.

Genişletilmiş Özet

1997-2024 Tarihleri Arasında Türkiye’de Hadis Alanında Yazılmış Doktora Tezlerinin Değerlendirilmesi: Endüktif Analitik Çalışma

On sekizinci yüzyıldan itibaren, Osmanlı imparatorluğu eğitim de dahil olmak üzere birçok alanda batıdaki gelişmelere uyum sağlama sürecine girmiştir. Eğitim alanındaki adaptasyon kapsamında batı tarzı üniversiteler kurulmuş, birçok öğrenci eğitim görmesi için Avrupa’ya gönderilmiştir. Felsefe ve edebiyat alanında birçok kitap Türkçeye tercüme edilmiş, materyalist felsefe toplum arasında yayılmıştır. Dini olmayan modern kurumları tercih edenlerin ve Avrupa’da tahsil görenlerin sayısı artmış, dinî kurumlar ise dönemin gelişmelerine ayak uyduramamıştır. İslam dünyasındaki oryantalist çalışmalarında dahil edebileceğimiz tüm bu gelişmeler, Osmanlı toplumunun dini yaşantısını sarsmış, halkın inanç ve değerleri üzerinde olumsuz bir etki bırakmıştır.

Bunun bir neticesi olarak, İslami ilimler alanında yapılan çalışmalarda gözle görülür bir azalma yaşanmıştır. Osmanlı İmparatorluğunun sona ermesi ve Cumhuriyet döneminin başlamasıyla birlikte modernleşme süreci hız kazanmış ve Batı modernitesini taklit etme yönünde köklü kararlar alınmıştır. Modernite kapsamında gerçekleşen radikal değişimler, İslami ilimler alanında var olan zayıf hareketliliği giderek azaltmış ve bir duraklama dönemi yaşanmasına sebep olmuştur. Bu dönemdeki hadis çalışmalarını incelediğimizde tercüme ve şerh odaklı çalışmaların ön planda olduğunu görmekteyiz. Bunun yanı sıra, az sayıda te’lif ve makale yayını da görmek mümkündür. Cumhuriyetin kuruluş yılında kapanan dini müesseselerin 1949 yılında tekrar açılması, bu duraklama döneminin iyileşme sürecine geçmesini sağlamıştır. Tercüme ve şerh alanı genişletilmiş, hadis alanında kaynakça, tahkik ve te’lif çalışmalarının sayısı artmış, yeni açılan kurumlarda yüksek öğrenimin başlaması ile ilk akademik çalışmalar sunulmuştur.

Bu çalışmamızda, Cumhuriyet dönemindeki hadis çalışmalarına kısaca değinmekle beraber, hadis alanında akademik çalışmalara odaklanarak 1997-2024 yılları arasında savunulan doktora tezlerini incelemeyi amaçladık. Bu bağlamda akademik çalışmaların gelişimini ve katkılarını analiz etmeyi hedefledik.

Türkiye’de hadis alanında akademik çalışmaların başlangıcı, 1957’de Ankara Üniversitesi İslam Enstitüsünün açılmasıyla gerçekleşmiştir. İlerleyen yıllarda ilahiyat fakültelerinin sayısının artması ile akademik çalışmaların sayısında da belirgin bir artış gözlemlenmiştir. İncelediğimiz tezlerin ele aldığı konulara baktığımızda, Hadis Tarihi çalışmalarının yanı sıra dirayet ve rivayet yönünden hadis ilminin incelendiğini görmek mümkündür. Biz bu çalışmamızda konuları ana ve alt başlık olarak kategorize etmeye çalıştık.

Hadis Tarihi çalışmalarını dört alt başlıkta sınıflandırdık; belirli bir zaman veya bölge ile ilgili yapılan çalışmalar, hadis tasnifleri üzerine yapılan çalışmalar, belirli alimlerin metoduna yönelik çalışmalar ve mezhepsel çalışmalar.

Belirli bir zaman ile ilgili yapılan çalışmalarda, ağırlıklı olarak ilk dört asrın ele alındığını görmekteyiz. Bunun yanı sıra, Osmanlı dönemi hadis çalışmalarına ilgi gösterilmiş; Kazakistan, Makedonya ve Pakistan gibi ülkeler de hadis tarihi açısından incelenmiştir.

Hadis Tasnifi Çalışmalarında, en fazla müsnedler, şerhler, cevami', rical kitapları, zevâid ve fihristler üzerinde durulmuş, belirli bir alimin metodunu inceleyen çalışmalar en çok çalışma yapılan alan olarak öne çıkmıştır. Bu çalışmalar, âlimlerin izledikleri metoda, hadis kabul şartlarına, hadis alanındaki katkılarına ve hadis ilmindeki yerlerine, kullandıkları kaynaklara ışık tutmakta veya iki alimin metodunu kıyaslamaktadır. Ele alınan isimler genel olarak ehli sünnet uleması olmakla beraber, Mutezile ve Şia gibi diğer mezheplerin alimleri de araştırma kapsamına alınmıştır.

Mezhep çalışmalarında genel olarak dört mezhep ele alınmış, Ehli Sünnet ile Ehli Şia arasında ve Ehli Sünnet mezhepleri arasındaki farklılıklar incelenmiştir. Ayrıca, bazı çalışmalar tasavvuf ve Şii düşünce sistemindeki hadis anlayışının da ele almıştır.

Dirayet yönünden hadis ilmini inceleyen çalışmaları ise şu alt başlıklara ayırdık: hadis usulü ve terminolojisi üzerine yapılan çalışmalar, hadis edebiyatı ile ilgili çalışmalar, cerh, ta'dil ve rical ilmi çalışmaları, hadislerin tahrici ve değerlendirilmesi ile ilgili çalışmalar.

Usul çalışmalarında, kutsi hadis, zayıf hadis, garib, mürsel, meşhur gibi haber çeşitleri ile illet, şaz gibi bazı temel terimler ele alınmış, cerh, ta'dil ve rical çalışmalarında ise ravilerin tasarrufu, tashih, tahrif gibi kavramlar detaylı bir şekilde incelenmiştir.

Hadislerin tahrici ve değerlendirilmesi bağlamında ele alınan çalışmalarda ise, belirli bir konuda rivayet edilen hadisin değerlendirilmesi veya belli bir alimin rivayet ettiği hadislerin incelenmesi, belirli bir kitapta rivayet edilen hadis metinleri analiz edilmiştir. Ayrıca, hadisin metin ve senedine yönelik geleneksel ve çağdaş yaklaşımları karşılaştırarak analiz eden çalışmaları da görmekteyiz.

Rivayet yönünden hadis ilmini inceleyen çalışmaları; sünnet müdafaası, bazı alimlerin sünnet anlayışı, oryantalist çalışmaların incelenmesi, konulu çalışmalar ve tahkik çalışmaları şeklinde alt başlıklara ayırdık.

Sünnetin müdafaasını ele alan çalışmalar, daha çok sünnete dair yapılan eleştirileri tartışmak veya sünnetin değerini incelemek şeklinde gerçekleşmiştir.

Alimlerin sünnet anlayışını inceleyen çalışmalar ise, Hz. Peygamber'in sünnetine ilişkin belirli bir mezhebin görüşünü veya bir alimin sünnete dair anlayışını ele almaktadır.

Oryantalistlerin incelendiği çalışmalarda Rus oryantalistlerin daha çok ilgi gördüğünü gözlemlemekteyiz. Bu çalışmalarda, oryantalistlerin görüşleri aktarılmış ve eleştirilmiştir. Muhtelefu'l- hadis ve Muşkili'l-hadis çalışmaları alanında, hadis metinlerinde ortaya çıkabilecek problemlerle nasıl başa çıkılacağı ile ilgili çeşitli konular incelenmiştir. Bu alışmalar, muhtelefu'l-hadis ilminin gelişimi, kur'an ve hadis arasındaki çatışma ve tarihi gerçeklerle olan uyuramazlıklar gibi önemli konuya odaklanmış, muşkili'l-hadis ilminin gelişim süreci de ele alınmıştır.

Konulu çalışmalara gelince, sünnetin siyasi ve sosyal konulara olan etkisine odaklanılmış, konular analitik ve yorumlayıcı bir bakış açısıyla ele alınmıştır. Tahkik çalışmalarına daha az ilgi olmasına rağmen, hadis ve klasik eserlerin metinlerinin tahkiki üzerine odaklanan bir dizi çalışma gerçekleşmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Türkiye, Din, ilahiyat, Doktora Tezleri.

المصادر

- الترمذي، أبو عيسى محمد بن عيسى (ت ٢٧٩ هـ)، *الجامع الكبير (سنن الترمذي)*، التحقيق: بشار عواد معروف، ج ٦، دار الغرب الإسلامي، بيروت، ١٩٩٧ م، ط ١.
- الحاكم، أبو عبد الله محمد بن عبد الله الحاكم النيسابوري، *المستدرک علی الصحیحین*، (تحقيق: مصطفى عبد القادر عطا)، بيروت، دار الكتب العلمية، ١٩٩٠، ط ١.
- أبو داود، سليمان بن الأشعث بن إسحاق بن بشير بن شداد بن عمرو الأزدي السجستاني (ت ٢٧٥ هـ)، *سنن أبي داود*، (التحقيق: محمد محيي الدين عبد الحميد)، ج ٤، بيروت، المكتبة العصرية، ط ١.
- أحمد بن حنبل (ت ٢٤١ هـ)، *مسند الإمام أحمد بن حنبل*، (التحقيق: المحقق: شعيب الأرنؤوط - عادل مرشد، وآخرون)، ج ٥٠، مؤسسة الرسالة، ٢٠٠١ م.
- ابن ماجه، أبو عبد الله محمد بن يزيد القزويني، *سنن ابن ماجه*، ج ٢، (التحقيق: محمد فؤاد عبد الباقي)، دار إحياء الكتب العربية، ٢٠٠٩.
- إبن الملقن، سراج الدين أبو حفص عمر بن علي الشافعي المصري (ت ٨٠٤ هـ)، *تذكرة المحتاج إلى أحاديث المنهاج*، (التحقيق: حمدي عبد المجيد السلفي)، ط ١، بيروت، المكتب الإسلامي، ١٩٩٤.
- عبد الله صديق الغماري، *إقامة البرهان على نزول عيسى في آخر الزمان*، (تحقيق محمد زاهد الكوثري)، ص ١٣٢، القاهرة، المكتبة الأزهرية للتراث، ٢٠٠٦، ط ١.
- الكتاني، جعفر بن إدريس الحسني (ت ١٣٤٥)، *تظم المتناثر من الحديث المتواتر*، (التحقيق: شرف حجازي)، مصر، دار الكتب السلفية، ط ٢.

الألباني، أبو عبد الرحمن محمد ناصر الدين، بن الحاج نوح بن نجاتي بن آدم، الأشقودري (ت ١٤٢٠هـ)،
سلسلة الأحاديث الضعيفة والموضوعة وأثرها السيئ في الأمة، عدد الأجزاء: ١٤، الرياض، دار المعارف،
١٤١٢ هـ / ١٩٩٢ م، ط ١.

د. خليل إبراهيم قوتلاي، كشف الغمة بتخريج حديث إختلاف أمتي رحمة، مجلة بحوث الحديث ١/٢،
٢٠٠٤.

مصطفى ديمير، المناقشات الحديثة في تركيا في منتصف القرن العشرين، قونيا، جامعة نجم الدين أربكان، كلية
علوم الاجتماعية، أطروحة دكتوراة، ٢٠١٧.

ريكاي دوغان، تقييم الدين ووجهات نظر التعليم والتعليم للحركة الغربية في العصر الدستوري الثاني، أنقرة،
جامعة أنقرة، كلية علوم الاجتماعية، أطروحة دكتوراة، ١٩٩٦.

كاعان عاشق، أفكار الغرب في الدولة العثمانية ومناقشات حول التغريب في الصحافة (١٩٠٨-١٩١٨)،
سقريا، كلية علوم الاجتماعية، جامعة سقريا، أطروحة ماجستير، ٢٠١٩.

أردينج آحتالي، بليوغرافيا فترة الجمهورية لتعليق الحديث، مجلة الدراسات التركية الأدبية، الرقم ١١، سنة
٢٠١٣.

قادر جيرل، الحالة العامة لعلوم الحديث في عملية التحديث التركي، مجلة العلوم الإسلامية، الرقم ٢، سنة
٢٠٠٧.

أستاذ دكتور محمد ايمن أوزافشار، الحديث في حياة التعليمية والثقافة والفنية العثمانية، مجلة مؤسسة تركيا،
الرقم ١١، سنة ٢٠٠٢.

محمد أمين ألوداغ، دينيز بولات ار، دار الحكم الإسلامية ومحمد عاكف، مجلة الأدب الأكاديمي والحكمة،

السنة ٦، العدد ١٣، ٢٠٢٠.

يافوز اونال، الدراسات الحديثية في جمهورية تركيا (١٩٢٠-١٩٩٧)، مكتبة اتوت، ١٩٩٧.

بنيامين أروول، المؤلفات في الحديث وعلومه في العهد الجمهوري في تركيا - بيليوغرافيا، مجمع الملك فهد

لطباعة المصحف الشريف بالمدينة المنورة.

ثامر الحتاملة، دراسة وتدريس الحديث النبوي في تركيا - المشكلات والحلول (دراسة وصفية تحليلية)، مجلة

كلية الإلهيات بجامعة شيرناك، ٢٠١٩.

Kaynaklar / References / المصادر

- et- Tirmizi, Ebu İsa Muhammed b. İsa, *el- Cāmi'ul-Kebīr (Sünen-i Tirmizi)*, Beyrut: Dāru'l-Garbu'l-İslāmī, 1.Baskı, 1997
- el-Hākīm, Ebu Abdullah Muhammed b. Abdülhākīm en-Neysāburī, *el-Mustedrak a'la's-Sahihayn*, Beyrut: Dāru'l-Kutubu'l-İlmiyye, 1.Baskı, 1990.
- Ebu Dāvud, Süleyman b. el-Ea'meş b. İshak b. Beşir b. Şedad el-Ezdi es-Sicistani, *Sünen-i Ebu Dāvud*, Beyrut: Matbûâtü'l- A'sriyye, 1. Baskı.
- Ahmed b. Hanbel, *Müsned İmam Ahmed b.Hanbel*, Müessesetü'r-Risale, 2001.
- İbn Mâce, Ebu Abdullah Muhammed b.Yezid el-Kazvīnī, *Sünen-i İbn Mâce*, Dāru'l-Kutubu'l-A'rabiyye, 2009.
- İbn Mulaqqin, Siracuddin Ebu Hafs Ömer b. Ali eş-Şafi' el-Mısri, *Tezkiratu'l-Muhtâc ilâ Ehādisi'l-Minâc*, Beyrut: el-Mektebtu'l-İslāmī, 1. Baskı, 1994.
- Abdullah Sıddik el-Ğāmīrī, *İqāmetu'l-Burhān a'la Nuzu'l İsa fī āhiriz-Zaman*, Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyy, 1. Baskı, 2006.
- Kettānī, Cafer b. İdris el-Hüsni, *Nazmu'l-Mutenāsir min Ehādisi'l-Mutevatir*, Mısır, Dāru'l-Kutubu's-Selefiyye, Mısır, 2. Baskı.
- el-Elbani, Ebu Abdurrahman Muhammed Nāsurriddin b. el-Haccac Nuh b. Necati b. Adem, *Silsiletu'l-Ehādisi'd-Daife ve'l-Mevdua' ve Eseruha's-Seyyi' fi'l-Umme*, Riyad: Dāru'l-Meārif, 1.Baskı, 1992.
- Prof. Halil İbrahim Kutluay, Ümmetimin İhtilafı Rahmettir' Sözü Üzerine Bazı Mülâhazalar, Hadis Tetkikleri Dergisi, 2004.
- Mustafa Demir, *20. Yüzyılda Türkiye'de Hadis Tartışmaları*, Doktora Tezi, Necmeddin Erbakan Üniversitesi, 2017.
- Recai Doğan, *İkinci Meşrutiyet Döneminde Batıcılık Akımının Din ve Eğitim-Öğretim Görüşlerinin Değerlendirilmesi*, Ankara, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Fakültesi, Doktora tezi, 1996.
- Kaan Aşık, *Osmanlı Devletinde Batıcılık Fikri ve Basında Batıcılık Tartışmaları (1908-1918)*, Sakarya, Sosyal Bilimler Fakültesi, Sakarya Üniversitesi, Yüksek Lisans tezi, 2019.
- Erdinç Ahatlı, *Cumhuriyet Dönemi Hadis Şerhçiliği Bibliyografyası*, Türk Edebiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı 11, 2013.
- Kadir Gürler, *Türk Modernleşme Sürecinde Hadis İlimlerinin Genel Durumu*, İslami İlimler Dergisi, Sayı: 2, 2007.
- Prof. Dr. Mehmet Emin Özavşar, *Osmanlı eğitim, kültür ve sanat hayatında hadisler*, Türkiye Vakıf Dergisi, Sayı 11, 2002.
- Mehmet Emin Uludağ, *Deniz Polater, Daru'l-Hikmet'il-Islamiyye ve Mehmet Akif*, Akademik Edebiyat ve Hikmet Dergisi, Yıl 6, Sayı 13, 2020.
- Yavuz Ünal, *Cumhuriyet Türkiye'si Hadis Çalışmaları (1920-1997)*, Etüt, 1.Baskı, 1997.
- Bünyamin Erul, *Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Hadis İlimleri Alanında Yazılan Eseler - Bibliyografya*, Medine: Mucemma' el-Melik Fahd litibaa'atil-Mushafi'ş-Şerif.
- Samir Al-Hatamla, *Türkiye'de Hadis Öğretimi ve Öğrenimi - Sorunlar ve Çözümler*, Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2019.

HADITH

Uluslararası Hadis Araştırmaları Dergisi
International Journal of Hadith Researches
المجلة الدولية لأبحاث الحديث

Temmuz / July / يوليو / 2024, 12: 141-152

Mehmet Ali Yargı. Meşhur Sünnetin Dindeki Yeri.
(İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009)

Mehmet Ali Yargı. The Place of Maşhūr Sunnah in the Religion. (İstanbul: Ensar Publishing, 2009)

محمد علي يارقي. مكانة السنة المشهورة في الدين. (إستانبول: الأنصار للنشر، 2009)

Emrullah Dumlu

Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Erzurum/Türkiye
Associate Professor Dr., Atatürk University, Faculty of Theology, Erzurum/Türkiye
edumlu@atauni.edu.tr

ORCID: orcid.org/0000-0002-2911-5990

RORID: <https://ror.org/03je5c526>

Makale Bilgisi | Article Information

Makalenin Türü | Article Type: Kitap İncelemesi / Book Review

Geliş Tarihi | Received Date: 10.05.2024

Kabul Tarihi | Accepted Date: 24.07.2024

Yayın Tarihi | Published Date: 31.07.2024

Yayın Sezonu | Pub. Date Season: Temmuz / July

Çıkar Çatışması | Competing Interests: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir. / No conflict of interest declared.

Finansman | Grant Support: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır. / No external funding was used to support this research.

Atıf/Citation/ اقتباس: Dumlu, Emrullah. "Mehmet Ali Yargı. Meşhur Sünnetin Dindeki Yeri. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009)." *HADITH* 12 (Temmuz 2024), 141-152.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. (Emrullah Dumlu)

Yayıncı/Published by: Veysel Özdemir.

İntihal/Plagiarism: Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. / This article has been scanned by Turnitin. No plagiarism detected.
انتحال: تم فحص البحث بواسطة برنامج لأجل السرقة العلمية فلم يتم إيجاد أي سرقة علمية /

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır / This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/hadith> | mail: hadith.researches@gmail.com

Kitap İncelemesi

Mehmet Ali Yargı. Meşhur Sünnetin Dindeki Yeri. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009)

Doç. Dr. Emrullah Dumlu

Hadislerin toplanıp yazıya geçirildiği döneme kadar yaklaşık iki asır boyunca hadis nakli büyük oranda sözlü olarak gerçekleşmiştir. Bu durum hadis olarak nakledilen rivayet malzemesinin içerisinde Hz. Peygambere ait olmayan sözlerin karışma ihtimalini de beraberinde getirmiştir. Bu durum da gerçekte hadis olan rivayetlerle olmayanları ayıklama ihtiyacını ortaya çıkarmış, bu ihtiyaca binaen de İslam âlimleri bir sarraf hassasiyetiyle Hz. Peygambere ait olan hadisleri belirleme gayreti içerisinde girmişlerdir.

Bu çabalar neticesinde temelde iki farklı yöntem/anlayış ortaya çıkmıştır. Bu yöntemlerden ilki isnad merkezli yöntemdir. Mantıksal temelini İmam Şâfiî'nin attığı bu anlayışa göre bir hadisin sahih kabul edilmesinde temel kriter, senedin muttasıl, râvilerin sika (güvenilir) olmasıdır. Eğer bir hadisin senedi muttasıl râvileri sika ise o hadis başlı başına bir asıl, başlı başına bir delildir. Artık böyle bir hadisin başka bir şeyle test edilmesine ihtiyaç yoktur. Hadis ulemasının benimseyip geliştirdiği bu yöntem/anlayış, Şâfiî - Eş'arî çizgi olarak tarih boyunca varlığını sürdürmüş ve İslam coğrafyasının büyük bölümüne hâkim olmuştur. Diğer yöntem ise anlamı önceleyip hadisin toplumun ortak hafızası ile naklini esas alır. Hanefîlerin benimseyip geliştirdiği bu yöntemde ana tema, hadisin toplumun ortak hafızasıyla nakli, dolayısıyla tanınıp meşhur olması ve metnin taşıdığı anlamın Kur'an ve maruf sünnetle uyumlu olmasıdır. Diğer yönetime nispetle daha az yaygın olan bu yöntem de Hanefî - Maturidî çizgi olarak varlığını sürdürmüştür.

Hanefî - Maturidî geleneğinde sünnet üç kategoriye ayrılarak mütalaa edilir. Mütevâtir, meşhur ve âhâd. Mütevâtir sahabe, tâbiûn ve tebe-i tâbiîn tabakalarında yalan üzere birleşmeleri âdeten mümkün olmayan bir topluluğun yine aynı vasıftaki topluluktan naklettiği haberdir. Meşhur, sahabe döneminde âhâd iken tâbiûn ve tebe-i tâbiîn dönemlerinde yaygınlık kazanıp meşhur olan ve bu iki dönemde yalan üzere birleşmeleri âdeten mümkün olmayan bir topluluğun yine kendisi gibi bir topluluktan naklettiği haberdir. Daha kısa bir ifadeyle, ilk nesilde âhâd iken sonraki iki nesilde tevatür derecesine ulaşan haberdir. Âhâd ise her üç tabakada veya son iki tabakada yahut da son iki tabakanın sadece birinde râvi sayısı tevâtür derecesinin altına düşen haberdir.

Bu tasnif biçiminde olduğu gibi mahiyeti, konumu ve delil değeri gibi hususlarda Hanefîlerin kendilerine özgü bir sünnet anlayışları vardır. Günümüzde -özellikle de Hanefî - Maturîdî düşüncesinin hâkim olduğu ülkemizde- son dönemlerde farklı açılardan Hanefî sünnet anlayışının tespitine yönelik önemli çalışmalar yapılmaktadır. Dr. Mehmet Ali Yargı tarafından hazırlanan *Meşhur Sünnetin Dindeki Yeri* isimli çalışma bu alanda yapılmış en dikkat çekici çalışmalardan birisidir.

Ensar Neşriyat tarafından 2009 yılında basılan eser, yazarın *Hanefî Fıkıh Doktrininde Meşhur Sünnetin Yeri* isimyle hazırladığı doktora tezinin kisve-i tab'a bürünmüş halidir.

Eser bir giriş ve dört bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde meşhur sünnetin mahiyeti, ikinci bölümde meşhur sünnet - Kur'an ilişkisi, üçüncü bölümde meşhur sünnetin diğer sünnet ve haber türleri ile ilişkisi, dördüncü bölümde ise meşhur sünnet ile rey ve kıyas ilişkisi konuları ele alınmaktadır.

Malum olduğu üzere, bir çalışmanın başarılı olmasında en önemli hususlardan biri çalışılacak konunun mahiyetinin ortaya konmasıdır. Muhtemelen yazar bu hususu dikkate alarak ilk bölümde meşhur sünnetin mahiyetini ortaya koymaya çalışmaktadır. Bu minvalde olmak üzere öncelikle sünnet, hadis, haber ve eser kavramlarının sözlük ve terim anlamlarını izah etmek suretiyle konuya girmektedir. Bu kısımda yazar ilk dönem fıkıh literatüründe mutlak olarak kullanıldığında sünnet kelimesinin hem Hz. Peygamber, hem Hulefâ-i Râşidîn hem de sahabenin örnek hayat tarzları, davranışları, ortaya koydukları uygulamalar ve hükümleri ifade ettiğini beyan etmekte gerek müçtehit imamlar döneminde gerekse daha sonraki dönemlerde Hanefî fakihlerin sünnet terimini hem Hz. Peygamber hem de Sahabeye nispet edilen ve dinde rehber kabul edilen örnek davranışlar için kullandıklarına dikkati çekmektedir. (Yargı, 2009, 19-20)

Süreç içerisinde İmam Şâfiî'nin Hz. Peygamber'in hadisinin desteklemediği 'amele' şiddetle karşı çıkması ve Rasûlüllah'tan gelen haberin mutlaka yerleşik uygulamaya tercih edilmesi gerektiği şeklindeki argümanlarla doğrudan Hz. Peygamberden gelen haberi öne çıkarıp ısrarla vurgulaması bir kısım ilim ehli özellikle de ehl-i hadis arasında Sünnet ve Hadis terimlerinin sadece Hz. Peygamber'e nispet edilen örnek söz ve davranışlar için kullanılması gerektiği görüşü ağırlık kazanmaya başlamıştır. Yazar, İmam Şâfiî'nin oluşturduğu bu etkiye rağmen sünnetin hem Hz. Peygamber hem de Sahabeye ait örnek davranışlar anlamındaki kullanımının Şâfiî'den sonra da Hanefî fukahasının çoğunluğu tarafından devam ettirildiğini ifade etmektedir. Lakin meşhur sünnetin amelî bağlayıcılığı ve inkâr edenlerin hükmü ele alınırken Hanefî usulcülerin sadece Hz. Peygamberin sünnetini dikkate alarak değerlendirme yaptıklarını, Hz. Peygamberin öğrettiklerinin dışındaki meşhur ve meşhur olmayan sünnetleri ise 'sahabî kavli' veya 'icmâ' içerisinde mütalaa ettiklerini beyan etmektedir. (Yargı, 2009, 22-23)

Meşhur sünnetin mahiyetinin belirlenmesinde Hanefîlerin geliştirdikleri mütevâtir, meşhur ve âhâd şeklindeki üçlü haber tasnifinin önemli bir yeri vardır. Bu haber tasnifinin ne zaman, nasıl ve kimler tarafından oluşturulduğunun tespiti meşhur sünnetin mahiyetine ilişkin ciddi ipuçları verecektir. Bu nedenle yazar, meselenin tarihsel arka planını irdeleyerek konuyu temellendirmeye çalışmaktadır. Bu kapsamda olmak üzere özellikle iki büyük Hanefî âlime; İsa b. Ebân ve Cessâs’a özel bir yer ayırmaktadır. Zira ona göre Hanefî haber tasnifi derli toplu bir şekilde ilk kez İsa b. Ebân tarafından yapılmıştır. Kısmî farklı bakış açıları getiren Cessâs da haber konusunu büyük ölçüde İsa b. Ebân’ın görüşleri çerçevesinde incelemiştir. Cessâs, İsa b. Ebân’ın âhâd haber kapsamında zikrettiği ‘karine ile doğruluğu anlaşılan haberler’in bir kısmını mütevâtir haberlerin ikinci kısmı olarak değerlendirmiş, dolayısıyla meşhur haberlerin bir kısmını da mütevâtir olarak görmüştür. Sonraki Hanefî usulcüler de Cessâs’ın mütevâtirin ikinci kısmı olarak zikrettiği haberler ile haber-i vahidin birinci kısmında zikrettiği ‘üzerinde ümmetin icma ettiği’ haberleri ‘meşhur haber’ başlığı altında toplamışlar ve böylece ‘mütevâtir – meşhur – âhâd’ şeklindeki üçlü haber tasnifi ortaya çıkmıştır. (Yargı, 2009, 38)

Meşhur sünnetin mahiyetini incelediği bu ilk bölümde yazar, Hanefî geleneğinde ‘maruf’, ‘müstefiz’, ‘sabit’, ‘mütevâtir konumunda olan sünnet’, ‘üzerinde ümmetin icma ettiği/fakihlerin kabul ettikleri sünnet’ gibi meşhur sünnetin müteradifi olarak kullanılan terimlere yer vermektedir. Yazar bu kısımda bazı hadis örnekleri vererek konuyu temellendirmeye çalışmakta ve zikri geçen terimlerin meşhurla birebir örtüşüp örtüşmediklerini tespiti gayret göstermektedir. (Yargı, 2009, 71-80)

Meşhur terimini betimlemek için kullanılan ifadelerden “üzerinde ümmetin icmâ ettiği sünnet” ifadesi oldukça dikkati calip bir ifadedir. Zira burada zikredilen icmâ ile neyin kastedildiği, usûl ilminde incelenen icmayla örtüşüp örtüşmediği merakı mucip bir durumdur. Bu konunun netleştirilmesi meşhur sünnetin mahiyetinin belirlenmesine de katkı sağlayacaktır. Konuyu etraflıca inceleyen yazar, meşhur sünnetler üzerinde olduğu söylenen icmâların, icmâ olduğu zorunlu olarak bilinen ammenin ammeden nakli şeklinde olmadığını, meşhur sünnetlerin naklinde başlangıçta tek tük ihtilafların bulunduğu tespitini yapmaktadır. Bu realiteye binaen de ilk dönem Hanefî fukahasının meşhur sünnetler üzerinde meydana gelen ittifakı nitelerken daha ziyade fukahanın/ulemanın icmânını ön plana çıkardıklarını, çok az meselede ‘tüm ümmetin icmânını’ gündeme getirdiklerini, dolayısıyla zikri geçen ifadedeki icmâyı, fukahanın büyük çoğunluğunun icmâsı şeklinde nitelediklerini beyan etmektedir. (Yargı, 2009, 96-97)

Açıkça anlaşılacağı üzere, Hanefîlerin meşhur sünnetler için kullandıkları ‘üzerinde ümmetin icmâ ettiği sünnet’ ifadesindeki icmâdan kasıt, usulde incelenen teorik icmâ değildir. Buradaki icmâdan kasıt, fukahanın büyük çoğunluğunun ittifakıdır. Kuşkusuz tam bir mutabakatın olmadığı hususlar için terim anlamıyla usûlî icmânın kullanılması isabetli bir kullanım değildir. Henüz icmâ teorisinin oluşturulmamış olduğu ilk dönemlerde bir mezhebin, bir bölgenin, bir grubun yani bir

kliğin ortak kabulünün icmâ olarak ifade edilmesi yaygın bir durumdur. Zikri geçen terkipteki icmâ ifadesi de bu minvalde bir kullanımdır. İcmâ teorisinin oluşturulmasından sonra icmâ teriminin kullanımında daha dikkatli bir dil kullanıldığı bilinen bir gerçektir.

Hanefilerin meşhur olarak nitelendirdiği hadislerin hadis usulü perspektifinden ve hadis uleması tarafından nasıl değerlendirildiği açıklığa kavuşturulması gereken bir konudur. Yazar, bu konuya netlik kazandırmak amacıyla evvela hadis usulünün konusunun esas itibariyle âhâd haberler olduğu düşüncesine değinir. Hemen akabinde de hadisçilerin âhâd haberlerin sıhhat derecelerinin belirlenmesinde sened üzerinde yoğunlaştıklarını ve Şâfiî ile birlikte ayrı bir değer kazanan isnadın hadis usulcülerini tarafından hadisin sahih olduğunu gösteren en önemli unsur olarak görüldüğü tespitini yapar. Bu kabule binaen de hadis usulcülerinin bir hadisin sahih olarak nitelenebilmesi için senette yer alan râvi zincirinin sahih bir şekilde tamam olmasını temel bir kriter olarak kabul ettiklerini dile getirir. (Yargı, 2009, 102-103)

Hadis usulcülerinin hadise yaklaşımlarına mezkûr tarzda kısaca değinen yazar, hadisçilerle Hanefilerin haber tasnifleri arasında prensipte uzlaşılan bazı noktalar olsa da pek çok noktada ayrıştıklarını dile getirir. Bu minvalde olmak üzere taraflar arasında mütevâtir haberin mahiyetine ilişkin ortak bir tutumun olduğunu, lakin hadis usulcülerinin kendi isnad tenkitlerine ve râvi zincirindeki kişilere bakarak Hanefilerin meşhur dediği hadislerin bir kısmını ‘mütevâtir’, ‘sahih’, ‘hasen’, bir kısmını ise ‘gayr-i sahih’ veya ‘garip’ gibi ifadelerle nitelendirdiklerini ifade eder. (Yargı, 2009, 104)

Yazar bu bölümde son olarak meşhur sünnetin bilgi değeri ve inkâr edenin hükmüne değinir. Hanefilerden bir kısmının meşhur haberin ilm-i yakîn, diğer bir kısmının ise ilmu’t-tuma’nîne ifade ettiği kanaatinde oldukları tespitini yapan yazar, her iki tarafın gerekçelerine de yer verir. Lakin meşhur haberin nakli ikinci ve üçüncü nesilde tevatür derecesine ulaşmış olsa da ilk nesilde râvi sayısının tevatürün altında olması nedeniyle haberin yalan ve yanlış olma şüphesi barındırdığını dolayısıyla bu tür haberlerin ilm-i yakîn ifade edemeyeceği bilgisini aktarır. (Yargı, 2009, 120)

Meşhur haberi inkâr edenin durumuyla ilgili olarak da Hanefilerin sahih görüşünün (hatta bazı âlimlere göre ittifakla kabul edilen görüşün) meşhur haberi inkâr edenin tekfir edilmeyeceği yönünde olduğunu ifade eder. Çünkü meşhur haberleri Hz. Peygamberden yalan üzere birleşmeleri mümkün olan bir topluluk rivayet ettiği için bu haberleri inkâr eden kişi doğrudan Hz. Peygamberi inkâr etmiş olmamaktadır. Bu nedenle meşhur haberi inkâr eden kişi tekfir edilmez. Ancak bu inkâr o kişinin dalalete, bidate veya hataya düştüğünü gösterir. (Yargı, 2009, 129-130)

Meşhur sünnet - Kur'an ilişkisi başlığını taşıyan ikinci bölümde yazar, üst başlık olarak Kur'an - Sünnet ilişkisi, Kur'an - Sünnet bütünlüğü, bu iki aslın birbirine göre konumu, aralarındaki beyan, nesh, tahsis ve takyid ilişkisi gibi konuları ele almakta ve meşhur sünnet Kur'an ilişkisine de bu konular çerçevesinde değinmektedir. Bu bölümde en dikkat geçici hususlardan biri Kur'an ve Sünnetin birbirine göre konumuna ilişkin yapılan tespitlerdir.

Bu konuya ilişkin olmak üzere yazar, Hanefi imamların eserlerinde Kur'an ve Sünnet beraber zikredilirken önce Kur'an'ın sonra Sünnet'in zikredilmesi, onların Kur'an'ı üst merci Sünnet'i ise ikincil ve daha alt düzeyde bir merci olarak gördükleri, Kur'an'ı asıl kabul ederek ve onu ölçü olarak Sünnet'e bakmayı benimsedikleri anlamına gelmediğini beyan eder. Ona göre bu sıralama, Kur'an ayetlerinde önce Allah sonra Resulünün zikredilmesi söylemine, meşhur Muaz hadisine ve ilk dönemlerden itibaren tercih edilen söyleme uygun olarak yapılan bir sıralamadır. (Yargı, 2009, 160)

Kur'an - Sünnet sıralamasının mantığına zikri geçen tarzda işaret eden yazar, Hanefi imamların eserlerinde Kur'an ve Sünnet'i beraber değerlendirmelerinden hareketle onların düşünce yapısında Kur'an ve Sünnet'i *bağlayıcılık* açısından aynı seviyede gördüklerini beyan eder. (Yargı, 2009, 159) Bu düşünceyi desteklemek için de mezhep imamlarından yaklaşık bir asır sonra yaşamış olan Tâhavî'nin hem Kur'an'ın hem de Sünnet'in Allah katından olduğu şeklindeki beyanına işaret eder. (Yargı, 2009, 161) Dolayısıyla Hanefilere göre Kur'an ve Sünnet'in kaynağı birdir, o da Allah'tır. Hz. Peygamber de vahyin kontrolü altındadır. Bu nedenle Kur'an ve Sünnet'in arasında bir zıtlık, teâruz ve tutarsızlık olamaz. Çünkü bu durum Şâri'in acziyeti ve dinî sistem içerisinde tutarsızlık bulunduğu anlamına gelir ki Allah için bunun düşünülmesi söz konusu olamaz. Lakin farklı zamanlarda iki ayrı şeyin emredilmiş olması imkân dahilindedir. Beşer açısından bir çelişki gibi görünse de aslında bu durum bahse konu hükümlerin öncelik ve sonralık açısından zamanlarının bilinmemesinden kaynaklanmaktadır. Zaman bilindiği takdirde sonrakinin öncekini nesh ettiği anlaşılacağı için teâruz da söz konusu olmaz. Ayrıca Hanefiler vahyi bir yönüyle 'zâhir ve bâtın vahiy' bir yönüyle de 'metlûv ve gayri metlûv vahiy' şeklinde ikiye ayırarak incelerler. Bu da onların Kur'an ve Sünneti eşit seviyede kabul ettiklerini gösterir. Yazar, Hanefilerin bu düşünceden hareketle Kur'an ve Sünnet'in birbirlerini nesh edebileceği kanaatinde olduklarına ve Hz. Peygamberin bir ayetin nesh edildiğini beyan etmesinin hevâ ve hevesiyle değil, ancak vahiy ile mümkün olabileceğini dolayısıyla onların bu bağlamda sünnetin vahiy kaynaklı olduğunu dile getirdiklerine işaret eder. (Yargı, 2009, 164-165)

Yazarın verdiği bilgilerden anlaşılacağı üzere, Hanefiler Kur'an ve Sünnet'i bir bütün ve aynı kaynaktan gelen eşit seviyede asıllar olarak görmektedirler. Lakin burada akla şöyle bir soru gelmektedir: Hanefilerce ilkesel bazda Kur'an'la eşit seviyede görülen Sünnet, Sünnet'in tamamı mıdır yoksa bir kısmı mıdır?

Yazar, bu konuyu Hanefîlerin Kur'an ve Sünnet arasındaki ilişkileri ele alırken Hz. Peygamber dönemi ile sonraki dönemi farklı değerlendirdiklerine işaret ederek izah eder. Zira Hz. Peygamberden sonraki dönemde bir bütün olarak sünnet aynı derece ve aynı kuvvette nakledilmemiştir. Bu süreçte birçok uydurma hadis de ortaya atılmıştır. Bu nedenle Hanefîler Kur'an ve Sünneti bir bütün olarak düşünürlerken Hz. Peygambere ait olduğu bilinen rivayetlerle ona ait olduğu bilinmeyen rivayetleri farklı değerlendirmişler, doğrulukları yüksek derecede bilinen mütevâtir ve meşhur sünnetleri diğer rivayetlerden ayırarak bu tür haberlerin hem kendi aralarında hem de Kur'an'la aralarında sübut yönünden bir muarazanın olamayacağını ifade etmişlerdir. Dolayısıyla Hanefîlerin belirleyici ve öncelikli gördükleri sünnet, Hz. Peygambere ait olduğu bilinen mütevâtir ve meşhur olarak nakledilen (maruf) sünnettir. Âhâd haberlerin sübutunda yani Hz. Peygambere aidiyetinde şüphe bulunduğu için bu tür haberlerin isnad açısından sahih bir senetle ulaşması yeterli değildir. Bunların kabulünde temel kriter Kur'an ve maruf sünnettir. Bu iki asla uygun olan haber-i vâhidler alınır, aykırı olanlar ise reddedilir. (Yargı, 2009, 166-167, 169, 172, 180) Bu duruma göre Hanefîlerin Hz. Peygamberden sonraki dönemde *bağlayıcılık* açısından Kur'an'la eşit seviyede gördükleri haberler mütevâtir ve meşhur haberlerdir.

Yazar, Hanefîlerin Kur'an ve meşhur [maruf] sünnetleri asıl ve rehber kabul ederek ahkâmı bunlarla temellendirmelerini onların bu iki aslı '*dinin sigortası*' olarak gördükleri şeklinde çok isabetli bir değerlendirme yapar. (Yargı, 2009, 182) Hakikaten de Hanefî düşüncesinde Kur'an ve maruf (mütevâtir ve meşhur) sünnet merkezi bir konuma sahiptir. Onlar ahkâmı bu iki asla dayanarak temellendirmeye çalışırlar. Âhâd rivayetlerle amel etme hususunda ise haberin bu iki asla uyumlu olması şartını ararlar. Bu nedenle yazarın Hanefîlerin Kur'an ve maruf sünneti dinin sigortası olarak gördükleri şeklindeki tespiti realiteyi yansıtan önemli bir tespittir.

Bu bölümde yazar ayrıca beyan, tahsis, takyid, nesih gibi nitelikli altyapı gerektiren usûlî tartışmaları ele almakta, meşhur sünnetlerle Kur'an'ın umum ifadelerinin tahsisi, mutlakının takyidi ve Kur'an ayetlerinin meşhur sünnetle neshi gibi konuları örneklerle derinlemesine incelemektedir. Bu bağlamda olmak üzere yazar, Hanefî düşüncesinde Kur'an'ın bir ayetinin neshinin, kat'î olduğunu düşündükleri Kur'an'daki âm lafızların tahsisinin, hâs lafız kapsamında düşündükleri mutlakın nesih kabul ettikleri takyidinin haber-i vâhidlerle yapılamayacağı, bu işlemlerin ancak maruf sünnetle yani mütevâtir ve meşhur sünnetlerle yapılabileceği, âm lafızların bir muhassısla tahsis edilmesi durumunda ancak haber-i vâhidlerle tahsis edilebileceği gibi konuları temel kaynaklara inerek izah etmektedir. (Yargı, 2009, 219-246)

Yazar, bu bölümde Hanefîlerin nesh konusunda da Hz. Peygamber dönemi ile sonraki dönemleri birbirlerinden ayırdıklarına işaret eder ve Hz. Peygamber döneminde vahyin devam ediyor olması hasebiyle hükümlerin geçici olarak mı yoksa sürekli olarak mı konulduğu bilinmediği için yakînî bilgi ifade etmediklerini dolayısıyla bunların ilim ifade etme hususunda haber-i vâhidlerle aynı konumda olduklarını bu nedenle de bu dönemde Kur'an ayetlerinin âhâd haberlerle neshini kabul ettiklerini ifade eder. Hz. Peygamberin vefatından sonra ise Kur'an'daki bir ayetin neshinin ancak mütevâtir ve meşhur sünnetle mümkün olacağını ilke olarak kabul ettiklerini beyan eder. (Yargı, 2009, 277-278)

Meşhur sünnetin diğer sünnet ve haber türleri ile ilişkisi başlığını taşıyan üçüncü bölümde yazar, Kur'an Sünnet bütünlüğü için geçerli olan prensiplerin sünnetlerin kendi içlerindeki bütünlük için de geçerli olduğuna dikkat çeker. Zira kaynağı vahiy olan ve vahyin kontrolünde olan Hz. Peygamberin aynı zamanda ve aynı konuda hem yapın hem de yapmayın şeklinde birbirinde zıt beyanda bulunması mümkün değildir. Lakin farklı zamanlarda ve farklı konularda iki ayrı şeyi emretmiş olması imkân dahilindedir. Böyle bir şey ilk bakışta çelişki gibi gözükse de bu durum önceki nas ile sonraki nassın zamanlarının bilinmemesinden kaynaklanır. Bu nedenle teâruz nasları inceleyen insana göredir. Şâri'in hükümleri arasında gerçekte bir teâruz olmaz. (Yargı, 2009, 289-290)

Hanefîlere göre teâruzun rüknünün "denklik" olduğuna değinen yazar, aralarında muarazanın meydana gelmesine imkân sağlayacak denklik bulunması hasebiyle meşhur sünnetlerle mütevâtir sünnetler arasında teâruzun olabileceğine işaret eder. Çünkü teâruzun gerçekleşebilmesi için iki nass arasında neshin caiz olması yeterlidir. Meşhur sünnetlerle mütevâtir sünnetler arasında Hanefîlerce neshin caiz görüldüğü de bir vakiyadır. Ancak bu iki nass arasında sözü edilen teâruz, Hz. Peygamber dönemi için geçerlidir. Sonraki dönemde böyle bir şeyin olması söz konusu değildir. Çünkü sünnet amel edilmek üzere nakledilir. Sahabe biriyle amel etmek mensuh olduğu halde iki haberi de mütevâtir veya meşhur olarak nakletmez. Bu durum amel edilmekte olanın diğerini nesh ettiğini gösterir. (Yargı, 2009, 294-295)

Aralarında denklik olması hasebiyle meşhur sünnetle mütevâtir sünnet arasında teâruzun imkânına değinen yazar, Hanefî düşünce sistemine göre meşhur sünnetlerle haber-i vâhidler arasında bir teâruzdan söz edilemeyeceğine dikkat çeker. Çünkü onlara göre meşhur sünnet haber-i vâhidten üstün sayıldığı için bu iki haber türü arasında teâruza imkân veren bir denklik bulunmamaktadır. Bu nedenle meşhur sünnet ile haber-i vâhidin hükümleri arasında biri bir şeyi helal diğeri haram kılacak tarzda bir zıtlık varsa bu durum ilk bakışta bir teâruz hissi verebilir. Ancak burada doğrudan meşhur sünnetle amel etmek gerekir. Haber-i vâhid ise ya mensuttur veya aslı olmayan bir rivayettir. Bu düşünceye binaen Hanefîler isnad yönünden sabit olsa dahi meşhur sünnete muhalif olan haber-i vâhidin reddedileceğini savunurlar. (Yargı, 2009, 295) Ayrıca Hanefîlere göre haber-i vâhidler Kur'an'a arz edildiği gibi meşhur sünnetlere de arz edilerek tenkide tabi tutulmalı, muhalif olanlar reddedilmelidir. Meşhur derecesine çıkamayan haberler hem gerektirdiği ilim hem de amel itibariyle Kur'an ve meşhur sünnete denk değildirler. Meşhur haberin yakînî veya ona denk bir bilgi değeri

vardır. Haber-i vâhidler ise şüphe taşımaktadırlar. Bu nedenle daha üst bir konumda olan bir delil karşısında daha aşağıdaki rivayetin reddedilmesi gerekir. (Yargı, 2009, 342)

Aynı düşünceden hareketle yani meşhur olarak sabit olan sünnetlerin doğruluk derecesinin bilinmesi haber-i vâhidlerin ise zan ifade etmeleri sebebiyle yazar, Hanefîlerin mütevâtir ve meşhur sünnetlerin haber-i vâhidlerle nesh edilemeyeceği, bu haberlerle Kur'an ve meşhur sünnete ziyade yapılamayacağı ve meşhur haberlerin umumunun en az kendi seviyelerinde bir delil ile tahsis edilmediği sürece haber-i vâhidlerle tahsis edilemeyeceği kanaatinde olduklarını nakleder. (Yargı, 2009, 346, 349-350, 354)

Meşhur sünnet ile kıyas ve rey ilişkisi başlığını taşıyan dördüncü ve son bölümde yazar, meşhur sünnet karşısında kıyas ve reyin terk edilmesi, meşhur sünnet ile kıyas arasında tahsis ve nesh ilişkisi gibi konuları ele almaktadır. Meşhur sünnet ile kıyas ve reyin terk edilmesi konusunda yazar, Hanefîlerin kişisel arzu ve istekten kaynaklanan reyin nass karşısında terk edildiği gibi kıyasın da terk edileceği kanaatinde olduklarını dolayısıyla meşhur sünnet ile sabit olan bir hükmün kıyas ile kaldırılamayacağı görüşünde olduklarını ifade eder. Ayrıca nass karşısında kıyası (genel kaideyi) terk etme anlayışının Hanefîlerin 'istihsan' dedikleri anlayışın kısımlarından biri olduğunu beyan eden yazar, Hanefîlerin meşhur sünnetler karşısında kıyasın her türlüşününün terk edileceğini mutlak olarak kabul ederlerken, haber-i vâhidler karşısında kıyasın terk edilebilmesi için o haberin râvisinin âdil ve sika olmasını ayrıca haberin selef arasında tenkit edilmemiş olmasını şart koştuklarını ifade eder. (Yargı, 2009, 368-371)

Son olarak meşhur sünnet ile kıyas arasındaki tahsis ilişkisine değinen yazar, Hanefîlerin meşhur haberi gerektirdiği amel bakımından Kur'an ve mütevâtir haberden ayrı mütalaa etmeyip ilmi açısından da mütevâtir seviyesinde görmeleri nedeniyle onun umumunun tahsis edilmesi konusunda Kur'an ve mütevâtir haberin umumunun tahsisindeki şartları aradıklarını dolayısıyla haber-i vâhid ile tahsis edilmesi caiz olmayan umumların kıyas ile de tahsisini caiz görmediklerini nakleder. (Yargı, 2009, 373) Yine aynı minvalde olmak üzere Hanefîlerin Kur'an'ın olduğu gibi içeriklerinin doğruluğu bilinen mütevâtir ve meşhur sünnetle sabit olan şeylerin hükmünün de doğruluğu bilinmeyen dolayısıyla zan ifade eden kıyasla kaldırılmasını (neshini) caiz görmediklerini beyan eder. (Yargı, 2009, 379)

Netice itibariyle diyebiliriz ki incelemesini yaptığımız bu eser, Hanefî meşhur haber teorisi hakkında önemli bir boşluğa dolduran, başvuru kaynağı olabilecek nitelikte bir eserdir. Eserin en önemli özelliği, konuları doğrudan mezhep imamlarının görüşleri ile temellendirmeye çalışması, bilgileri birincil ve asli kaynaklardan alarak işlemiş olmasıdır. Zaman zaman asıl konudan uzaklaşarak derin usûlî konulara girilmiş olması yeterli altyapıya sahip olmayan okuyucuları zorlayacak olsa da verilen bilgiler bir bütün olarak Hanefî haber teorisi için elzem olan bilgilerdir. Bu nedenle eser sadece meşhur haber teorisi değil, bir bütün olarak Hanefî haber teorisi hakkında bilgi edinmek isteyen okuyucular için de önemli bir kaynak hüviyetindedir.

Book Review

Mehmet Ali Yargı. The Place of Mashhūr Sunnah in the Religion.

(İstanbul: Ensar Publishing, 2009)

In the book called The Place of Mashhūr Sunnah in the Religion written by Mehmet Ali Yargı, Ḥanafī theory of mashhūr khabar is analysed. The matter is examined under four chapters regarding different perspectives. In the first chapter, the quality of Sunnah is examined. In the second chapter, the relation between mashhūr Sunnah and Qur'an is examined. The third chapter examines the relation of mashhūr sunnah to other sunnah and khabar types, and the fourth chapter analyses the relation of mashhūr Sunnah to ra'y and kıyās.

Keywords:

Ḥadīth, Islamic Jurisprudence, Sunnah, Mashhūr Sunnah, Khabar.

مراجعة كتاب

محمد علي يارقي. مكانة السنة المشهورة في الدين. (إستانبول: الأنصار للنشر، 2009)

يتناول الدكتور محمد علي يارقي نظرية السنة المشهورة عند الحنفية في كتابه المعنون بـ "مكانة السنة المشهورة في الدين". وقد تناول المؤلف فيه السنة المشهورة بمختلف جوانبها ، حيث جاء الكتاب على أربعة فصول ، فقد تكلم في الفصل الأول عن ماهية السنة المشهورة وفي الفصل الثاني عن علاقة السنة المشهورة بالكتاب وفي الفصل الثالث عن علاقتها بأنواع السنن والأخبار الأخرى ثم تحدث في الفصل الرابع عن علاقة السنة المشهورة بالرأي والقياس .

الكلمات المفتاحية:

الحديث، الفقه، السنة، السنة المشهورة، الخبر.

Kaynaklar / References / المصادر

Yargı, Mehmet Ali. *Meşhur Sünnetin Dindeki Yeri*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009.

HADITH

Uluslararası Hadis Araştırmaları Dergisi
International Journal of Hadith Researches
المجلة الدولية لأبحاث الحديث

Temmuz / July / يوليو / 2024, 12: 153-159

Kadın Tâbiî Râvilerin Hadis İlmindeki Yeri

The Place of Female Tâbi'în Râwīs in the Science of Ḥadīth

مكانة الراويات التابعيات في علم الحديث

Şule Soyal Şenol

Dr., Diyanet İşleri Başkanlığı, Bartın/Türkiye
Ph.D., Presidency of Religious Affairs, Bartın /Türkiye
bisenol@hotmail.com

ORCID: orcid.org/0000-0002-9726-9924

RORID: <https://ror.org/007x4cq57>

Makale Bilgisi | Article Information

Makalenin Türü | Article Type: Tez Özeti / Thesis Abstract

Geliş Tarihi | Received Date: 11.03.2024

Kabul Tarihi | Accepted Date: 11.07.2024

Yayın Tarihi | Published Date: 31.07.2024

Yayın Sezonu | Pub. Date Season: Temmuz / July

Çıkar Çatışması | Competing Interests: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir. / No conflict of interest declared.

Finansman | Grant Support: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır. / No external funding was used to support this research.

Atıf/Citation/اقتباس: Soyal Şenol, Şule. "Kadın Tâbiî Râvilerin Hadis İlmindeki Yeri." *HADITH* 12 (Temmuz 2024), 153-158.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. /It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. (Şule Soyal Şenol)

Yayıncı/Published by: Veysel Özdemir.

İntihal/Plagiarism: Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. / This article has been scanned by Turnitin. No plagiarism detected.
انتحال: تم فحص البحث بواسطة برنامج لأجل السرقة العلمية فلم يتم إيجاد أي سرقة علمية /

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır / This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/hadith> | mail: hadith.researches@gmail.com

Tez Özeti

Kadın Tâbiî Râvilerin Hadis İlmindeki Yeri*

İslâmî ilimlerin oluşumunda önemli bir role sahip olan tâbiî döneminin kadın râvilerinin rivâyetlerini bir araya getirmek ve bu râvilerin hadis ilmine katkılarını ortaya koymak tezin temel amacıdır. Bu bağlamda Kütüb-i Sitte'deki tâbiî kadın râvilerin rivâyetleri tespit edilerek bir araya getirilmiş, konu dağılımları çıkarılmış, tekrarları saptanmış, kadınların rivâyetlere ulaşma ve onları aktarma imkânları incelenmiştir. Bilgiler bir araya getirildikten sonra rivâyetler bir bütün olarak anlamaya ve yorumlanmaya çalışılmıştır. Tez giriş, üç bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır.

Giriş bölümünde hadis rivâyetinde kadınların konumu üzerinde durularak “Kavramlar”, “Rivâyeti Bulunan Kadın Râvi Sayısı”, “Kadın Râvilerden Gelen Rivâyetlerin Sayısı”, “Hadis İmamlarının Kadın Râvilerden Rivâyeti” ve “Kadın Râvilerin Cerh-Ta’dîl Durumu” başlıkları hakkında tartışılmıştır.

Tâbiî kadın râvilerin isimleri *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, *Tehzîbu't-Tehzîb*, *Kitâbu's-sikât* ve *Tehzîbü'l-Kemâl* adlı kaynaklardan araştırılmıştır. Kaynak taraması sonucunda 107 tâbiî kadın râvi ismi tespit edilmiş ve onlara ait 609 rivayet nakledildiği görülmüştür. Bu rakamların çok olması sebebiyle bilgilerin gruplandırılması gerekmiştir. Bu sebeple râviler rivâyet sayısına göre gruplandırılmıştır.

Birinci bölümde; rivâyet sayısı 30'dan fazla olan tâbiî kadın râviler incelenmiş olup 6 râvi ismi tespit edilmiştir. İlk olarak râvilerin hayatı hakkında bilgiler araştırılmıştır. Daha sonra râvilerin Kütüb-i Sitte'de yer alan bütün rivâyetlerini tespit etmek amacıyla rivâyetleri bir araya getirilmiştir. Rivâyetler tespit edildikten sonra konularına göre tasnif edilmiş ve o bölüme hadisin içeriğine uygun bir konu başlığı verilmiştir. Bölümde birden fazla rivâyet bulunması durumunda sadece bir rivâyetin metni ve tercümesine yer verilmiş, diğer rivâyetlere dipnotta işaret edilmiştir. Aynı bölümde yer alan rivâyetlerin sened zinciri şema ile gösterilmiş ve lafız farklılıklarına işaret edilmiştir. Daha sonra bu zincirdeki cerh edilen râviler hakkında bilgiler verilmiştir. Bu noktada tezin hacminin artmaması için cerh edilmeyen diğer râviler hakkında başvurulabilecek bir indeks oluşturularak çalışmanın sonuna eklenmiştir. Her bir senedin sıhhat durumu ile ilgili elde edilen sonuç kısaca ifade edilmiştir. Metin incelemesi için şerh ve fıkıh kitaplarına başvurularak değerlendirme yapılmıştır. Aynı bir başlık altında kadın tâbiî râvilerin rivâyetlerinin hoca ve talebe râvilerine göre dağılımı gösterilerek kimlerden hadis alıp, naklettikleri ve bu kimselerle aralarında akrabalık bağının bulunup bulunmadığı tespit edilmiştir. Son olarak râvilerin hangi konularda hadis rivâyet ettiklerine işaret edilerek

* Şule Soyal Şenol, *Kadın Tâbiî Râvilerin Hadis İlmindeki Yeri* (Karabük: Karabük Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023).

rivâyetlerinin konulara göre tasnifi şema ile gösterilmiş, rivâyet sayısı ve sened değerlendirmesi sonucunda elde edilen veriler kaydedilmiştir.

İkinci bölümde; 3-30 arası rivâyeti olan 27 tâbiî kadın râvi, rivayet sayısına göre çoktan aza doğru sıralanmıştır. Her bir râvinin hayatı ile ilgili bilgiler verildikten sonra rivayetlerinin değerlendirilmesi yapılmıştır. Râvilerin Kütüb-i Sitte eserlerinde yer alan rivayetleri konularına göre tasnif edilmiştir. Bölümde birden fazla rivayet olması durumunda muhtevası en geniş rivayet esas alınarak rivayetin Arapça ve Türkçe metni kaydedilmiştir. Tezin hacminin genişlememesi için ana metinde mükerrer rivayetlerin sadece sened zinciri yazılmış, dipnotta Arapça metni kaydedilmiştir. Sened zincirleri şema ile gösterilerek konunun daha iyi anlaşılacağı düşünülmüştür. Râvinin rivayeti kimden alıp naklettiği zikredildikten sonra metinler arasındaki lafız farklılıklarına dikkat çekilmiştir. Birinci bölümde olduğu gibi senedlerdeki cerh edilen râviler hakkında bilgi verilmiş, diğer râviler için başvurulabilecek bir indeks hazırlanmıştır. Rivâyetin senedinin sıhhati hakkında görüş belirttikten sonra şerh ve fıkıh kitaplarından istifade ederek metin değerlendirmesi yapılmıştır.

Üçüncü bölümde; rivâyet sayısı 3'ten az olan 74 tâbiî kadın râvi bulunmaktadır. Kadın râviler rivâyet sayısına göre çoktan aza doğru sıralanmış, rivâyet sayısının eşit olması durumunda da râvi isimleri alfabetik olarak dizilmiştir. Kadın râvilerin aynı senedde bulunması durumunda alfabetik sıra bozularak bu isimler peş peşe zikredilmiştir. Her bir râvinin hayatı ile ilgili bilgiler verilmiştir. Bu bölümde yer alan râviler hakkında başvuru kaynaklarda bilgilerin oldukça sınırlı olduğu görülmüştür. Râvilerin, ilk olarak vefat tarihleri hakkında bilgi aranmış fakat bulunamamıştır. Daha sonra rivayetlerin senet değerlendirmesine geçilmiştir. Sened değerlendirmesinde, bazı kadın tâbiî râviler için “teferrüd (rivayette tek başına kalması)” ve “meçhûl (tanınmıyor)” cerh lafızlarının kullanıldığı görülmüştür. Münekkidler meçhûl kavramını farklı tanımlamışlardır. Bu sebeple senedde yer alan kadın tâbiî râvinin meçhûl olması, senedin zayıf olması için tek başına yeterli görülmemiştir. Seneddeki diğer râvilerin cerh ve ta'dil durumlarına göre sıhhat değerlendirmesi yapılmıştır. Rivayetlerin metin değerlendirmesi için diğer bölümlerde olduğu gibi şerh kitaplarına başvurulmuştur.

Sonuç bölümünde elde edilen bilgilerin analizi yapılmıştır. Çalışmanın sonuna râvi ve rivâyetlerle ilgili iki tablo eklenerek elde edilen bilgilerin özetlenmesi amaçlanmıştır. Râviler ile ilgili tabloda râvi adı ve vefat tarihi, vefat tarihi bilinmeyen râvilerin tabakası, râvinin hoca ve talebeleri ve varsa akrabalık ilişkileri, Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, İbn Mâce, Nesâî ve Tirmizî'deki rivayet sayısı, Kütüb-Sitte'deki toplam rivayetlerinin sıhhat derecesi gösterilmiştir. Rivayetler ile ilgili tabloda rivayetın sıra sayısı, rivayetın başlangıcı, rivayetın sahâbî ve tâbî râvisi, müelliflere göre Kütüb-i Sitte'de yer alan sened sayısı ve rivayetın sıhhat derecesi derlenmiştir.

Tezde 609 rivayet sened yönünden de incelenmiştir. Rivâyetler incelenirken tezin hacminin artmaması için sadece cerh edilen râviler hakkında bilgiler verilmiş, diğer râviler için bir râvi indeksi hazırlanarak çalışmanın sonuna eklenmiştir. Bu indekste râvilerin isimleri senedde geçtiği şekliyle yazılmış ve referans kaynakları gösterilmiştir.

Bu çalışmada kadın râvilerin sayısının erkek râvilere göre oldukça az olduğu görülmüştür. Ancak kadınlar, sahabe devrinden itibaren hadis rivayetiyle meşgul olmuşlardır. Günümüzde de kadınların aynı hassasiyet ile hadis ilmiyle meşgul olmaları ve hadis konusundaki çalışmalara katkıda bulunmaları gerekir.

Thesis Abstract

The Place of Female Tābīīn Rāwīs in the Science of Ḥadīth

The Tābīī period has an important role in the formation of the science of ḥadīth. The main purpose of this thesis is to identify the names of the female ḥadīth narrators of the Tābīī period and bring their narrations together, thus revealing their contributions to the science of ḥadīth by making these names known between the lines. In this context, the narrations of the female narrators of the tābīī period in the Kitāb al-Sitta were identified and brought together, their subject distributions were determined, their repetitions were identified, and the opportunities of women to access and transmit the narrations were examined. The thesis consists of an introduction, three chapters and a conclusion. In the introduction, the role of women in ḥadīth narration is emphasized. Through the literature review, 107 names of tābīī women narrators and 609 narrations were identified. The large number of numbers obtained necessitated grouping the data. In the first section, there are 6 tābīī female narrators with more than 30 narrations, in the second section, there are 27 tābīī female narrators with 3 to 30 narrations, and in the third section, there are 74 tābīī female narrators with less than three narrations.

Keywords:

Ḥadīth, Narrator, Female Tābīī Narrator, Chain of Transmission Criticism, Textual Analysis.

ملخص الأطروحة

مكانة الراويات التابعيات في علم الحديث

لعصر التابعي دور مهم في تكوين علم الحديث. والغرض الأساسي من هذه الرسالة هو التعرف على أسماء الرواة من لثناء في العصر الطالبلي والجمع بين مروياتهم، وبالتالي الكشف عن إسهامات الرواة في علم الحديث من خلال التعريف بهذه الأسماء بين السطور. وفي هذا السياق تم التعرف على مرويات الراويات التابعيات في كتب الستة، وجمعها معاً، وتحديد توزيعات موضوعاتهن، وتحديد تكراراتها، ودراسة فرص النساء في الوصول إلى المرويات ونقلها. وبعد عرض البيانات، تمت دراسة فهم الروايات وتفسيرها ككل، ثم دراسة فهم الروايات وتفسيرها. وتتكون الرسالة من مقدمة وثلاثة فصول وخاتمة. في المقدمة، تم التأكيد على دور المرأة في رواية الحديث النبوي الشريف. ومن خلال مراجعة الأدبيات تم تحديد 107 راوية من راويات الحديث، وتم التوصل إلى 609 رواية مروية عنهن. وقد استلزم العدد الكبير الذي تم الحصول عليه تجميع البيانات. ولهذا السبب، تم تصنيف الرواة حسب عدد الروايات. ففي القسم الأول: 6 راويات من راويات التابعيات اللاتي يزيد عدد مروياتهن عن 30 رواية، وفي القسم الثاني 27 راوية من راويات التابعيات اللاتي يروين من 3 إلى 30 رواية، وفي القسم الثالث 74 راوية من راويات التابعيات اللاتي يروين أقل من ثلاث روايات.

الكلمات المفتاحية:

حديث، راويات، راويات التابعيات، نقد السند، تحليل النص.

Kaynaklar / References / المصادر

Soyal Şenol, Şule. *Kadın Tâbiû Râvilerin Hadis İlmindeki Yeri*. Karabük: Karabük Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.